

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

**AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ VE
OSMANLI DEVLETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Amil JAFARZADE

İstanbul

Ağustos-2022

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

AZERBAJCAN HALK CUMHURİYETİ VE
OSMANLI DEVLETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Amil JAFARZADE

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOLAT

İstanbul

Ağustos-2022

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı,
Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak
kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOLAT

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Dr. Öğr. Üyesi Enver Emre ÖCAL

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

Prof. Dr. Metin TOPRAK

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler” adlı bu tezin öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte, bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet ettiğimi, tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ederek sunduğumu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

Amil JAFARZADE

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde, iki yıl boyunca, yol gösterici yaklaşımıyla benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen, saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOLAT'a, ve çalışma öncesinde engin bilgi ve birikimlerinden faydalandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Mehdi İLHAN, Doç. Dr. Beytullah KAYA, Prof. Dr. Muhammed HARB, Prof. Dr. Ziya KAZICI, Prof. Dr. Halit EREN ve Dr. Öğr. Üyesi Hilmi KAÇAR'a teşekkürlerimi sunarım.

Amil JAFARZADE

İstanbul - 2022

ÖZET

AZERBAJYCAN HALK CUMHURİYETİ VE OSMANLI DEVLETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Amil JAFARZADE

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOLAT

Ağustos-2022, 167 Sayfa

18. yüzyılın başlarında Rus Çarlığı'nın işgaline uğrayan Azerbaycan'da, II. Aleksandr'ın 1860'lı yıllarda başlattığı reformlarla birlikte kazanılan basın özgürlüğü, ülkenin aydınları arasında ulus devlet düşüncesinin hızla yayılmasına sebep olmuştur. 1905'teki devrim sonrası Rusya'da kurulan meşruti idarenin sağladığı kısmi özgürlüklerden faydalanan Azerbaycan liderleri farklı siyasi fırkalar kurmuşlardır. Bunlardan en önemlisi, Mehmed Emin Resulzade başkanlığında 1911'de kurulan milliyetçi Müsavat Partisi olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan mağlubiyetle ayrılan Rusya'da Şubat ve Ekim Devrimleri sonrasında Geçici Hükümet kurulurken ve daha sonra da Bolşevikler iktidara gelirken aynı esnada Tiflis'te de bölgedeki üç milli unsurun (Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlılar) temsil edildiği Maveray-ı Kafkas hükümeti kurulmuş, bu yeni siyasi oluşumda Azerbaycanlıları Müsavat Partisi temsil etmiştir. Lakin federasyon şeklinde kurulan bu hükümet, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndaki rakibi Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki askeri hareketleri sonucu 28 Mayıs 1918'de üç ayrı milli devlete bölünmüştür. Bu yeni milli devletlerden biri de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'dir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler tesis etmiş ve 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması gereğince İngiliz güçleri ile Ermeni ve Bolşevik çetelerin işgaline karşı Osmanlı hükümetinden askeri yardım almıştır. Kendi topraklarında siyasi otoritesini kuramamış Azerbaycan hükümeti, Osmanlı Devleti tarafından yeni oluşturulmuş ve başında Nuri Paşa'nın (Killigil) durduğu

Kafkas İslam Ordusu'nun yardımıyla, en son 14 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirerek, Azerbaycan topraklarını Bolşevik, Ermeni ve İngiliz unsurlarından temizlemeyi başarmıştır.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrası I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan Osmanlı Devleti, Azerbaycan topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. Bu çekilme sürecinde, Azerbaycan halkını Ermeni çetelerin insafına terk etmek istemeyen Osmanlı ordu birlikleri, İstanbul'dan gelen emirlere uymayıp Azerbaycan halkına silah ve mühimmat yardımı yapmışlardır. Daha sonra, Osmanlı ordusunun tahliye ettiği Azerbaycan'a İngiliz güçleri gelmiş ve 1919-1920 yıllarında iki ülkenin ilişkilerini sınırlamıştır. Bu süreç, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sovyet işgaline uğramasına kadar devam etmiştir.

Bu çalışma I. Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkım sonrası, kardeşlik duygularıyla sırt-sırtta mücadele eden, daha sonra ise kendi istikballeri için İtilaf Devletleri ile iyi geçinmek zorunda kalan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti'nin ilişkilerini askeri, sosyal, ekonomi, siyasi ve diplomatik açıdan inceleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Müsavat Partisi, Birinci Dünya Savaşı, Azerbaycan, Osmanlı İmparatorluğu, Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa, Mondros Mütarekesi

ABSTRACT

RELATIONS BETWEEN THE PEOPLE’S REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE OTTOMAN STATE

Amil JAFARZADE

Master Thesis, History and Civilization Studies

Thesis Advisor: Dr. Mehmet Ali BOLAT

August-2022, 167 Pages

Azerbaijan, which was exposed to the occupation of the Russian Tsardom at the beginning of the 18th century, achieved press freedom as a result of the reforms initiated by Alexander II in the 1860s. Subsequently, the intellectuals of Azerbaijan were influenced by the nation-state idea, which had a significant impact on the world during the 19th century and started to take steps toward this approach. Thereon, after the Russian Revolution in 1905, the leaders of Azerbaijan, who took advantage of the political freedoms that took place all over Russia, formed a series of political factions. The most influential of these was the Musavat Party, which was based on the ideology of national consensus in 1911, under the chairpersonship of Mehmed Emin Resulzade. This highly-supported party became a part of the three national elements (Georgians, Armenians and Azerbaijanis) in the region of the Trans-Caucasus Government based in Tbilisi, with the influence of the Republic and later the Bolshevik administration, which emerged after the “February Revolution” and “October Revolution” that shook the Russian Tsardom as a result of its defeat in the ongoing First World War. However, this government, which was established as a federation, surrendered its place to three separate national states on 28 May 1918 as a result of the military operations of the Ottoman Empire, Russia’s rival during the First World War. One of them was the Azerbaijan Democratic Republic.

Before the Azerbaijan Democratic Republic declared its independence, it established relations with the Ottoman Empire and provided its military assistance due to the Batumi Treaty. The Azerbaijani government, which could not establish its political authority in its lands, succeeded in clearing the Azerbaijani lands from Bolshevik, Armenian and British elements with the help of the Caucasian Islamic Army, which was newly formed by the Ottoman Empire and led by Nuri Pasha, on September 14, 1918, with the capture of Baku.

After the Armistice of Mudros was signed on October 30, 1918, the Ottoman Empire, which was defeated in the First World War, had to leave the Azerbaijani lands. It was unacceptable for the Ottoman military to leave the Azerbaijani people to the conscience of the Armenian terrorists during this separation process. For this reason, Ottoman soldiers helped the Azerbaijani people by providing them with weaponry, despite the order from Istanbul. In this process, the British, who replaced the Ottoman Empire in Azerbaijan, invaded the lands of the Ottoman Empire and limited the relations between these two countries in 1919 and 1920. This process continued until the Soviet occupation of the Azerbaijan Democratic Republic on April 28, 1920.

This study will examine the relations between Azerbaijan Democratic Republic and Ottoman Empire, which fought back to back with the feelings of brotherhood after the destruction brought by the First World War, and later had to get along with the Entente Powers for their future in terms of military, social, economic, political and diplomacy.

Keywords: Musavat Party, World War I, Azerbaijan, Ottoman Empire, Caucasian Islamic Army, Nuri Pasha, Armistice of Mudros,

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Problem	2
1.2. Amaç	2
1.3. Çalışmanın Önemi ve Özgün Değeri	3

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-AZERBAYCAN ARASINDAKİ İLK İLİŞKİLER	4
2.1. Anadolu ve Azerbaycan Türkleri Arasındaki İlk İlişkile	4
2.2. Şubat 1917 ve Ekim 1917 Devrimlerinin Azerbaycan İçin Sonuçları.....	6
2.2.1. Mezhepçiliğe Son Verme Çabası	7
2.2.2. Turancılık	8
2.2.3. Milliyetçi Fikirlerin Azerbaycan İçindeki Yükselişi ve Bolşevikler	8
2.2.4. Ekim Devrimi ve Kurucu Meclis'in Feshi	9

2.3. Maveraya-yı Kafkas Komiserliği ve Erzincan Mütarekesi	11
2.3.1. Şamhor Olayları ve Sonuçla	13
2.4. Maveraya-yı Kafkas Seymi İçindeki Fikir Ayrılıkları	14
2.4.1. Trabzon Konferansı	15
2.4.2. Brest-Litovsk Tartışmalar	16
2.4.3. Mart Katliamı ve Bolşeviklerin Bakü'deki Zaferi	17
2.4.4. Seym'e Gönderilen Osmanlı Ültimatomu	18
2.5. Bağımsız Kafkasya Cumhuriyeti'ne Giden Yol	19
2.5.1. Batum Konferansı	22
2.6. Kafkasya Federasyonu'nun Dağılma Süreci	24
2.6.1. Bağımsız Cumhuriyetler	26
2.6.2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti	27
2.7. Batum Antlaşması	30
2.7.1. Petrol-Boru Hattı Mukavelesi ve Demiryolu Mukavele	32
2.8. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Osmanlı Tarafından Tanınması Sorunu	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ AZERBAYCAN CUMHURİYETİ VE KAFKAS İSLAM ORDUSU35

3.1. Nahçıvan'ın Osmanlı Orduları Tarafından Tutulması ve Ermeni Çapulcularına Karşı Mücadele	35
3.1.1. Müslümanlara Uygulanan Mezalim (Mart – Nisan 1918)	36
3.1.2. Halil Bey (Binbaşı)	37
3.1.3. Antranik Ozanyan	39
3.1.4. Osmanlı Ordusunun Nahçıvan'a Girmesi	41

3.2. Azerbaycan'ın Harbî Zafiyeti ve Osmanlı Ordusuna Duyulan İhtiyaç	41
3.2.1. Gence Milli Komitesi. Nesib Bey Yusufbeyli	43
3.3. Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa (Killigil)	45
3.3.1. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a Gelmesi	49
3.3.2. Gence Çatışmaları	51
3.3.3. Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkilinin Tamamlanması	53
3.3.4. Şark Ordular Grubu	54
3.4. Hükümet Krizi	56
3.4.1. İlhak Fikrinin Geçmişi	57
3.4.2. Gence'de Hükümet Krizi	63
3.4.3. Hükümet Krizinden Sonra Yaşananlar ve Onun Bıraktığı Etki	65
3.5. Kızıl Ordu Teşkilatlanması	68
3.6. Kafkas İslam Ordusu Teşkilatlanması	69
3.6.1. Teçhizat Sorunu	70
3.6.2. Azerbaycan Askerlerinin Yetiştirilmesi	71
3.7. Gökçay Savaşları	72
3.7.1. Azerbaycan'ın Askeri Sorunu	75
3.7.2. Gökçay Muharebesi'nin İkinci Aşaması	76
3.8. Salyan Savaşları ve Biçerahov	78
3.9. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye Doğru İlerleyişi	78
3.9.1. Aksu Savaşları	79
3.9.2. Kürdemir Şehrinin ve Karrar İstasyonunun Alınması	80

3.9.3. Bakü Cephesi Komutanlığı	81
3.9.4. Şemahı	82
3.10. Orta Hazar Diktatoryası ve İngilizlerin Bakü'ye Gelişi	83
3.10.1. Birinci Bakü Taarruzu	86
3.10.2. Dunsterville Komutasındaki İngilizlerin Bakü'ye Gelişi	88
3.10.3. Kafkas İslam Ordusu İçinde Yeni Yapılanma ve 13 Ağustos Kararı	89
3.10.4. Ağustos Sonu Savaşları	91
3.11. Bakü'nün Alınmasında Yapılan Diplomatik Mücadele	92
3.11.1. Birleşik Krallık.....	92
3.11.2. Almanya ve Rusya	93
3.12. Osmanlı Sultanı'nın Azerbaycan Mümessillerini Kabulü	97
3.13. Bakü'nün Fethi	98

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ İLE OSMANLI DEVLETİ ARASINDA ÇOK YÖNLÜ İLİŞKİLER

4.1. Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu Tarafından Alınmasının Dünyadaki Yankısı.....	101
4.2. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye Girmesi	104
4.3. İstanbul Konferansı (24 Haziran-21 Ekim).....	108
4.3.1. Haziran Ayı	108
4.3.2. Temmuz Ayı	109
4.3.3. Ağustos Ayı	111
4.3.4. Alimerdan Bey Topçubaşov	112

4.3.4.1. Osmanlı Yetkilileri ile Topçubaşov Arasındaki Müzakereler	114
4.4. Osmanlı'nın Berlin'de Azerbaycan Sorununu Çözmeye Çalışması ve Rusya'nın Etkisi	115
4.5. Ekonomik İlişkiler, Para Yardımı ve Petrol	116
4.6. Karabağ ve Talış Bölgeleri.....	120
4.6.1. Karabağ	121
4.6.2. Azerbaycan Ordu Birliklerinin Oluşması	123
4.6.3. Karabağ'ın Kafkas İslam Ordusu Tarafından Alınması	126
4.7. Osmanlı Ordularının Azerbaycan'ı Terk Etme Kararı	130

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ORDULARININ AZERBAYCAN'DAN ÇIKMASI VE SOVYETLERİN AZERBAYCAN'I ZAPT ETMESİ

132

5.1. Osmanlı Ordularının Azerbaycan'dan Çıkma Süreci. Sonuca Bağlanamayan Bazı Sorular	132
5.1.1. Eğitim Sistemi İçin Yapılan Görüş	132
5.1.1.1. Türk Dili	133
5.1.2. Mezhep Ayrımcılığı Üzerine Yapılan Görüş	134
5.1.3. Topçubaşov'un İstanbul'daki Son Faaliyetleri	135
5.2. Osmanlı Ordu Birliklerinin Azerbaycan'da Tam Olarak Çıkması	136
5.2.1. Osmanlı Askerlerinin Merkezi Hükümetin Emrinden Çıkması ve Azerbaycanlılara Yardım Etmeleri	140
5.2.2. İngilizlerin Azerbaycan'a Girmesi	141
5.3. Osmanlı'da Kabine Değişiklikleri ve Mondros Mütarekesi.....	143
5.4. Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti	145

5.4.1. Nuri Paşa	148
5.4.2. Yusuf Bey Çemenzemenli	148
5.4.3. Azerbaycan'ın Bağımsız Politika Yürütme Çabası	149
5.4.3.1. Azerbaycan-Osmanlı "Askeri İttifakı"	150
5.5. Türklerin Müsavat Partisi'ne İlişkin Görüşleri	151
5.6. Batı'nın Osmanlı İçin Planları	153
5.7. Azerbaycan'da Hükümet Krizi	157
5.8. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması	155
5.8.1. Osmanlı Devleti'nin Sevinci	155
5.9. Bağımsızlığın Kaybedilmesi ve İstanbul'un İşgali	156
5.9.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sonu	157
SONUÇ	159
KAYNAKÇA	162
ÖZGEÇMİŞ	167

KISALTMALAR LİSTESİ

ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
HR. HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR. İM	: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
no.	: Numara
SPIHDA	: Siyasi Partiler ve İçtimai Harekatlar Devlet Arşivi (Bakü)
s.	: Sayfa
v.	: Varak

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Birbirine komşu iki coğrafya Anadolu ve Azerbaycan, iki kardeş millet ve iki kardeş din mensupları, lakin farklı kaderi yaşayan bu iki ülkenin ilişkilerinde Birinci Dünya Savaşı'nın belirleyici bir yeri vardır. Kendi zamanına göre gelmiş geçmiş bu en büyük savaşta Osmanlı Devleti İttifak Devletleri safında, Azerbaycan ise İtilaf Devletleri safında Çarlık Rusyası'nın bir parçası olarak savaşıyordu. Zamanında "Büyük Savaş" diye isimlendirilmiş Birinci Dünya Savaşı sonrası, dünyanın jeopolitik görünümü tamamen değişmiştir. Bunun en belirgin yansımaları ise, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya Çarlığı'nda görülmüştür.

1917 yılının başlarında Rusya'da meydana gelen "Şubat İhtilali" sonucu Çarlık rejimi son bulmuştur. Türk dünyasıyla birlik kurma ve bölge halklarının haklarını koruma saikiyle Osmanlı Devleti, Rusya'nın çekildiği Kafkasya topraklarına harekâta başlamıştır. I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya cephesinde başlattığı bu savaş, altı yüzyıllık askeri zaferlerle dolu tarihinde kazandığı son savaş olmuştur.

Osmanlı ve Azerbaycan'ın birlikte kurdukları "Kafkas İslam Ordusu", 1918'in haziran ayında Gence'den başlayarak 15 Eylül'de Bakü'nün alınmasıyla son bulan bir süreçte Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamıştır. Azerbaycan'ın uluslararası tanınırlığını kazanması için kolkola yapılmış olan bu mücadele, iki ülke arasındaki tarihi kardeşlik bağlarını da pekiştirmiştir. Lakin bunun akabinde, I. Dünya Savaşı'nı kaybeden Osmanlı Devleti, Kafkasya topraklarını tahliye etmek mecburiyetinde kalarak Azerbaycan'ı İngilizlere bırakmıştır.

Bundan sonraki dönemde Azerbaycan ve Osmanlı devletleri arasındaki ilişkiler, İtilaf Devletleri'nin izin verdiği ölçüde sürdürülebilmiştir. Bu durum Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sonunu getirmesine kadar devam etmiştir. Böylelikle, 1917'de Rusya'da gerçekleşen "Şubat İhtilali" ile başlayan Azerbaycan-Osmanlı

ilişkileri, 28 Nisan 1920’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ortadan kalkmasıyla son bulmuştur.

1.1. Problem

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasındaki ilişkileri çalıştığımız bu tez, tarihinin büyük kısmını birbirleriyle savaş halinde geçiren bu iki coğrafyanın, Birinci Dünya Savaşı esnasında, din ve dil kardeşliğinin etkisiyle yürüttükleri askeri ve siyasi işbirliğini ele almaktadır. 19. yüzyılda askeri açıdan gerileyen, büyük toprak kayıplarına uğrayan ve büyük devletlerin sömürgeci politikalarının etkisi ile çözülme ve dağılma sürecine giren Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı sonrasında mağlup devletler arasında yer almış, bununla birlikte mezalime uğrayan Azerbaycan ve diğer Kafkasya halklarına yardım etmek için büyük mücadele vermiştir. Öte yandan yüzyıl boyunca Çarlık Rusyası’nın sömürgeci idaresi altında kalan Azerbaycan halkı da bu çabaya tüm kaynakları ve imkanlarıyla iştirak etmiştir.

Bu çalışmada İtilaf Devletleri’nin baskısının ikili ilişkileri nasıl biçimlendirdiğine, Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’ı ilhak etme isteğine ve Azerbaycan Türklerinin bağımsızlıklarını koruma arzusuna da değinilmektedir. Ayrıca Mondros Mütarekesi sonucu Osmanlı birliklerinin Azerbaycan’ı tahliye etmeleri sürecinde Ermeni çetelerin Müslüman halklara uyguladığı zulüm ve bu durum karşısında Osmanlı Devleti’nin siyasi çabaları ve bu çabaların sonuçları da bu tezin üzerine durduğu diğer konulardır.

1.2. Amaç

Bu tezin amacı, milli devlet esasına dayalı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile, 20. yüzyılın başlarından itibaren dış politikasında “Turancılık” fikri etkili olan Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri incelemektir. 1917 ila 1920 yılları arasında iki ülke arasında I. Dünya Savaşı’nın şartlarının biçimlendirdiği siyasi, askeri, diplomatik ve ekonomik ilişkiler ele alınacaktır. İki ülke arasındaki tarihi bağların nasıl geliştiğini anlamak için, bu dönemdeki gelişmeleri incelemek tezimizin başlıca amacıdır.

1.3. Çalışmanın Önemi ve Özgün Değeri

Akraba Türk toplulukları olmaları sebebiyle yakın ilişki ve işbirliği halinde olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yukarıda bahsi geçen söz konusu dönemi ideolojik yaklaşımlarla ele almalarından dolayı objektif değerlendirmeleri mümkün olmamaktadır. Bizim kanaatimize göre bunun en çok gözlemlendiği taraf Azerbaycan'dır. Bu dönemle ilgili kaleme alınmış birçok makale ve kitapta, 1917-1920'deki Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri, dönemin şartları göz önünde bulundurulmadan günümüzün yargıları ile ele alınmaktadır. Bizim tezimizin özgün değeri, 1917-1920 yılları arasındaki iki ülke ilişkilerini ideolojik yaklaşımları bir kenara koyarak objektif bir anlayışla incelemesinden ileri gelmektedir. Nitekim, tezimizin kapsamına giren Osmanlı'nın Azerbaycan'la ilgili ilhak planlarını, fikir ayrılıklarını, işbirliği yapılan alanları, İngilizlerin işgali altında sürdürülmeye çalışılan diplomatik ilişkiler gibi konuları dönemin siyasetçilerinin hatıratları, arşiv belgeleri ve gizli yazışmalar ışığında ele alarak sergilemeye çalıştık ve bu ana hatla tezimizi yazdık.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-AZERBAYCAN ARASINDA İLK İLİŞKİLER

2.1. Anadolu ve Azerbaycan Türkleri Arasında İlk İlişkiler

11. yüzyılda Selçuklu Türklerinin Horasan'dan başlayarak batıya doğru uzanan fütihat hareketleri sonucu Kafkasya ve Anadolu topraklarına Türk boyları yerleşmeye başlamışlardır.¹ Anadolu Selçuklu Devleti'nin (1075-1277) hüküm sürdüğü 11-13. yüzyılda Anadolu toprakları büyük ölçüde Türkleşmiş ve İslamlaşmıştır. Öte yandan, 13. yüzyılda başlayan Moğol istilası ile bugünkü Azerbaycan toprakları İlhanlı Devleti (1256-1335) hakimiyetine girmiştir. İlhanlı Devleti'nde Gazan Han (1295-1304) döneminden sonra İslam resmi din olarak kabul edilmişse de, dış politikada geleneksel Moğol yasası etkisini sürdürmüştür.²

13. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da Selçukluların varlığı sona ermiş ve Türkmen beylikleri bir bir bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.³ Askerî açıdan Anadolu beylikleri arasında en güçlü olanları, Bizans sınırında bulunan uç (sınır) beylikleri idi.⁴ Bunlar arasında Söğüt merkezli Gazi Ertuğrul Bey'e bağlı beylik fütuhata önem vermesiyle öne çıkmış, Osman bey döneminde müstakil bir nitelik kazanmış ve 14. yüzyıl başı itibarıyla siyaseten teşekkül etmiştir.

Sünniliği bir devlet siyaseti haline getiren Osmanlı Devleti⁵ ile, Cengiz Han'ın torunlarının kurduğu, bozkırlardan çıkma İlhanlı Devleti, daha sonra onun yerini alan Karakoyunlu (1365-1469), Akkoyunlu (1469-1501) ve Safevi devletleri (1501-1736) arasında üstünlük mücadelesi dört yüzyılı aşkın bir süre devam etmiştir. Bu

¹ Rustan Rahmanaliyev, *İmperiya Turkov*, (Moskova: Ripol Klassik, 2013), 193-195.

² Süleyman Aliyarlı, *İstoriya Azerbaycana*, 2 bs. (Bakü: Çırağ, 2009), 254-263.

³ "Anadolu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3. TDV Yayınları, 1991, 112.

⁴ "Uç Beyi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42. TDV Yayınları, 2012, 38.

⁵ "Osmanlılar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 33. TDV Yayınları, 2007, 502.

coğrafyadaki çekişmeleri Rusya İmparatorluğu'nun kurucusu sayılan I. Petro da (1682-1721) görmüş ve kendi çıkarı için kullanmayı hedeflemiştir.⁶ Bunların sonucu olarak, Azerbaycan coğrafyası Rusya emperyalizmine yenik düşmüş ve Kaçar Hanedanlığı ile Rusya arasında 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan kuzey ve güney olarak ikiye bölünmüş ve bugünkü Azerbaycan toprakları Rusya'ya ilhak edilmiştir.

Azerbaycan Türkleri, çarlık rejiminin ilk dönemlerinde tam bir sömürge siyasetine maruz kalmışlardır. Bununla birlikte Rusya'nın Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Osmanlı karşısında yenilgiye uğramasından sonra, Çar II. Aleksandr'ın başlattığı ilerici reformların bir sonucu da, Azerbaycan Türklerinde "milli şuur"un uyanmaya başlaması olmuştur.⁷ 1905'te Rusya'yı sarsan Şubat Devrimi sonrası kurulan anayasal monarşinin sağladığı kısmi hürriyet ile Azerbaycan'da siyasi özgürlük talepleri de ortaya çıkmıştır.

Rusların karşısında ardı ardına yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, Avrupa kamuoyu tarafından "hasta adam" olarak anılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda "Batılılaşma" yoluna girmiş, bu yıllarda önemli reformlar yapılmış olsa da özellikle de mali yapı üzerinde istenen başarı sağlanamamış ve 1875'de Osmanlı hazinesinin iflası ilan edilmiştir. Bu sıkıntılı dönemde Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmayı başaran II. Abdülhamid idaresinin⁸ 1908'de gerçekleşen Jön Türk devrimi ile son bulması ile Osmanlı Devleti son derece çetin geçen bir dağılma dönemine girmiştir.

Yeni idare II. Meşrutiyet ile anayasal monarşi ilan edilmiş, bu idare şekli 11 Nisan 1920'ye kadar varlığını sürdürebilmiştir. Bu yönetimde tüm iktidar, İttihat ve Terakki Partisi'nin liderleri olan İsmail Enver Paşa, Mehmet Talat Paşa ve Ahmed Cemal Paşa'nın elinde toplanmıştır.⁹ Lakin İttihat ve Terakki'nin iktidarının daha ilk

⁶ Aliyarlı, *İstoriya Azerbaycana*, 473.

⁷ Mihail Volhonskiy & Vadim Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, (Moskova: Yevropa, 2007), 11.

⁸ Eugene Rogan, *Padeniye Osmanskoy İmperii: Pervaya Mirovaya Voyna Na Blijnem Vostoke, 1914-1918*, çev. İrina Yevstigneyeva, (Moskova: Alpina Digital, 2018), 21, PDF A4 version.

⁹ Ziya Kazıcı, *İslam Tarihi*, 1 bs. C. 14 (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008), 413-415.

günlerinde Bulgarların bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan'ın eline geçmesi, Girit adasının Yunanlara ilhakının yaşanması bu yeni iktidarın itibarını halkın gözünde daha ilk günlerden sarsmıştır. Ardından 1911-1913 yılları arasında kuzey Afrika'da İtalyanlar karşısında ve Balkan ülkelerinde (Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan) ardı ardına iki harp kaybeden Üç Paşalar idaresi, Almanya'nın 28 Temmuz 1914'te başlattığı I. Dünya Savaşı'na da bir oldubitti ile girmek zorunda bırakılmıştır.

Savaşın sonlarına doğru Osmanlı Devleti doğu cephesine yönelmiş ve dağılmış Rus Çarlığı topraklarında sahipsiz ve savunmasız kalan, dindaş ve ırkdaşları Azerbaycan Türklerinin yardımına koşarak, günümüze kadar devam eden kardeşlik siyasetinin ilk adımlarını atmıştır. Nitekim bu dönemde Azerbaycanlıların karşı karşıya olduğu büyük bir sorun vardı, o da Azerbaycan topraklarındaki Ermeni milliyetçilerin bölgenin demografik yapısını dönüştürme amaçlı Müslüman halkları hedef alan tedhiş faaliyetleri idi.¹⁰

2.2. Şubat 1917 ve Ekim 1917 Devrimlerinin Azerbaycan için Sonuçları

I. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği yıkımın ardından, Şubat (Gregoryen takvime göre Mart) 1917¹¹ devrimi ile Rusya'da çarlık rejimi yıkılmıştır. İktidar, Duma (parlamento) üyelerinin oluşturduğu Geçici Hükümet'e devredilmiştir.

Merkezi Petrograd (St. Petersburg) olan Geçici Hükümet, halka birçok özgürlük vaadinde bulunmuştur. Bunların en önemlilerinden biri, Rusya'da kurucu meclisin toplanacağı vaadi olmuştur. Geçici Hükümet, çarlık döneminin Kafkasya genel valilik idaresini tasfiye ederek, onun yerine 9 Mart 1917'de Özel Maveray-yı Kafkas Komitesi'ni (*Osobyı Zakavkazskiy Komitet*, OZAKOM) tesis etmiştir. Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı üyelerden oluşan bu Komite, Ekim Devrimi'ne kadar bölgede resmi

¹⁰ Şavrov, *Novaya Uqroza Russkomu Deli v Zakavkazye: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodsam*, 1 bs. (St. Petersburg: Tipografiya Redaksii Periodičeskix İzdaniy Ministerstva Finansov, 1911), 69; Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı İllər*, (Bakü: Qafqaz, 2007), 10.

¹¹ Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'da Jülyen takvimi kullanılıyordu. Devrim sonrasında bu takvim bırakılıp yerine Gregoryen takvim benimsenmiştir.

mahalli idare görevini üstlenmiştir.¹² Lakin OZAKOM, Geçici Hükümet'in "demokratik" görünme çabası ile kurulmuş olsa da gerçekte hiçbir güce sahip olmamış ve bu sebeple kendi içinde birçok problem bulundurmıştır. Nitekim aynı esnada Güney Kafkasya'da pek çok farklı bölgede kurulan yerel halk konseylerinin yanında zayıf kalan OZAKOM, en başından itibaren yeterince gücü elinde bulunduramadığından, Geçici Hükümet'in amaçladığı otoriteye sahip olamamış ve bir formaliteye dönüşmüştür.¹³

2.2.1. Mezhepçiliğe Son Verme Çabası

Geçici Hükümet'in getirdiği kısmi özgürlük ortamında, Müslüman-Türk halklar, Rusya topraklarında yaşayan diğer milletler gibi, siyasi faaliyetlerini açıkça sürdürmek imkanı bulmuşlardır. Bunun bir sonucu olarak Bakü'de Kafkasya Müslümanları Kongresi (15-20 Nisan 1917) ve ardından Tüm Rusya Müslümanları Kongresi (1-11 Mayıs 1917) toplanmıştır. İlk başta milli ve bağımsız devlet ilan etme gibi düşüncelere sahip olmayan Müslümanlar, bu toplantılarda diğer birçok önemli meseleyi de tartışma imkanı bulmuşlardır. Bunlar arasında en önemlisi de Şia ve Sünni fırkalara mensup topluluklar arasındaki düşmanlığın ortadan kaldırılması meselesi olmuştur. Müzakereler sonucunda, mezhepçiliğe karşı mücadele edilmesi kararı kabul edilmiştir. Alınan bu karar, herkes tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştır.¹⁴

Öte yandan Rusya Müslümanları arasında bazı konularda kaydadeğer fikir ayrılıklarının da bulunduğu, bu toplantılar sayesinde anlaşılmıştır. Geniş Rusya toprakları üzerinde yaşayan Müslüman topluluklar her ne kadar aynı dine mensup olsalar da, her birinin kendi bölgesel sorun ve çıkarlarının biçimlendirdiği kültürel,

¹² Mehman Abdullayev, *İstoriya Azərbaycana*, çev. Y. M. Nəsibli, N. A. Cavanşir. (Bakü: Zərdabi LTD, 2015), 284-286.

¹³ Firuz Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye (1917-1921)*, çev. A. Umayeva (Bakü: Şərq-Qərb, 2010), 43-44.

¹⁴ Həsən Həsənov, *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, çev. Məmməd Süleymanov, 1 bs. (Bakü: TEAS Press, 2018), 50.

sosyal, ekonomik ve politik açıdan görüş farklılıkları bulunuyordu.¹⁵ Buna rağmen, mezhepçilikle mücadele etmek için atılan adımlar, Osmanlı-Safevi döneminden kalan mezhep kavgalarının son bulması için çok önemli bir karar olmuş ve gelecekte Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin oluşmasında büyük kolaylıklar getirmiştir.

2.2.2. Turancılık

20. yüzyıla girildiğinde, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasında “Turancılık” ve “Türkçülük” akımları etkili olmaya başlamıştır. Rusya’da milliyetçiliğin yükselişi ile birlikte özellikle I. Dünya Savaşı’nın başlamasının ardından Türk halkları arasında da Turancılık ülküsü yayılmıştır. Ermenilerin Ruslar ile, Arapların ise İngilizler ile yakınlaştığı bir konjonktürde, kendi topraklarındaki halkları tek bir fikir etrafında birleştirmek isteyen “Üç Paşa” idaresindeki Osmanlı Devleti, “Turancılık” ve “Türkçülük” ideolojilerini kendi dış politikasında öne çıkarmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti cihat ilan ederek Kafkasya’dan Hindistan’a kadar uzanan Müslümanların yaşadığı topraklarda da birlik sağlamaya çalışmıştır.¹⁶ Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndan yenik ayrılması sonrasında da özellikle Enver Paşa’nın Kafkasya ve Orta Asya’ya yönelik ilgisi devam etmiş, Enver Paşa Osmanlı’nın Kafkasya’daki askeri varlığını güçlendirmeyi sürdürmüştür.¹⁷

2.2.3. Milliyetçi Fikirlerin Azerbaycan İçinde Yükselişi ve Bolşevikler

Daha önce değindiğimiz gibi Rusya’da devrim sonrası Geçici Hükümet döneminde, birçok mahalli idare kurulmuştur. Bu mahalli idarelerin en önemlilerinden biri de, 19 Mart 1917’de kurulan Bakü Sovyeti (Belediyesi) idi. Bakü Sovyeti kendisini işçi halkın (proletarya) temsilcisi olarak takdim ederek şehrin en yüksek yönetim organı

¹⁵ Volhonskiy & Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, 22.

¹⁶ Rogan, *Padeniye Osmanskoy İmperii*, 90-91.

¹⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, 9 bs. C. 3 (İstanbul: Remzi Kitabevi), 367.

olarak ilan etmişti. Bu idarenin başkanlığı ise yerli Türk-Müslüman¹⁸ ahaliye karşı düşmanlığı ile tanınan Ermeni milliyetçisi Stepan Şaumyan'da idi.¹⁹

Bolşeviklerin²⁰ ağırlıklı olduğu Bakü Sovyeti, Bakü'de halk arasındaki ahvali net şekilde ortaya koyma kararı alarak, 1917 Ekim ayında seçimlere gitmiştir. Lakin seçimler onların ummadığı şekilde sonuçlanarak Müsavat Partisi'nin²¹ zafer kazanmasıyla neticelenmiştir. Bunun üzerine, Bakü Sovyeti'nin içinde bulunan sosyalist gruplar Müsavat'ın idareyi eline almasına itiraz etmişler ve bunun sonucunda Müsavat Partisi Sovyet'ten çekilmek zorunda kalmıştır. Müsavat Partisi'nin bu şekilde Bakü Sovyeti'nin dışında bırakılması Müslüman-Türk halkı arasında milliyetçi akımları beslemiş ve 1918'in ikinci çeyreğinde Azerbaycanlıların kendi bağımsız devletlerini oluşturma fikrinin doğmasında büyük rol oynamıştır.

Bakü'de yaşanan bu gelişmeler, I. Dünya Savaşı'nın başladığı sırada Azerbaycan'ı Büyük Turan İmparatorluğu'na katmayı planlayan²² Enver Paşa gibi bazı Osmanlı hükümeti liderlerinin dış politaya yönelik tutumlarının değişmesini zorunlu kılmıştır.²³

2.2.4. Ekim Devrimi ve Kurucu Meclis'in Feshi

25 Ekim (Gregoryen takvime göre 7 Kasım) 1917'de "Büyük Ekim Devrimi" yaşanmış ve bu tarih Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan halklar için bir dönüm

¹⁸ O dönem "Azerbaycanlı" veya "Azeri" ifadesi daha yaygın olmadığından ve Kafkasya Türkleri kendilerini "Müslüman" olarak adlandırdıklarından, biz de bu ifadelere anlatımda yer vereceğiz.

¹⁹ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 55.

²⁰ Rusça'da "çoğunluk" anlamına gelen bu kelime, Rusya'daki sosyalist-komünistler içindeki Lenin taraftarlarına verilen isimdir.

²¹ 1911'de Mehmed Emin Resulzade başkanlığında kurulmuş, Türkçülük prensiplerine dayalı Azerbaycan Partisidir.

²² Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920*, (Cambridge:Cambridge University Press, 2004), 76-77.

²³ A.g.e., 80-81; Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldeniz Recebov, 1 bs. (Bakü: TEAS Press, 2018), 48-49.

noktası olmuştur. Bolşevikler silah zoruyla, seçimle başa gelmiş Geçici Hükümet'i devirmişler, bunun neticesinde Geçici Hükümet'in Kurucu Meclis seçimlerine hazırlanacağına yönelik vaatleri geçerliliğini yitirmiştir. Bolşeviklerin Bakü Sovyeti'nde olduğu gibi, kendi çıkarlarına hizmet etmeyen hiçbir gruba ve hiçbir siyasi adıma müsamaha etmeyecekleri açıkça anlaşılıyordu. Nitekim 25 Kasım 1917'de toplanan Kurucu Meclis, Bolşeviklerin isteği doğrultusundaki kişilerden oluşmadığından, 19 Ocak 1918'de fesh edilmiştir.

Bolşevikler zor kullanarak ele geçirdikleri iktidarı halk nezdinde meşrulaştırmak amacıyla propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlar ve bunda da bir ölçüde başarılı olabilmişlerdir. Bolşevikler, 15 Kasım 1917'de "Köylü ve İşçilerin Hakları Beyannamesi"ni yayınladıklarında da, Rusya topraklarında yaşayan tüm halklara kendi kaderlerini tayin hakkı tanınacağını vaat etmişler ancak iktidarı ele geçirdiklerinde bu yönde bir girişimde bulunmamışlardır.²⁴

Öte yandan, Ekim Devrimi'nden hemen sonra yayınlanan bu Beyanname'ye istinaden Kafkasya topraklarındaki halkların hiçbirinin bağımsızlıklarını ilan etme girişiminde bulunmamış olması da çok çarpıcıdır. Bu tür girişimlerin olmaması, bu topraklarda yaşayan halkların hala kendilerini Rusya'nın bir parçası olarak gördüğünün ve henüz bağımsızlık düşüncesi gütmediklerinin de bir nevi göstergesi idi. Nitekim bu dönemde Kafkasya halkları sadece iç özerklik fikirlerini destekliyorlardı ve bundan ötesini talep etmiyorlardı.

Bolşeviklerin iktidarı ele aldıktan sonraki en önemli sorunu Bakü petrolü üzerinde hakimiyet sağlamak olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın Rusya'da yarattığı yıkımın üzerine bir de Bakü petrolünün yitirilmesi halinde, kapitalist Batı karşısında Bolşevikler zayıf düşeceklerdi. Bolşevikler bu amaçla, 15 Kasım 1917'de ayrı bir Beyanname yayınlayarak Sovyet idaresini Bakü'de tek resmi otorite ilan etmişlerdir. Bakü Sovyeti başkanlığına da S. Şaumyan kalmıştır. Böylelikle, Bakü Sovyeti resmi olarak Bakü'de belediye fonksiyonunu üstlenmiştir.

²⁴ *Dekreti Sovetskoy Vlasti*, 1 bs. C. 1. (Moskova: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Poliliçeskoj Literaturı, 1957), 39-41.

Bolşeviklerin bu eylemleri Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesini güçlendiren etkenlerden biri olmuştur. Bunu Müsavat Partisi 1917'in Kasım ayı sonundaki kongresinde de açıkça belirtmiş ve Kurucu Meclis'in toplanacağına olan inancın kaybolması ile, artık milli Azerbaycan hükümetinin kurulmasının zaruri olduğunu ilan etmiştir.²⁵

2.3. Maveray-yı Kafkas Komiserliği ve Erzincan Mütarekesi

Kurucu Meclis'in toplanacağına dair umutların kaybolması ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinin sonucunda, Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türklerinin merkezi hükümete olan güvenleri artık kalmamıştı. Bu yüzden OZAKOM ilga edilerek yerine 28 Kasım 1917'de Maveray-yı Kafkas Komiserliği (Zakavkaskiy Komisariat, ZAVKOM) oluşturuldu..²⁶

ZAVKOM, Bolşevik idaresini tanımadığını ve Güney Kafkasya'nın tek idare organı olduğunu ilan etti. Komiserliğin üyelerinin üçü Gürcü, üçü Azeri, üçü Ermeni ve ikisi Rus (Menşevik) idi. Lakin kendinden önceki OZAKOM'un zayıflıklarını almaktan kaçınamayan ZAVKOM, hiçbir askeri varlığa sahip olmaması ve üyelerinin arasında derin görüş ayrılıkları olması sebebiyle, karşı karşıya olduğu etnik ve siyasi sorunlara çözüm üretememiş ve uzun ömürlü olamamıştır.²⁷

I. Dünya Savaşı'nda büyük kayıplara uğramış Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde bu dönemde dikkatler Kafkasya topraklarına çevrilmiştir. Osmanlı Devleti Güney Kafkasya'da ZAVKOM hükümeti kurulduktan sonra, onlara bağımsızlıklarını ilan etmeleri için baskıda bulunan ilk devlet olmuştur.

18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Bolşevik Rusyası arasında, Brest-Litovsk Barış Konferansı devam ederken (22 Aralık 1917- 3 Mart 1918), Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Mütareke ile Osmanlı ile Rusya arasında 29 Ekim 1914'te başlayan harbe son verilmiştir. Enver Paşa bu mütarekenin sonucu olarak Rus

²⁵ Volhonskiy & Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, 48-50; Həsənov, *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, 165.

²⁶ Abdullayev, *İstoriya Azerbaycana*, 286-287.

²⁷ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 64.

ordusunun Kafkasya'dan çekilmesi ile, Osmanlı'nın savaş sırasında kaybettiği toprakları geri kazanmayı umuyordu.

Bolşeviklerin Brest-Litovsk Konferansı daha bitmeden bu antlaşmayı imzalamış olması, Güney Kafkasya topraklarında teşekkül etmiş olan hükümete güvenmemelerinden ve burayı emniyet altına almak isteklerinden kaynaklanmıştır. Bu antlaşma Osmanlı'yı temsilen 3. Ordu Kurmay Başkanı Albay Ömer Lütfü Bey riyasetinde, Rusya'yı temsilen ise Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Tümgeneral Vişinski riyasetinde, Rusların işgali altındaki Erzincan şehrinde imzalanmış ve 14 maddeden oluşmuştur.²⁸

Olayların seyriden anlaşıldığı kadarıyla, Kafkasya cephesi 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın mütareke teklifini kabul eden Rusya ordusu Kafkasya cephesi komutanı Tümgeneral Prjevalski, Sovyet hükümeti adına değil Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği adına hareket etmiştir.²⁹ Bu açıdan Erzincan Mütarekesi Maveraya-yı Kafkas Komiserliği'nin dış politikada hayata geçirdiği ilk bağımsız eylemdir. Böylelikle, Osmanlı Devleti *de facto* olarak ZAVKOM hükümetini tanımıştır.³⁰

Erzincan Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'ya hâkim olma siyasetinin ilk diplomatik adımı olmuştur. Nitekim Rusya ile arasında tampon rolü oynayacak olan bu topraklarda otoriteyi ele geçirmek Osmanlı hükümeti için artık hayati bir konu haline gelmiştir. Bu sebeple, Enver Paşa ısrarla Maveraya-yı Kafkas hükümetini bağımsızlığını ilan etmeye teşvik etmiş, 1918 senesinin mayıs ayının sonunda bağımsız Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin ilan edilmesinde en büyük pay sahiplerinden biri olmuştur. Ancak, bu dönemde ZAVKOM hükümeti, Sovyet hükümetini tanımadığını ilan etmekle beraber kendisini hala Rusya'nın bir parçası olarak görmeye devam etmiştir. ZAVKOM hükümetinin

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya. XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 332-334.

²⁹ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 119.

³⁰ Cəmil Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*, (Bakü: GARISMA, 2009), 26-27.

bu tutumu, ileriki tarihlerde Osmanlı Devleti ile harbe girmesinde en önemli etken olmuştur.

2.3.1. Şamhor Olayları ve Sonuçları

Brest-Litovsk Konferansı görüşmelerinin sürdüğü sırada Güney Kafkasya coğrafyasında büyük çalkantılara sebep olacak pek çok olay yaşanmıştır. Bunlardan en sarsıcı olanı Şamhor olayları olmuştur. Erzincan Mütarekesi gereğince memleketlerine dönmeye başlayan Rus askerlerinin, Kafkasya'dan geçerken buradaki Müslümanlara silahlarını teslim etmeleri ve böylece yollarına devam etmeleri gerektiği halde, silahlarını teslim etmeyi kabul etmemişler, bunun sonucunda iki taraf arasında silahlı çatışma çıkmış ve kanlı bir facia ile neticelenen Şamhor (şimdiki adıyla Şemkir) hadisesi meydana gelmiştir (Ocak 1918). Yaşanan bu facia üstüne bir de Bolşeviklerin verdikleri vaadi yerine getirmeyerek, yeni toplanmış olan Kurucu Meclis'i dağıtmaları (19 Ocak 1918), ZAVKOM'u daha kararlı adımlar atmaya sevk etmiştir. Şamhor olayları Maveraya-yı Kafkas Komiserliği'nin, daha önce belirttiğimiz gibi askeri açıdan zayıflığını ortaya koyan en çarpıcı örnek olmuştur.

Bu gelişmeler sonucunda, Osmanlı hükümeti Maveraya-yı Kafkas Komiserliği'nden, Güney Kafkasya topraklarında yaşayan Müslümanların maruz kaldığı Ermeni zulmünün bir an önce durdurulmasını istemiş, bunun önüne geçilememesi halinde ise kendisinin müdahale edeceğini bildirmiştir. Ermeni mezalimini durduramayan ZAVKOM, Osmanlı birliklerinin 12 Şubat 1918'de Erzincan'a girmesine engel olamamış ve Osmanlı ordusu Erzincan'ı ele geçirmiştir.

Erzincan'ın Osmanlı ordusu tarafından alınması, Maveraya-yı Kafkas hükümetine adeta bir gözdağı olmuştur. Bunun sonucu olarak, ZAVKOM'un artık bir yasama organına ihtiyaç duyduğu anlaşılmış ve eksikliği halinde otoritesinin önceki OZAKOM gibi kolayca sarsılacağı görülmüştür.³¹ Bunu takiben, 23 Şubat 1918'de Maveraya-yı Kafkas Seymi (Meclisi) kurulmuştur.

³¹ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 90.

2.4. Maveraya-yı Kafkas Seymi İçindeki Fikir Ayrılıkları

Maveraya-yı Kafkas Komiserliği'nin Seym'i açma kararı, merkezî Rusya hükümetinden ayrılmasıyla sonuçlanacak olan politikasının ilk eylemi olmuştur. Parlamento rolünü üstlenen Maveraya-yı Kafkas Seymi, Petrograd'daki Kurucu Meclis'e gitmek üzere belirlenen milletvekillerinden meydana gelmiştir. Seym'de çoğunluğu Müsavat Partisi üyeleri ve sosyalistler oluşturmuştur, lakin Seym'in açılış günü yaşanan olaylar, Komiserlik içinde yaşanan ayrılıkların Seym'i de etkilediğinin göstergesi olmuştur.

23 Şubat 1918 tarihi Seym'in açılış gününde miting yapan Bolşevikler, jandarma ekipleri ile silahlı çatışmaya girmişlerdir. Mitinge katılanlardan çok sayıda kişinin ölmesi ve yaralanması ile sonuçlanan bu olay, Bolşeviklerin Güney Kafkasya'dan hala vazgeçemediğinin bir ispatı olduğu gibi, Seym içinde ayrılıkçı fikirlerin de hala devam ettiğinin kanıtı niteliğinde idi. Nitekim Maveraya-yı Kafkas Seymi her ne kadar demokratik esaslar üzerine kurulmuş ise de içindeki farklı milli ve dini unsurların arasındaki görüş ayrılıkları bu idareyi başarısızlığa mahkûm etmiştir. Bu durumda ise, Osmanlı Devleti'nin umut ettiği bağımsız Kafkasya Federatif Cumhuriyeti teşekkül edemeyecektir.³²

3 Mart 1918'de Sovyet Rusyası ile İttifak Devletleri³³ Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma gereği Osmanlı Devleti Kars, Ardahan, Batum ve Artvin'i geri kazanıyordu. Bolşevikler bu antlaşmayı kendi istekleri ile imzalamalarına rağmen, Rus kamuoyu nezdinde, antlaşmanın haksız şekilde imzalandığı yönünde bir izlenim uyandırma çabasına girmişlerdi. Kendi iradeleri ile kapitülasyon antlaşması imzalamaları, Bolşeviklerin itibarını Rusya içerisinde sarsabilirdi.³⁴

Öte yandan, kendisini hala Rusya'nın bir parçası olarak gören Maveraya-yı Kafkas hükümeti ise, Bolşeviklerin aksine Brest-Litovsk Antlaşması'nı onaylamadı.

³² Həsənov, *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, 286-295.

³³ I. Dünya Savaşı sırasında Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti blokuna verilen isim İttifak Devletleri idi. Onlara karşı duran ittifakın ismi ise İtilaf Devletleri (Antanta) idi.

³⁴ Həsənov, *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, 259.

Kendileri için önemli bölgeleri kaybetmek ne Gürcü ne de Ermeni milletvekillerinin işine geliyordu. Azerbaycanlı milletvekilleri ise, Gürcü ve Ermenilerin bu kararına itiraz etme yoluna girdiler. Onlar kendini Rusya'nın bir parçası olarak kabul eden Maveraya-yı Kafkasya hükümetinin bu antlaşmayı onaylamamasının çelişkili olduğu fikrinde idiler. Bu ortamda Gürcü ve Ermeni murahhasların, Azerbaycanlıları, Osmanlı Devleti'ni desteklemekle suçlamasıyla, Seym içindeki milli fraksiyonlar arasında fikir ayrılıkları daha da büyümüştür.³⁵

2.4.1. Trabzon Konferansı

Osmanlı Devleti Maveraya-yı Kafkas hükümetinin bağımsızlığını ilan etmesi beklentisiyle, Trabzon'da konferans yapılması çağrısında bulundu. Konferansa katılma teklifini kabul etmekten başka çaresi bulunmayan Maveraya-yı Kafkas hükümeti, murahhas heyetini Trabzon'a gönderdi. Kafkasya murahhaslarının başkanlığını, Seym'in de başkanlığını üstlenen Akaki Chenkeli (Gürcü Menşevik) yapmıştır. Bu murahhas heyeti içinde Müslümanlardan sadece 4 kişi bulunmaktaydı. Onların arasında Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade de yer almaktaydı.

Konferans başlamadan önce, Chenkeli'nin, Seym'e, konferansta nasıl bir tutum benimsenmesi gerektiğini sorması, Seym içinde uzun süre devam eden tartışmalara sebep olmuştur. Azerbaycanlı hukukçu ve gelecekte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Başbakanı olacak olan Fetali Han Hoyski, Seym'in içine düştüğü çelişkiye dikkat çekerek bunun bir sonuca bağlanması gerektiğini vurguluyordu. Ermeniler ve Gürcüler ise bu çelişkili durumla idare edilmesi taraftarı idiler. Böylece, nasıl hareket edileceği üzerinde bir uzlaşma sağlanamadan Seym üyeleri, bu toplantıdan iki gün sonra Trabzon Konferansı'na (12 Mart-13 Nisan 1918) gittiler.

Konferansın açılış gününde Osmanlı murahhas heyeti lideri Rauf Bey, A. Chenkeli'ye bağımsız Kafkasya Devleti'ni mi, yoksa Sovyet Rusyası'nı mı temsil ettiği sorusunu yöneltti. Bu soruya Chenkeli'nin kesin cevap verememesi ve Seym'in "neredeyse" devlet olduğunu belirtmesi, durumun ne kadar karmaşık olduğunu

³⁵ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 88-89.

ortaya koyuyordu. Lakin bu cevapla yetinmeyen Osmanlı Devleti, daha tutarlı bir cevap vermesi için Seym'i sıkıştırmaya başladı. Zira Osmanlı tarafı için Maveraya Kafkasya hükümetinin bağımsızlığının ilan edilmesi çok önemli idi.³⁶ Buna rağmen, devam eden görüşmelerde Seym üyeleri bu soruya bir kez daha net cevap veremediler.

Ayrıca Seym, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmediğini ilan etmişti ve Osmanlı'ya Rusya tarafından terk edilen toprakları da bırakmak istemiyordu. Bu şartlarda Osmanlı Devleti, daha Trabzon Konferansı devam ederken Kars ve Ardahan'ı askeri güçle almak için harekete geçti. Sonuçta, 19 Mart 1918'de Ardahan Osmanlı toprağı oldu.

Osmanlı Devleti'nin bu kararlı adımlarının bir de perde arkası var idi. Trabzon'da devam eden görüşmeler esnasında, Osmanlı heyeti, Güney Kafkasya heyetinin Azerbaycanlı üyeleriyle, ardından ise heyetin lideri Chenkeli ile gayriresmi görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmelerde Azerbaycanlı murahhaslar, Seym içindeki çelişkili tutumları ve kendilerinin Osmanlı'ya olan güvenini dile getirmişler, Maveraya Kafkas hükümetinin üyeleri arasında bağımsızlık hakkındaki kararsızlığın³⁷ ve güvensizliğin sürdüğünü göz önünde bulundurarak, Kafkasya ittifakının uzun ömürlü olmayacağını söylemişlerdi.³⁸ Bu durum Rauf Bey ve Akaki Chenkeli arasındaki gizli görüşmelerde de dile getirilmiş ve en büyük sorunun Ermenilerden kaynaklandığı Gürcüler tarafından dile getirilmişti.³⁹

2.4.2. Brest-Litovsk Tartışmaları

25 Mart'ta Tiflis'te toplanan Seym'de Müslüman üyeler tarafından ilk defa Rusya'dan bağımsızlığın ilan edilmesi fikri dile getirildi. Müslüman üyeler, Seym'in tutarlı bir dış politika yürütemediğini, kendilerinin de bu durumu daha fazla

³⁶ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 96; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 50

³⁷ Həsənov, *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, 267.

³⁸ HR. SYS, no. 2371/4, v. 9-10, HR. SYS. no. 2371/4, 17-18, HR. SYS, no. 2371/4, v. 20-21, s. 1-2.

³⁹ HR. SYS, no. 2371/4, v. 34, s. 1-2.

desteklemeyeceklerini açıkça söylediler. Buna ilaveten, Osmanlı Devleti ile harbe kalkışılması halinde savaşa iştirak etmeyeceklerini de belirttiler.⁴⁰ Bu olay Müslüman ve Hristiyan fraksiyonların Seym içindeki fikir ayrılıklarının bir yansıması idi.

26 Mart'ta Seym'in devam eden toplantısında, Azerbaycanlılar Kars ve Ardahan'da Türklerin çoğunluk olduğunu söylemiş, lakin Bakü'nün Bolşeviklerin elinde bulunduğu bu dönemde, Batum şehrinin de Güney Kafkasya için denizlere tek çıkış yolu olması sebebiyle, Maveraya-yı Kafkas hükümetinin Batum olmadan hayatta kalamayacağını savunmuştur. Bu fikri Hoyski ve Nasip Bey Yusufbeyli dile getirmiştir.⁴¹ Toplantının sonuna gelindiğinde Seym üyeleri arasında Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edilmesi üzerine bir anlaşma sağlanmıştır. Ermenileri temsil eden en büyük parti olan Daşnaksütün Partisi dahi, Azerbaycan Müsavat Partisi'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edilmesi fikrini kabul etmiş ve "kötünün iyisi" olduğunu belirterek desteklemiştir.⁴²

2.4.3. Mart Katliamı ve Bolşeviklerin Bakü'deki Zaferi

Maveraya-yı Kafkasya hükümeti ile Osmanlı arasında bu görüşmelerin devam ettiği sıralarda, Bakü'de Bolşevikler ile Müsavatçılar arasında süren siyasi iktidar mücadelesi sonucunda kanlı Mart Olayları meydana geldi. Böyle bir çatışmanın yaşanacağı, günler öncesinden işaretlerini vermişti. Bu dönem Bakü'de bulunan, daha sonra Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nda görev alan ve cumhuriyet kurulduktan sonra milletvekili olan Hüsamettin Tuğaç da anılarında, Müslümanlar ile Bolşevikler arasındaki gergin ortamı gözlemlemiş ve silahlı çatışma yaşanabileceği ihtimaline dair endişelerini dile getirmişti.⁴³

Sovyet hükümeti, bağımsız devlet kurma yoluna giren Müsavatçılara karşı daha sert adımlar atılmasını zaruret olarak görüyordu. Bu sebeple 3 Mart 1918'de imzalanan

⁴⁰ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 53; Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 98.

⁴¹ S. T. Arkomed, *Materialı Po İstorii Otpadeniya Zakavkasya Ot Rossiyi*, 1 bs. (Tiflis: Krasnaya Kniga, 1923), 52; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 51-52.

⁴² Arkomed, *Materialı Po İstorii Otpadeniya Zakavkasya Ot Rossiyi*, 48.

⁴³ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975), 172-176.

Brest-Litovsk Antlaşması ile Kafkasya topraklarından çıkan Rusya, 18 Mart 1918'da alınan bir kararla, olağanüstü yetkiye sahip Acil Durum Komiseri olarak, o esnada Bakü Sovyeti'nin başkanlığında bulunan Şaumyan'ı görevlendirdi.⁴⁴ Bunun sonucunda milli bağımsızlık taraftarı Müsavatçılar ile Sovyet hükümetine bağlı sosyalistler arasında 31 Mart 1918'de kanlı Mart Olayları meydana geldi.

Müslümanlara yönelik katliam sabah saatlerinde başlamış ve 3 gün devam etmiştir. Tiflis'te bulunan Maveray-yı Kafkas Seymi'ne katliam bilgisi 2 Nisan'da ulaştığında, burada endişelere sebep oldu. Yaşananlara kayıtsız kalındığını gören Azerbaycanlılar, Maveray-yı Kafkas hükümetini boykot etmekle tehdit ettiler.⁴⁵ Lakin en başından beri elinde hiç bir askeri güç bulunmayan Maveray-yı Kafkas hükümeti, bu durumda da hiç varlık gösterememiştir. Mart Olayları sonrası Bakü'de Bolşevikler üstünlüğü elde etmiş ve Şubat Devrimi sonrasında Müslümanları temsil niteliğinde meydana gelen belediye organı Bakü Milli Konsey idaresini takibe başlamışlardır.

2.4.4. Seym'e Gönderilen Osmanlı Ültimatomu

Kendi içerisinde yaşanan sorunları çözmeye gücü yetmeyen Maveray-yı Kafkas hükümeti, Osmanlı karşısında da taviz vermeye mahkum kalmıştı. 5 Nisan 1918'de Kars ve Ardahan'ın bir kısmı Osmanlı'ya verildi. Oluşan ortamdan tam faydalanmak isteyen Osmanlı hükümeti, 6 Nisan 1918'de Maveray-yı Kafkas murahhas heyetine ulti-matom yollayarak, 48 saat içinde onlardan bağımsızlıklarını ilan etmelerini istedi ve bunun yapılmaması halinde müzakerelerin devam etmeyeceğini bildirdi.⁴⁶

7 Nisan'da Chenkeli, Türklerin ulti-matomunu Seym'e getirdi. Chenkeli, artık Brest-Litovsk sulhünü kabul etmekten kaçınılmasının zor olacağını belirterek, Seym üyelerinden artık bu yönde bir karar alınmasını istedi.

Seym'in son kararı gelmeden önce ve ulti-matomla ilgili tartışmalar daha devam ederken, 7 ve 8 Nisan tarihlerinde Azerbaycanlı murahhaslar tarafından Osmanlı heyetine bir muhtıra sunuldu. Bakü'de yaşanan Mart Katliamı'nı anlatan bu

⁴⁴ Həsənov, *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, 182-183.

⁴⁵ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 99.

⁴⁶ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 59.

muhtırada, Resulzade Azerbaycanlıların umutlarını sadece kardeş Osmanlı Türklerine bağladığını söylüyordu. Bundan başka, Resulzade bu muhtırasında, Azerbaycan'ın en son gayesinin de Osmanlı Devleti ile birleşmek olduğunu vurguluyordu.⁴⁷ Azerbaycan'ın Osmanlı'ya ilhakı konusunu tartışacağımız ilerideki bölümde bu konuyla ilgili daha etraflı bilgi vermemizin yanı sıra, burada da bu konu üzerinde durmamız gerekmektedir.

İlerleyen zamanlarda geçerliliğini yitirse de, ilhak düşüncesinin yeni yeni konuşulduğu bu ilk zamanlarda Resulzade ve diğer murahhaslar, Azerbaycan topraklarında yaşayan Müslüman ahaliyi Ermeni militanlardan koruyamadıklarından, tek kurtuluşu Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesinde görmüştür. Nitekim daha 20. yüzyılın başlarında kurulmuş Müsavat Partisi, kendi varlıklarını, Osmanlı Türklerinin I. Dünya Savaşı'ndan bağımsızlığını kaybetmeden çıkmasına bağlamıştır.⁴⁸ Kendi halkını korumaya gücü yetmeyen siyasilerin, bağımsızlıklarını ilan etmeden önce Osmanlı Devleti'ne ilhak edilme düşüncesini göz önünde bulundurmaları pek doğal görülmektedir. Böylelikle, bu süreçte, Azerbaycan ilk defa Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talebinde bulunmuştur.

2.5. Bağımsız Kafkasya Cumhuriyeti'ne Giden Yol

Azerbaycan'ın sunduğu muhtıra sonrasında, Osmanlı Devleti daha kararlı adımlar atmaya başlamıştır. Seym'in 10 Nisan 1918'de "Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edildiğini ve gelecek konuşmaların bunun üzerine inşa edileceğini" ilan etmesi üzerine, Enver Paşa'nın Maveraya-yı Kafkas hükümeti için bağımsızlığın kazanılmasından başka yolun olmayacağı düşüncesi Osmanlı dış politikasında belirleyici olmuştur.⁴⁹

⁴⁷ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 136-137; HR. SYS, no. 2371/6, v. 17; Volhonskiy & Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, 75.

⁴⁸ S. İshakov, *Mamed Emin Resulzade. Sbornik Proizvedeniy i Pisem*, (Moskova: Flinta, 2010), 39.

⁴⁹ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 100; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 60.

Diğer taraftan, Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabulü, Seym içinde birçok muhalif fikri de doğurmuştur. Hükümetin askeri güçten yoksun olduğu ve milli fraksiyonlar arasındaki anlaşmazlıkların yaşandığı bir ortamda kabul edilen ültimat, birkaç gün içinde Osmanlı'ya karşı ciddi bir karşıtlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunu tetikleyen en önemli olaylardan biri, Batum'un Osmanlı'ya verilmesi olmuştur. Osmanlı tarafı, Brest-Litovsk Antlaşması'nı onaylayan Maveraya-yı Kafkas hükümetine Batum'u terk etmeleri için iki gün vakit tanımış, aksi halde 13 Nisan öğlen vaktinde Türk askerlerinin harekete geçeceğini söylemiştir. Seym, bunun üzerine savaş hazırlıklarına başlamıştır.

Seym içindeki bu ahvali gören Azerbaycanlı Rüstembeyli, bu karara karşı çıkmıştır. "Müslümanlarla ilgili daha harbi mükellefiyetler bile uygulamayan" Seym'in, şimdi onlardan "kardeşleri olan Osmanlı'ya karşı savaşmalarını istemelerinin hiçbir amaca hizmet etmediğini" belirterek savaşa iştirak etmeyeceklerini ve bu fikri desteklemediklerini söylemiştir.⁵⁰ Bunun üzerine, Azerbaycan tarafını ihanet etmekle suçlayan Gürcüler ve Ermeniler, 14 Nisan 1918'de Maveraya-yı Kafkas murahhaslar heyetini Trabzon'dan geri çağırmıştır. Azerbaycanlı murahhaslardan Memmedhasan Hacinski buna karşı çıkmış ise de Müslümanlar dönmekten başka çare görmemiş ve Trabzon Konferansı'nı terk etmişlerdir.⁵¹

Trabzon'dan Tiflis'e geri dönen murahhas heyeti, akşam saatlerinde yeni bir oturum yapmıştır. Burda Müsavat Partisi adına konuşan Resulzade, önceki görüşlerini tekrarlamış ve Seym'in sürdürdüğü politikanın yanlış taraflarına dikkat çekmiş ancak bir sonuca varamamıştır. Osmanlı'ya savaş ilan edilmesi kararı çoğunluğun desteğini almış ve Osmanlı Devleti'ne karşı aynı gün savaş ilan edilmiştir.

Yaşanan bu olaylar Osmanlı Devleti'nin Maveraya-yı Kafkasya hükümetinin bağımsızlığını ilan etmesi yönündeki çabalarının bir sonuca ulaşmayacağını net biçimde göstermiştir. Bu durum Enver Paşa'nın Kafkasya ile ilgili planlarının

⁵⁰ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 100-101; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 62.

⁵¹ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 124.

değişmesine sebep olmuştur. Azerbaycanlı siyasetçiler ise Osmanlı hükümeti ile arasındaki yakın ilişkileri devam ettirmiştir.⁵²

Savaş, ilan edildiği ilk günden itibaren başarısızlığa mahkûm olmuştur. Buna rağmen Ermenilerin kararlılığı, savaşın ilan edilmesinin önüne geçememiştir. Ayrıca, hala Rusya'dan bağımsızlığını ilan etmede kararsızlığını sürdüren Maveraya-yı Kafkas hükümeti, bu savaşla Rusya'ya olan bağlılığını da sergilemek istemiştir. Seym içindeki Menşevik-Gürcü temsilcilerinin bu tarihlerde yayınladığı bildiriye, bu husus açık açık görülmüştür.⁵³ Böylelikle, Osmanlı'ya karşı savaşmakta kararlı olan Ermeniler ve Gürcüler, 13 Nisan 1918'de yayınladıkları karar ile iki haftalığına Seym'in faaliyetini durdurmuş ve idareyi "Âli Müdafaa Konseyi"ne devretmiştir.

Âli Müdafaa Konseyi'nde iki Gürcü ve bir Ermeni idareyi üstlenmiş ve Azerbaycanlılara yer verilmemiştir.⁵⁴ Böylelikle, Azerbaycan ve diğer milli fraksiyonlar arasındaki hukuki ve fikri ayrılıklar bir kez daha tüm çıplaklığı ile gözler önüne serilmiştir. Sonuç olarak Osmanlı ve Maveraya-yı Kafkas hükümetleri arasında savaş ilan edilmiş, lakin savaş sadece sekiz gün devam etmiştir. 15 Nisan 1918'de Batum şehri, artık Osmanlı ordusu tarafından ele geçirildiğinde, Kafkasya hükümeti savaşın devam ettirilmesinin kendilerine hiçbir faydası olmayacağını anlamıştır.

Batum'un alınmasında Gürcistan'ın Müslüman ahalisi Acarların, Osmanlı kuvvetlerine çok büyük yardımları olmuştur.⁵⁵ Gürcistan'ın yerlisi olan bu Müslüman halkın, Osmanlı Müslümanlarına yardım etmesi, yerel halkların dini ve milli hassasiyetleri göz önünde bulundurulmadan Kafkasya'da bir birlik tesis edilemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.

22 Nisan 1918'de Osmanlı hükümeti Maveraya-yı Kafkas hükümetine barış görüşmelerinin yapılması için teklif sundu. Kars şehrinin büyük bir kısmını ele geçiren Osmanlı kuvvetleri daha fazla kayıp vermek istemiyordu. Kars şehrinin

⁵² Volhonskiy & Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, 78-79.

⁵³ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazy*, 102-103.

⁵⁴ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 64.

⁵⁵ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazy*, 103.

müdafaasını Ermeniler yapıyor, Ermeniler Anadolu'da Müslüman ahaliye uyguladıkları mezalimin intikamının alınmak isteneceğinden korkuyorlardı ve bundan dolayı teslim olmak istemiyorlardı.⁵⁶

Barış teklifinin yapıldığı gün Maveraya-yı Kafkas Seymi, Rusya'ya olan bağılıklarının karşılığında onlardan beklenen yardımın gelmediği düşüncesiyle bağımsızlığın ilan edilmesi kararı aldılar. 22 Nisan 1918'de Tiflis başkentli, Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edildi.

Bu yeni siyasi oluşumda, 12 kişilik kabinenin 5 üyesi Azerbaycanlılardan olmuştur. Kabinede ağırlıklı olarak Gürcüler ve Azerbaycanlılar bulunurken, Ermenilere sadece Finans Bakanlığı verilmiştir.⁵⁷

28 Nisan 1918'de, Osmanlı Devleti Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımıştır.⁵⁸ Birinci I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği bu dönemde, Kafkasya milletleri ile ilişkiler Osmanlı dış politikasının en önemli meselesi olduğundan, bu olay da çok ehemmiyetli görülmüştür.⁵⁹

Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Kafkasya Cumhuriyeti, Osmanlı tarafına barış görüşmelerini Batum şehrinde devam ettirme teklifini sunmuştur.⁶⁰ Böylelikle, Azerbaycan için zorlu geçen bu dönemde, 11 Mayıs 1918'de Batum Konferansı toplanmıştır.

2.5.1. Batum Konferansı

Batum Konferansı'nda Osmanlı'yı temsilen murahhas heyetinin başkanlığını Halil Bey (Menteşe), Maveraya-yı Kafkas'ınkini ise Akaki Chenkeli yapıyordu. Delegelerin sayısı 45 idi. Azerbaycanlılardan delegenin içinde Hacınski ve Resulzade de bulunmaktaydı. Lakin önceki konferansların getirdiği güvensizlik ortamı buraya da

⁵⁶ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 124.

⁵⁷ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 108; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 125.

⁵⁸ *Dokumenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 253.

⁵⁹ Ahmed Cevdet, "Biz ve Kafkasya", *İkdam*, no. 7619 (26 Nisan 1334): 1.

⁶⁰ *Dokumenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 1 bs. (Tiflis: Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, 1919), 222-224.

yansımış ve birbirlerine güven duymayan Batum murahhasları, burada da tutarlı politika yürütememişlerdir.⁶¹

Aralıklarla 4 Haziran 1918 tarihine kadar devam eden bu konferans, Kafkasya murahhasları içindeki güvensizlikten kaynaklı, daha çok perde arkası entrikalar ile geçmiştir.⁶² Daha konferans başlamadan önce Enver Paşa, Halil Bey'e Kafkasya Federasyonu'ndan, yarım bırakılan Trabzon görüşmelerinden dolayı, yeni toprak talep etmesini istemiştir. Bunun üzerine, 11 Mayıs 1918'de, Konferansın açılış gününde, Halil Bey, Kafkasya murahhas heyetinin karşısına bu şartı koymuştur.⁶³

Osmanlı Devleti'nin toprak talepleri öncelikli olarak Ermeni ve Gürcüler tarafından tepkiyle karşılanmış, lakin Azerbaycanlılar için problem teşkil etmemiştir. Zira o dönemde Azerbaycan'ın birçok bölgesinden Osmanlı'nın Batum'daki murahhas heyetine temsilciler gelmiş ve Ermenilerin terör faaliyetlerine karşı yardım istenmiştir. Temsilciler, askeri yardım yapılamıyorsa, Osmanlı yetkililerinden kendilerini ilhak etmelerini istemiştir.⁶⁴ Bu olaylar Azerbaycan'ın Müslüman halkının Ermeni çapulcularına karşı ne kadar güç durumda kaldıklarını göstermiştir. Öte yandan, tüm bu yaşananlar Kafkasya Federasyonu'nun Azerbaycan halkı nezdinde ne kadar az otoriteye sahip olduğunu da ortaya koymuştur.⁶⁵

Batum Konferansı'na Almanya temsilcileri de danışman statüsünde katılmışlardı. Gürcüler ve Ermeniler, Almanya'nın hamiliğini umarak kendilerine yardım edilmesini istiyorlardı. Zaten Almanlar, müttefik olmalarına rağmen, daha I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın doğu yönünde ilerleme siyasetini kısıtlamayı hedeflemişlerdi. Gürcüler ve Ermeniler Osmanlı Devleti ile müzakerelerde Almanya'nın hamiliğinde sürdürmek istediklerini bildirdiler. Lakin Halil Bey, Ermeniler ve Gürcülerin bu isteğini kabul etmeyerek, Almanların Batum Konferansı'nda hiçbir yetkiye sahip olmadığını belirtti.

⁶¹ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 109.

⁶² Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 126.

⁶³ HRS. SYS, no. 2399/1, v. 1-2.

⁶⁴ HR. SYS, no. 2373/1, v.56, s. 1-2; HR. SYS, no. 2373/1, v. 53; HR. SYS, no. 2373/1, v. 52.

⁶⁵ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 110; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 127.

Yaşananlar, müttefik olan Almanya ve Osmanlı arasındaki ilişkilerin ne kadar karmaşık olduğunu gösteriyordu. Bu ortamda Azerbaycan ile Osmanlı yakınlaşması sürerken, Ermeniler ve Gürcüler de Alman nüfuzu altına girmeye başladı.⁶⁶

2.6. Kafkasya Federasyonu'nun Dağılma Süreci

Görüldüğü gibi, Batum Konferansı, Kafkasya Federasyonu için sonun başlangıcı olmuştur. Gürcüler, Almanların himayesinde kendi devletlerini kurmayı planlamışlardır. Öte yandan Azerbaycanlıların bu yöndeki çabaları, Azerbaycan'ı ilhak etmenin kendileri için çok büyük zorluklar getireceği düşüncesinde olan Osmanlı Devleti tarafından desteklenmemiştir. Halil Bey de devam eden müzakereleri bu istikamette sürdürmüştür.⁶⁷

Batum Konferansı devam ettiği esnada, artık Osmanlı ve Azerbaycan liderleri takındıkları pozisyonlarında kararlaşmışlardı. Yaşanan olaylar, Azerbaycan ve Osmanlı için birbirlerinden başka müttefiklerinin olmadığını göstermiştir. Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etmekten başka çaresinin olmadığını zaman geçtikçe fark ediyor ve askeri alandaki yetersizliklerini Osmanlı Devleti'nin yardımıyla kapatmak istiyordu.⁶⁸ Öte yandan Osmanlı, Gürcüleri de kendi tarafına çekmek istiyor ve Azerbaycan'dan Gürcüleri tatmin edecek toprak tavizinde bulunmasını talep ediyordu.⁶⁹ Lakin Almanya Gürcülerin hamilik müracaatından kazanç sağlamak istemiş ve Rusya'yı da bu planlarına ortak ederek kararlı adımlar atmaya başlamıştır. Sonuçta, Trabzon Konferansı'ndaki ihtilafların bir benzeri burada da yaşanmış ve Batum Konferansı'na 18 Mayıs'ta ara verilmiştir.

Batum Konferansı'nda Ermeni ve Gürcülerin Almanya'nın hamiliğinde hareket etmeleri, Azerbaycan delegelerini itiraza sevk etmişti. Azerbaycan tarafı, bu durumun Osmanlı ile anlaşmazlıklara sebep olacağını iddia ediyordu. Hacinski'nin başlattığı bu itirazlara diğer Kafkasya delegeleri de katılmış ve taraflar arasında gerilim

⁶⁶ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 80.

⁶⁷ HR. SYS, no. 2372/3, v. 12-16.

⁶⁸ HR. SYS, no. 2398/5, v. 46-50; HR. SYS, no. 2372/3, v. 16-21.

⁶⁹ HR. SYS, no. 2372/3, v. 27-32; HR. SYS, no. 2398/5, v. 79; HR. SYS, no. 2372/3, v. 87.

büyümeye başlamıştı. Hacinski Almanların arabuluculuğu için Osmanlı'ya teklif sunmak isteyen Gürcülere, bunu ilk önce Halil Bey'e sorması gerektiğini söylemiş, bunun üzerine Chenkeli, "Kafkasya delegelerinin kararları artık Osmanlı'ya mı bağlı?" sorusunu yöneltmişti. Hacinski böyle zor durumda kaldıktan sonra, bir saat mola isteyerek toplantıdan çıkmaya çalıştığında, Ermeni asıllı Hatisyan'ın, "Her şeyi Halil Bey'e mi iletceksiniz?" şeklindeki ithamıyla karşı karşıya kalmış ve Azerbaycan ile diğer milli fraksiyonlar arasındaki gerilim daha da büyümüştür.⁷⁰ Bu olay Kafkasya Federasyonu içindeki gerginliği apaçık ortaya koyan en önemli vakıa olmuştur.

Bu sorunun ortaya çıkmasında en büyük payı olan Alman İmparatorluğu, öncelikli olarak Bakü petrolünden yararlanmak istiyordu. Almanya Dışişleri Bakanlığının 29 Nisan 1918'de yayınladığı "ilkeler paketi"nde, Osmanlı'nın Kafkasya'dan çekilmesinin istenmesi ve Kafkasya'nın doğal kaynaklarına erişim gibi taleplerde bulunulması, bunun en bariz örneği olmuştur.⁷¹ Sonuç olarak, uzun tartışmalar sonucunda Almanların arabuluculuk rolü Osmanlı tarafından kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu durumu kabul etmesinin arkasında yatan en önemli unsur, Almanya'nın arabuluculuk rolünün bölgedeki duruma etki etmeyeceği kanaati olmuştur. Bu esnada, Osmanlı kuvvetleri Kafkasya içlerine kadar ilerlemiş; 14 Mayıs 1918'de Osmanlı ordusu, İran'daki İngiliz kuvvetlerine karşı asker yollamış, Gümrü şehri Osmanlı tarafından zapt edilmiştir.⁷²

Osmanlı kuvvetlerinin Kafkasya içlerine kadar ilerlemesi Kafkasya hükümeti içinde gerilimin artmasına sebep olmuş ve 21 Mayıs 1918'de Kafkasya Federasyonu Seym'inin feshedilmeden önceki son oturumu gerçekleşmiştir. Toplantı sonrasında Kafkasya Federasyonu'nun artık sürdürülmesinin mümkün olmadığını öngören Azerbaycan, Gürcüler ile ikili devlet kurulabilme fikrini dile getirdiler.⁷³ Bunda Osmanlı'nın rolü de büyük olmuştur. Gürcülerin Kafkasya Müslümanları ile iyi

⁷⁰ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 113-114.

⁷¹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 143-144.

⁷² *Dokumentı i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 271.

⁷³ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 114.

geçindiği Osmanlı tarafından bilinmekte idi.⁷⁴ Ayrıca Ermenilerin sebep olduğu anarşinin önüne geçmek için, Osmanlı Devleti Ermenilere küçük bir toprak parçasında devlet kurabilme izni vermeyi de planlıyordu.⁷⁵ Toplantıda, Azerbaycan temsilcileri Gürcistan ile ittifak yapılamaz ise Kuzey Kafkasya ile de bir federatif cumhuriyet kurulabileceğini de dile getirdiler.⁷⁶ Lakin bu tekliflerin hiçbiri kabul edilmedi.

Yaşanan bu olaylardan anlaşılacağı üzere, bu kritik dönemde Osmanlı Devleti Kafkasya topraklarını kendi topraklarına katma fırsatı ortaya çıkmasına rağmen, bundan imtina etmiştir.⁷⁷

2.6.1 Bağımsız Cumhuriyetler

1918'in Mayıs ayına gelindiğinde, Kafkasya Federasyonu'nun dağılmak üzere olduğu herkes tarafından biliniyordu. Almanya'yı Batum müzakerelerinde temsil eden Otto von Lossow'un verdiği talimatlar üzerine⁷⁸ Gürcüler 25 Mayıs 1918'de ilk kez milli bağımsızlıkları hakkında konuşmaya başladılar. Sonuçta, Kafkasya Federasyonu içinde beklenen ilk çözüme yaşandı. Bu durumu gören Osmanlı Devleti 26 Mayıs 1918'de Kafkasya Seymi'ne ultimatoma sunarak, Seym'in Güney Kafkasya'da yaşanan Ermeni zulmüne karşı Müslümanları korumak zorunda olduğunu hatırlatmış, ayrıca toprak taleplerinde bulunmuş ve yetmiş iki saat süre tanıyarak, cevap verilmemesi halinde bu sorunların askeri yolla çözüleceğini söylemiştir.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin 26 Mayıs'ta bildirdiği toprak talepleri arasında, Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesinin olması da Bakü'yü Sovyetlerden kurtarmak için Osmanlı ordusundan başka desteğe sahip olmayan Azerbaycan hükümeti için anlaşılır ve

⁷⁴ Ahmed Ağaoğlu, "Kafkasya", *Tercüman-ı Hakikat*, no. 13295 (25 Şubat 1334): 1.

⁷⁵ HR. SYS, no. 2372/3, v. 69.

⁷⁶ HR. SYS, no. 2372/3, v. 64-68.

⁷⁷ HR. SYS, no. 2398/5, v. 119-120; HR. SYS, no. 2372/3, v. 61-63.

⁷⁸ *Dokumenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 307.

⁷⁹ *Dokumenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 309-310.

kabul edilebilir bir şart olmuştur. Nitekim, bundan önce Kafkasya Federasyonu'na bağlı Müslüman kolordusunun Bakü'yü Bolşeviklerden temizlemekte başarısız olması, daha büyük çaplı askeri operasyonlara ihtiyaç duyulduğunu net biçimde göstermiştir.⁸⁰ Ayrıca alınan bu mağlubiyet Bakü Sovyeti'nin gücünün ne kadar arttığına da göstergesi olmuştur.

Osmanlı ultiimatının yapıldığı gün Seym üyelerinin son oturumu gerçekleşmiştir. Gürcülerin bağımsızlık düşüncesinde olduğunu bilen Azerbaycanlı milletvekilleri, milli hükümetlerin Sovyet Rusyası'na karşı zayıf kalacağını bildiklerinden Gürcüleri uyarılmış ve Gürcüler bağımsızlıklarını ilan ederlerse, Federasyon'un dağılmasının tüm sorumluluğunun onlarda olacağını hatırlatmıştır.⁸¹ Lakin Gürcüler kararlarını çoktan vermişti. Toplantıda Gürcistanlı üye Nikolay S. Çheidze, Azerbaycanlı temsilcilerin iddialarına karşılık verirken, Federasyon'u oluşturan milli fraksiyonların halledemediği en büyük sorunun "barış ve savaş meselelerinde esaslı ayrılık" olduğunu vurgulamıştır.⁸² Böylelikle, Almanlara güvenerek takındığı pozisyondan geri adım atmayan Gürcüler, Kafkasya Federasyonu'nun dağılma sürecini başlatmışlardır.

2.6.2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti

26 Mayıs 1918'de Seym kendini feshetti. Aynı gün, bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edildi.⁸³ Böylesi bir emrivaki ile karşı-karşıya kalan Azerbaycan tarafı, 27 Mayıs'ta bir toplantı gerçekleştirmek zorunda kaldı. Azerbaycan topraklarını Sovyet ve Taşnak-Ermenilere kaybeden ve Tiflis'te memleketlerinden uzakta hükümet olan Azerbaycan siyasileri, Gürcülerin bu kararı sonucunda çok zor duruma düştüklerini biliyorlardı. Ermeniler ile Federasyon'un sürdürülmesinin ise mümkün olamayacağı apaçık ortada idi. Bu durumda, Seym'deki

⁸⁰ Volhonskiy & Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, 83.

⁸¹ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 88.

⁸² Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, 2 bs. (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2014), 161.

⁸³ *Dokumenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 330-338.

Azerbaycanlı milletvekilleri, Azerbaycan'ın idaresini Geçici Milli Konsey'e havale ederek, başkanlığa M. E. Resulzade'yi seçtiler. Böylelikle, 28 Mayıs 1918'de toplanan Milli Konsey, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni resmen ilan etmiş oldu.

Azerbaycan'da ulus devlet ilanı ile M. E. Resulzade'nin vurguladığı gibi, "sözün siyasi manası ile, Azerbaycan milletinin varlığı tespit edilmiştir. Öyle ki, Azerbaycan kelimesi sade coğrafik, etnografik ve dilsel bir ifade olmaktan çıkarak siyasi bir alem olmuştur".⁸⁴ Böylece doğu İslam coğrafyasında ilk demokratik (halk) cumhuriyet meydana gelmiştir.⁸⁵

Osmanlı Devleti için de, Azerbaycan topraklarının akıbeti I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren ülke dış politikasının en önemli konularındandı ve bu topraklar üzerinde Azerbaycanlıları temsil eden bir ulus devlet kurulması en makul çözümlerden biri olmuştu.⁸⁶ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hariciye (Dışişleri) Bakanı Memmedhasan Hacinski ilk resmi notayı Osmanlı Devleti'ne yollamıştır. Notada Osmanlı Devleti ile dostluk ilişkileri kurulmasının, yeni cumhuriyet için en öncelikli hedef olduğu vurgulanmıştır.⁸⁷

Ardından, 30 Mayıs 1918'de diğer dünya devletlerine cumhuriyetin kuruluşunu bildiren notalar gönderilmiştir. Bu gönderilerde Azerbaycan'ın başkenti, Yelizavetpol (Gence) şehri olarak belirtilmiştir.⁸⁸ Lakin, henüz Gence'de siyasi ve askeri varlığı bulunmayan Azerbaycan hükümetinin, Tiflis'te bulunduğu halde, başkentini Gence olarak göstermesi, Osmanlı'dan gelecek askeri yardıma ne kadar güvendiğini ortaya koymuştur.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin karşısında birinci olarak toprak bütünlüğü sorunu, ikinci olarak da Ermeni sorunu duruyordu. Ermenilerin Doğu Anadolu ve Batı

⁸⁴ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 93.

⁸⁵ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 129-130.

⁸⁶ Həsənov, *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, 354-355; "Kafkasya İşleri", *Sabah*, no. 10255 (3 Haziran 1334): 1; "Cenubi Kafkasya Ahvali: Ahali Vekillerinden Ruşen Bey'le Mülakat", *Tanin*, no. 3403 (31 Mayıs 1334): 3; Veliyüddin, "Kafkasya İşleri", *Zaman*, no. 57 (30 Mayıs 1334): 1.

⁸⁷ HR. SYS, no. 2398/7, v. 52.

⁸⁸ HR. SYS, no.2398/7, v. 55; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 88.

Kafkasya topraklarında gerçekleştirdikleri soykırım ve anarşinin önüne geçilmeliydi. Ancak bundan sonra Bolşeviklerden geri alınan Azerbaycan topraklarında asayiş sağlanabilirdi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti, Ermeniler için küçük bir devlet kurulmasının o dönemin şartlarında kaçınılmaz olduğunu düşünüyorlardı.⁸⁹ Nitekim, Erivan merkezli Ermenistan Devleti'nin kuruluşu Osmanlı tarafından onaylanmıştır. Böylelikle, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan ile Ermenistan Cumhuriyetleri kurulmuş ve 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan hükümeti Erivan'ı Ermenistan'a vermiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu, İngilizlerin boyunduruğu altındaki İran hükümetini endişeye sevk etmiştir. Güney Azerbaycan topraklarını elinde bulunduran İran hükümeti, Azerbaycan ismini taşıyan cumhuriyetin, bu toprakları Osmanlı Devleti'nin yardımıyla geri kazanmak isteyeceğinden korkmuş ve 28 Ağustos 1918'de İran'ın İstanbul elçisi, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne itiraz notası sunmuştur.⁹⁰ İran'ın bu endişesini yatıştırmak ve İran'la iyi komşuluk ilişkileri kurmak isteyen Azerbaycan hükümeti diplomatik ilişkilerinde "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti" ifadesini, "Kafkas Azerbaycan'ı" olarak değiştirerek kullanma kararı almıştır.⁹¹

Böylece, 1918 senesinin haziran ayına gelindiğinde, Kafkasya'da üç farklı milli devlet teşekkül etmiştir. İlk önce planladığı şekilde olmasa dahi, Rusya'dan ayrı bağımsız devletler ile sınır hattını korumak isteyen Osmanlı Devleti'nin amacı hasıl olmuştur. Artık Osmanlı'nın bundan sonraki amacı, bu devletler ile iyi ilişkiler tesis etmektir.

⁸⁹ HR. SYS, no. 2398/4, v. 19, s.1-2; HR. SYS, no. 2372/3, v. 69; HR. SYS, no. 2372/3, v. 55-57; HR. SYS, no. 2398/5, v. 102-105; HR. SYS, no. 2398/4, v 12, s. 1-4; Həsənlı, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 96-97

⁹⁰ HR. SYS, no. 2456/29, v. 1.

⁹¹ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 177.

2.7 Batum Antlaşması

Yeniden başlatılan Batum görüşmeleri, 4 Haziran 1918’de Osmanlı Devleti’nin üç milli hükümetin her biri ile antlaşma imzalamasıyla sonuçlanmıştır. Esasen sınır meselelerini ele alan bu antlaşmalardan, Azerbaycan Cumhuriyeti ile yapılanı ekstra maddeler içeriyordu. Bu antlaşma gereğince Azerbaycan hükümeti, ihtiyaç duyulması halinde Osmanlı’dan askeri yardım isteyebilecekti. Bu sebepten, 4 Haziran 1918’de imzalanan Batum Antlaşması, Azerbaycan tarihine “Dostluk Antlaşması” olarak geçmiştir.

Osmanlı adına Adliye Bakanı ve Şura-yı Devlet Başkanı Halil Bey ve Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Vehip Paşa, Azerbaycan adına ise Azerbaycan Milli Konseyi Başkanı Mehmed Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Memmedhasan Hacinski antlaşmayı imzalayan isimler olmuştur. Antlaşma 11 maddeden ibaret muhadenet mukavelesi (esas antlaşma), 2 melfuf (ek) ve 1 de muvakkat mukavelesinden (geçici antlaşmadan) oluşuyordu. Buna göre,

1. Antlaşma’da, Osmanlı ve Azerbaycan devletleri arasında kalıcı barış ve sağlam dostluğun tesis edilmesi öngörülmüştür.

2. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri arasındaki hudud belirlenmiştir. Bu maddede belirlenen sınırlar Gürcistan’la birlikte Azerbaycan için de toprak kaybı anlamına gelmiştir. Antlaşma gereği, Şerur-Dereleyez kazasının Şerur kısmı ve Ordubad hariç Nahçıvan kazası Osmanlı’ya bırakılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Erivan’ı Ermenilere, Nahçıvan’ı da Osmanlı Devleti’ne bırakmıştır.⁹²

3. Yeni oluşmuş Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan aralarındaki sınır hatlarının belirleneceği protokol hakkında imzalanacak anlaşmanın bir kısmını ihtiva ediyordu.

4. Azerbaycan ve Osmanlı Devletleri arasındaki antlaşmanın en önemli maddesi “Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi tarafından talep vukua gelirse,

⁹² Batum Anlaşması’nın bu ikinci maddesini esas alan Osmanlı ordusu Ermeni haydut çetelerini ezip Nahçıvan’a girdi. 15 Ağustos 1918’de Osmanlı Sultanı VI. Mehmed Vahdeddin tarafından Nahçıvan’ın Osmanlı’ya ilhakı resmen ilan edildi. Buna ileriki bölümlerde daha etraflıca değinilecektir.

Hükümet-i Osmaniye intizam ve iç asayişini temin ve iade etmek icabınca silah kuvvetiyle yardımda bulunacaktı” maddesidir. Bu madde gereğince, Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan topraklarını Sovyetlerin elinden alıp Azerbaycan’a geri kazandıracak idi.

5. Azerbaycan Hükümeti’nin kendi sınırları içinde hiçbir terör çetesinin faaliyetine izin vermemesi ve silahlanmaların önüne geçmesi şart koşulmuştu.

6. Demiryolu taşımaları arasında düşük fiyatlı tarifeler belirlenmesi ve bunların uygulanması için gerekli koşulların oluşturulması gerekliliğine değinilmişti.

7. İki devlet arasındaki ekonomik ve hukuki ilişkilerin düzenlenmesi için Şehbenderlik (konsolosluk) sözleşmesi, ticaret ve diğer antlaşmalar zikredilmişti.

8. İki devletin halkından olan kişilerin, sınırın diğer tarafında kalmış olmaları durumunda doğacak olan sorunlara değinilmişti.

9. Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki posta-telgraf ilişkilerinin beynelmilel (uluslararası) hukuka göre tesis edilmesi kararlaştırılmıştı.

10. ve 11. Brest-Litovsk Antlaşması’nın onaylanması ve Batum Antlaşması’nın takas edilip İstanbul’da onaylanması ile alakalı idi.⁹³

Bu maddelere ilaveten imzalanan birinci melfuf (ek) 9 maddeden oluşmuştur. Bununla iki devlet arasındaki ticaret ilişkileri düzenlenmiştir. En önemli maddelerden biri ise “ taraflar birinin memalikinginde (ülkesinde) transit edilecek her nev-i eşya transit resminden (gümrük vergisinden) muaf olacaktı”. Sözleşme “1335 senesi Kanunuevvel otuz birinci gün”e (31 Aralık 1919 yılına) kadar yürürlüğe girmeliydi.⁹⁴

İkinci melfuf (ek), sınır hattında yaşayan insanlar arasındaki ticaret hukuku ile alakalı idi. Sınırdaki yaşayan insanlar için bir kısım kolaylıklar öngörülmesi ve uygulanmalıydı.⁹⁵

⁹³ HR. SYS, no. 2373/4, v. 3, s. 1-3.

⁹⁴ HR. SYS, no. 2373/4, v. 5.

⁹⁵ HR. SYS, no. 2373/4, v. 2.

Tüm bu maddelere ilaveten bir de muvakkat (geçici) antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma 6 maddeden oluşmuş ve savaşın doğurduğu birtakım sorunların çözüme kavuşması için imzalanmıştır. Buna göre,

1. Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleri ile savaş halinde olan devletlere ait devlet adamları, askerler ve subaylarını kendi askeri ve hükümet hizmetlerine almayacağını taahhüt etmiştir.

2. Azerbaycan, Osmanlı Devleti'ne her türlü askeri yardımı esirgemedi, askeri yük, eşya ve malzemelerin taşınması için her türlü koşulların yaratılmasını ve demir yolları ile ilgili bilgileri onlara sunmakla kolaylıklar sağlanılmasını öngörmüştür.

3. Eğer Osmanlı Devleti isterse, Azerbaycan tarafı Hazar Denizi ve Bakü limanında bulunan Osmanlı Devleti'ne ait gemi ve diğer ulaşım araçlarını onlara vermek zorunda idi.

4. Osmanlı Devleti'nin ikinci ve üçüncü maddelerde kazandığı hakları müttefik olduğu devletler için de uygulanmasına izin vermiştir.

5. "Hükümet-i Osmaniye Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi dahilinde bulunan yollardan nakliyat-ı askeriye için istifade edebilecektir."

6. Bu anlaşmanın onaylanması bir ay veya daha az süreyle İstanbul'da yapılmalı idi.⁹⁶

2.7.1. Petrol-Boru Hattı Mukavelesi ve Demiryolu Mukavelesi

Aynı gün, 4 Haziran 1918'de, Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan arasında "Bakü-Batum Petrol Boru Hattı Mukavelesi" imzalandı. Osmanlı ve Azerbaycan adına aynı heyet, Gürcistan adına ise N. Ramişvili, G. Gvazava, J. Odişelidze ve G. Rçhiladze bu antlaşmayı imzaladılar. Antlaşma, Bakü ve Batum boru hattının korunması ve buradan kesintisiz olarak petrolün akımını öngörmekteydi.⁹⁷ Bu

⁹⁶ HR. SYS, no. 2373/4, v. 1, s.1-2.

⁹⁷ HR. HMŞ.İŞO, no. 123/74, v. 1.; HR.HMŞ.İŞO, no. 123/74, v. 2, s. 1-2.; *Dokumenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 364.

antlaşma Osmanlı Devleti'nden daha çok Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için önemli idi. Zira, bu antlaşma sayesinde Azerbaycan, Bakü petrolünü dünya pazarına çıkarabilecekti. Osmanlı Devleti ise bu antlaşma sayesinde, Trabzon Konferansı ile amaçladığı Bakü petrolünün yardımıyla ekonomisini ayağa kaldırma imkanını elde etmişti.⁹⁸

Yine aynı gün, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında "Mavera-yı Kafkasya Şimendiferlerinin Taksimi Hakkında Mukavele" imzalandı. Bu antlaşma "eski Rusya hükümetinin mülkiyeti olan Güney Kafkasya demir yollarının antlaşmayı imzalayan dört taraf arasında arazi hudutlarına uygun olarak paylaşılacağını" öngörmekteydi. Antlaşmayı Osmanlı, Azerbaycan ve Gürcistan'ı temsil eden aynı heyetler, Ermeniler adına da A. Hatisov, M. Papacanov ve R. Kaçaznuni imzaladılar.⁹⁹

2.8 Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Osmanlı Tarafından Tanınması Sorunu

Azerbaycan ve Osmanlı için büyük öneme sahip olan bir kısım anlaşmaların imzalanmasıyla Batum Konferansı sona ermiştir. Lakin, Batum Antlaşmalarının imzalanması diğer bazı konularda ihtilafları beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemlisi, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması sorunu olmuştur. Daha ilk dönemlerde T. Swietochowski, bu antlaşma sonucunda, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımadığını söylemiştir.¹⁰⁰ Sovyet yazarlarının çoğunluğu da bu fikri desteklemiştir. Lakin Azerbaycanlı tarihçiler bunun tam aksini iddia etmiştir. Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti diplomatı A. M. Topçubaşov da yeni Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı hükümeti tarafından resmi olarak tanınmadığını vurgulamış¹⁰¹ ve bu görüşü M. E. Resulzade

⁹⁸ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 183-184.

⁹⁹ HR. HMŞ.İŞO, no. 124/9, v. 1.; HR. HMŞ.İŞO, no. 124/19, v. 7.; *Dokumenti i Materiali Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*, 365.

¹⁰⁰ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 130.

¹⁰¹ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 100-101.

de savunmuştur.¹⁰² Bu görüşe itiraz edenlerin en başında ise Azerbaycanlı Prof. Dr. Cemil Hesenli gelmiştir. Biz ise, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni *de facto* olarak tanıyıp *de jure* olarak tanımadığı kanaatini taşıyoruz. Nitekim, Azerbaycan'da hüküm süren bir iktidarın olmasını kabullenmiş olmalı ki, onlarla anlaşma imzalamış olan Osmanlı hükümeti, böylece *de facto* olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımıştır. Buna rağmen, resmi karar olarak Babıali Hukuk Müşavirliği tarafından Tabiiyet Müdüriyeti'ne sunulan 14 Ağustos 1918 tarihli bildiriye “Hükümet-i Seniyye'ce Azerbaycan Hükümeti resmen tanınmış değilemeyeceği” ifadesi ile bu kararın *de jure* zeminine oturmadığı açıkça belirtilmiştir.¹⁰³

Osmanlı Devleti'nin bu tutumunu o zamanki uluslararası durum ile açıklamak mümkün ise de bu durum hükümet çevrelerinde Azerbaycan topraklarını ilhak etme bahsinin de henüz sonlanmadığının kanıtı olmuştur. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığının diğer devletler tarafından, esasen de Almanya tarafından tanınması için çabalamıştır. Lakin bu, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı resmen tanımaktan kaçındığı gerçeğini de değiştirmemiştir.¹⁰⁴

¹⁰² İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 159.

¹⁰³ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 184-187.

¹⁰⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 518-520, 681-684.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZ AZERBAJCAN CUMHURİYETİ

VE KAFKAS İSLAM ORDUSU

3.1. Nahçıvan'ın Osmanlı Orduları Tarafından Tutulması ve Ermeni Çapulcularına Karşı Mücadele

Batum Antlaşması ile Azerbaycan'ın uzak batısında kalan Nahçıvan bölgesi Osmanlı kontrolü altına geçiyordu. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti için en büyük sorunlarından biri olan, doğu topraklarındaki Ermeni çapulcuların yerli Müslüman halka uyguladığı katliam ve isyan faaliyetleri artık durdurulmalıydı. Nahçıvan'da yerleşmeye başlayan Ermeni teröristleri Doğu Anadolu topraklarında da devamlı olarak korkuya sebep oluyordu. Bu sebeple, Enver Paşa hükümeti Nahçıvan bölgesini kendi kontrolü altına almayı istemiştir.

Öte yandan, Osmanlı Devleti Nahçıvan'ı hakimiyeti altına almakta birtakım zorluklar ile karşılaşmıştır. Yeni oluşmuş Ermenistan Cumhuriyeti, Batum Antlaşması'nı onayladığı halde, Nahçıvan'ın Osmanlı kontrolü altına geçmesini istemiyordu. Ermenistan, milliyetçi Ermeni militanların Müslüman ahaliyi kırıma uğratmasıyla demografik üstünlük sağlamayı ve Nahçıvan topraklarını ele geçirmeyi amaçlıyordu. Tüm bunlar, Osmanlı'nın doğu, Azerbaycan'ın ise batısında kalan Nahçıvan'ın iki devlet için de ne kadar önemli role sahip olduğunu göstergesi olmuştur. Bu açıdan, Bakü'den önce Nahçıvan'ın kazanılması zaruret arz ediyordu.

Batum Antlaşması'na kadar, Nahçıvan'ın tarihinin diğer Azerbaycan bölgelerinden çok da farklı olmadığı görülmektedir. Rusya'daki Şubat Devrimi sonrası burada iki idare mevcut idi; Ermeni Milli Konseyi ve İslam Milli Konseyi. Ekim Devrimi'ne kadar bu iki konsey bölgede asayiş sağlayabilmiş, ahali arasında yaşanabilecek çatışmaların önüne geçebilmiştir. Bu durum "Ekim Devrimi" sonrasında da sürdürülmek istenmiş ancak başarılı olunamamıştır.

Bolşeviklerin güç kullanarak iktidarı ele geçirmesi ve Kurucu Meclis'in dağıtılması her iki Milli Konsey'in askeri güce olan eğilimini çoğaltmıştır. Sonuçta, iki taraf da milis (polisye) teşkilatları kurmaya başlamıştır. Bu durumun, silahlı çatışmaya döneceği her iki tarafın bildiği bir gerçek olmasına rağmen, iki taraf da gerginliği azaltmak için herhangi bir geri adım atmamıştır. Askeri yapılanmada daha maharetli olan taraf ise Ermeniler olmuştur.¹⁰⁵ Müslümanlarda ise bu durumun aksi yaşanmıştır. Bunun en belirgin örneği ise milis teşkilatlarının başkanlığının Osmanlı-Türk subaylarına havale edilmesi olmuştur. Bu durum gelecekte bir seri karışıklığın yaşanmasında en büyük etken olmuştur.

3.1.1. Müslümanlara Uygulanan Mezalim (Mart-Nisan 1918)

Osmanlı subaylarının, Nahçıvan'da Müslümanların milis teşkilatlarının başkanlığını üstlenmesi ilk başlarda her ne kadar zaruri bir adım olarak görülmüş ise de, 1918'in başlarında bu subayların Nahçıvan'ı terk edip Tiflis'e gitmeleri ile bölgede Müslümanlar açısından otorite boşluğu oluşmuştur. Durumu fırsat bilen Ermeni çeteleri hemen faaliyete geçmiştir. 15 Mart-30 Nisan 1918 tarihleri arasında, Ermeniler Müslüman halka karşı büyük bir soykırım gerçekleştirmiştir. 45 gün devam eden soykırımın sonucunda, Müslümanların yaşadığı bir sıra köy tamamen yıkılmış, ahali ise gaddarca katledilmiştir. (Cehri, Karakale ve Ordubad dışında). Diğer kısım Müslümanlar ise hicret etmişlerdir. Ancak bunların büyük bir kısmı, yollarda çeşitli salgın hastalıklara yakalanarak hayatlarını kaybetmiştir.¹⁰⁶

Ermeni Milli Konseyi ilk başlarda yaşananların önüne geçmeye çalışmışsa da bu hiçbir sonuç vermemiştir. Yaşananlar karşısında çözüm olarak, Müslümanların silahlarını teslim etmeleri istenmiş, bu ise doğal olarak Müslümanlar tarafından kabul edilmemiştir. Ermeni Milli Konseyi'ne güvenini tamamen yitiren Müslümanlar arasında bu durumdan kendilerini ancak Osmanlı Devleti'nin kurtarabileceği

¹⁰⁵ Ermenilerin daha maharetli olma konusu, bir Ermeninin hatıratında daha net olarak anlatılmakta. Bunun için bkz. Hartill, *Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları*, 1 bs. (İstanbul: Zafer Matbaası, 1990), 22, 33.

¹⁰⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi, 2001), 20-27.

düşüncesi doğmuştur. Bu esnada Osmanlı ordularının Azerbaycan'a doğru ilerlediğine dair gelen bilgiler Müslümanlara umut vermiş, Ermenilerde ise Türklerin kendilerinden intikam almak isteyecekleri düşünülerek endişeye sebep olmuştur. Osmanlı kuvvetlerinin yaklaştığına dair haberler bölgede Ermenilerin katliamlarını durdurmalarında etkili olmuştur.¹⁰⁷

3.1.2. Halil Bey (Binbaşı)

Osmanlı ordusunun Kuzey İran'daki askeri başarılarından haberdar olan Nahçıvan halkı bunu büyük sevinçle karşılamış, bu gelişmeler üzerine Nahçıvan'ın güçlü adamlarından olan Cafergulu Han Nahçıvanski Osmanlı birliklerinin komutanı ile buluşmak için Maku'ya gitmiştir. Lakin zamanın Maveraya-yı Kafkas Seymi buna itiraz etmiştir. Zira savaş halinde buldukları Osmanlı ordusundan, Nahçıvan'ın yardım talebinde bulunmasına izin verilemezdi. Bununla birlikte Maveraya-yı Kafkas hükümeti bölgede Ermenilerin tedhiş faaliyetlerinin önüne geçemiyordu. Bu durum Seym'in Müslüman üyelerini de bir hayli zor duruma sokmuştur. Bu gelişmeler bölge Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nden başka dostunun olmadığını bir kez daha ortaya koymuştur.

Buradan, daha önce değindiğimiz ilhak meselesine dönersek, göreceğiz ki, Azerbaycan halkının Osmanlı'nın yardımını istemesinin en büyük sebebi başka hiçbir seçeneklerinin bulunmamasıydı. Şöyle ki, bu dönemde Ermeni mezalimine maruz kalan Erivan Müslümanları da, "Erivan Müslüman Milli Konseyi" oluşturmuşlar ve Osmanlı birliklerinin yaklaştıklarını duyunca mektuplar göndererek yardım istemişler ve Osmanlı sultanına "Padişahım" diye hitap ederek kendi mensubiyetlerini göstermişlerdir.¹⁰⁸ Lakin ne yazık ki Erivan'ın kaderi Nahçıvan ile bir olmamış ve Ermenileri yatıştırmak için Osmanlı ve Azerbaycan hükümeti bu toprakları Ermenistan Cumhuriyeti'ne vermiştir.

¹⁰⁷ Mirzə Bağır Əliyev, *Qanlı Günlərimiz (1918-1920 Naxçıvan)*, (Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993), 9-18, PDF A4 Version.

¹⁰⁸ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 27-28.

Bunun tam aksine, 17 Mayıs 1918’de, Nahçıvan’a Osmanlı subayı Halil Bey başkanlığında, “küçük” bir Kafkas İslam Ordusu gelmiştir.¹⁰⁹ Nahçıvan’a Osmanlı’yı temsilen gelen Halil Bey binbaşı rütbesi taşıyordu. Onun yanında bir topçu yüzbaşı ile bir piyade üsteğmeni bulunuyordu. Onlar ilk önce Nahçıvan bölgesinin güney-batı sınırını oluşturan Şerur ve Şahtahtı bölgelerinde asayişi sağlayarak, hemen askeri yapılanmayı düzene sokmaya gayret ettiler. Böylece kısa zaman içerisinde Nahçıvan’da küçük çaplı bir askeri ve mülki düzen oluşturdular.

Öte yandan, bunda tuhaf olan bir durum da var idi. Halil Bey’in Nahçıvan’da bulunduğu bu ilk zamanlarda, bu durumdan Osmanlı üst makamlarından birçok kişinin haberi yok idi. Hatta Halil Bey ve arkadaşları hakkında alınan ilk haberler, Osmanlı devlet dairelerinde telaşa da sebebiyet vermişti. Nitekim Halil Bey’in Nahçıvan’a gelmesinden sonra civar bölgelerdeki Osmanlı makamlarına telgraflar yollaması beklenmedik bir olay olmuş ve onun hakkında ilk bilgiler bu yolla alındığından anlaşmazlıklar çıkmıştı.¹¹⁰ Lakin telgraflarda, Halil Bey kendi başına iş yapmadığını ve Kafkas İslam Ordusu’na bağlı bir binbaşı olarak faaliyet gösterdiğini belirttikten sonra yaşanan anlaşmazlıklar çözülmüştü. Çünkü Halil Bey’in buraya tayini öncelikli olarak Nuri Paşa’ya dayanıyordu, bu da Enver Paşa’nın bilgisi dahilinde olduğu anlamına geliyordu.

Tüm bunlardan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı Devleti’nin doğu bölgelerini çapulcu ve teröristlerden temizlemek için Nahçıvan bölgesine giderek burada askeri ve mülki yapılanma ile meşgul olan Halil Bey’in faaliyetleri herhangi bir hukuki zemine dayanmıyordu.¹¹¹ Batum Antlaşması’nın imzalanması ile bu faaliyetler meşru bir nitelik kazanmıştır.

¹⁰⁹ Halil Bey’in Nahçıvan’a geliş tarihi arşiv belgelerinde 17 Mayıs olarak verilmekte (Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 29). Aliyev ise bu tarihi 4 Mayıs olarak vermektedir (Əliyev, *Qanlı Günlərimiz*, 19). Aliyev diğer bazı yerlerde de tarih hakkında yanlışlık yaptığından, bizce 17 Mayıs daha doğru görünmektedir.

¹¹⁰ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 37-40.

¹¹¹ A.g.e., 30-34

3.1.3. Antranik Ozanyan

Batum Antlaşması imzalandıktan sonra Nahçıvan bölgesi Osmanlı Devleti'ne geçmeli ve Ermenilere ait tüm askeri yapılanmalar bölgeyi terk etmeliydi. Lakin Ermeni Garnizon Komutanı Harazyan'ın burayı terk etmek istememesi, Nahçıvan'daki durumu daha da gergin bir hale getirmişti. Müslümanlar için mukaddes Ramazan ayının yaşandığı haziran ayında, Ermeni zulmünün en büyük mimarlarından olan Taşnak güçlerinin komutanı Antranik Ozanyan, Ermeni birlikleri ile Nahçıvan'a doğru hareket etmeyi kararlaştırdı. Bu esnada Halil Bey başkanlığındaki Müslümanlar bir yandan da halk arasında iyice yayılmış olan veba hastalığı ile mücadele ediyordu.

Antranik Ozanyan, beraberindeki birlikler ile Ermenistan topraklarından Nahçıvan'a girmeyi planladığından, Nahçıvan'ın batı sınırlarında bulunan Şerur ve Şahtahtı bölgesini kullanmak istiyordu. Böylece, fazla savaşmadan Nahçıvan'ı ele geçireceklerini uman Ermeniler, Halil Bey'in cihat ilan ettiğini ve bunun üzerine 20 Temmuz'da Osmanlı ordusunun Nahçıvan'a yol aldığını öğrendikten sonra planlarını değiştirdiler. Bu defa Nahçıvan'ın güneydoğusundaki Culfa yolundan Nahçıvan'a girmeyi hedeflediler. Planlarda meydana gelen bu değişikliğin bir sebebi daha vardı. Bu sebep, İran'ın Hoy şehrinin 3 km güneyinde bulunan IV. Osmanlı Kolordusu'na bağlı kuvvetler tarafından hezimete uğrayan diğer Ermeni çetelerin buradan kuzeye doğru ilerlemeye başlamasıydı. Bunu gören Antranik Ozanyan da durumdan faydalanmak istemiş ve onlarla birleşerek Nahçıvan'a gelmek istemişti. Sonuçta, 20 Haziran 1918'de Ermeni teröristler Culfa'ya girdiler. Ermeniler buraya gelir gelmez, Osmanlı ordu kuvvetlerinin Nahçıvan'a hızla sevk edilmesinin önüne geçebilmek için, burada bulunan tüm demir yolu hatları, tünel ve köprüleri yıktılar.¹¹² Antranik Ozanyan'ın Culfa'yı aldıktan sonra öldürdüğü Müslümanların sayısı o kadar çok idi ki, sağ kalan kişiler ölenleri defnetmeye adam bulamamıştır.¹¹³

Bu ortamda Nahçıvan Müslümanlarının durumu daha da kötü hal almaya başlıyordu; lakin Halil Bey Nahçıvan'ı Ermenilere teslim etmemekte kararlı idi. Nahçıvan'a

¹¹² Əliyev, *Qanlı Günlərimiz*, 27.

¹¹³ A.g.e., 42.

geldiği ilk zamanlarda yaptığı teşkilatlanmalar Halil Bey'e cihat ilan etmesinde bazı kolaylıklar sağlamıştır. Halil bey, Nahçıvan'da idari ve askeri bir yapılanma ve Osmanlı usulü bir vergi sistemi oluşturmaya çalışıyordu. Bu amaçla köylerden aş'ar vergisi toplamak gibi uygulamalarla Ermeni çeteleri ile mücadelede Müslümanlara gerekli olacak olan ekonomi güç sağlanmıştır.

Yerli Müslüman ahali, Osmanlı yetkililerinin bu faaliyetlerinde her türlü yardımı yapıyorlardı. Nitekim tüm bunların onların yararı için yapıldığından hiç kimsenin şüphesi yok idi.¹¹⁴ Onlar için durumun zor tarafı, bu esnada tüm Azerbaycan için mücadele etmekte olan Kafkas İslam Ordusu'nun buraya yardım eli uzatamaması ve Osmanlı ordusunun da, çok uzakta olması idi. Bu durumda, Nahçıvan'ın Müslüman ahalisinden, öncelikli olarak sabır ve dirayet talep ediliyordu. Bu ise onlarda, yılların getirdiği tecrübe ile, fazlasıyla bulunuyordu.

Bu dönemde, Osmanlı devlet yetkilileri müdahale edilmemesi halinde durumun geri dönülmez bir noktaya geleceğini öngördüklerinden, Osmanlı birliklerini Nahçıvan'a yollamaya başladılar. Bunun üzerine 1918'in Haziran sonları harekete geçen Osmanlı kuvvetleri temmuz ayı boyunca Ermenilerin tuttıkları yerleri köy köy geri kazanarak, Nahçıvan'a doğru ilerlediler. Bu durum Taşnak güçlerinin komutanı Antranik Ozanyan'ı daha hızlı davranmaya sevk etti. Zira Müslümanlar Osmanlı ordusunun gelmesinden haberdar olunca sevinç ve umuda kapılıp, savunma faaliyetlerinde sebat göstermeye daha çok gayret etmeye başlamışlardı.¹¹⁵ Bunun üzerine Antranik faaliyetlerini genişleterek ve Nahçıvan'daki Ermeni Milli Konseyi'nin de desteğini arkasına alarak, Müslümanlardan silah bırakma talep edecek kadar ahlaksızca adımlar atmaya başladı. Antranik'in bu faaliyetleri, Bakü'deki Şaumyan'a da ulaşmış ve Şaumyan, Lenin ve Stalin'i gelişmelerden haberdar ettiğini, Antranik güçlerine yardım etmekten mutluluk duyacağını ve her türlü yardımın yapılmasının gerekli olduğunu belirtmişti (17 Temmuz). Lakin artık çok geç idi.

¹¹⁴ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 36.

¹¹⁵ Əliyev, *Qanlı Günlərimiz*, 29-33.

3.1.4. Osmanlı Ordusunun Nahçıvan'a Girmesi

Kafkasya bölgesindeki 11. Osmanlı Kolordusu, zorlu savaşlar sonucu 20 Temmuz 1918'de Nahçıvan'a girmeyi başararak Ermeni çetelerini buradan çıkardı. Dört aydan fazla bir süredir mezalime uğrayan Nahçıvanlı Müslüman halk Osmanlı ordusunu büyük bir sevinçle karşılamış, birçok kurbanlar kesmiş ve Osmanlı ordusuna olan minnettarlığını açıkça göstermiştir.¹¹⁶ Lakin Nahçıvan'ın alınmasının kötü etkileri de olmuştur.

Osmanlı ordusundan kaçmayı başaran Ermeni çeteleri kuzey istikametinde ilerleyerek, Azerbaycan'ın günümüzde de en sorunlu bölgesini teşkil eden Karabağ'a girmişlerdi. Ama henüz Azerbaycan'ın başkenti Bakü alınmadığından, Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu kumandanlığı buraya müdahale etmekten aciz idi. Dolayısıyla Nahçıvan'dan kovalanan Ermeni çeteler bu defa Karabağ'da terör estirmiştir.

3.2. Azerbaycan'ın Harbî Zafiyeti ve Osmanlı Ordusuna Duyulan İhtiyaç

19. yüzyılda Rusya'nın ilhak ettiği Azerbaycan'da Müslüman nüfus yüz yıla yakın bir süre boyunca Rus ordusunda görev almamış ve askeri eğitime tabi tutulmamıştı. 19. yüzyıl içinde Osmanlı Devleti ile birçok savaşta bulunan Rus Çarlığı'nın bu tutumu Azerbaycanlı Müslümanlara olan güvensizliğinin göstergesi olmuştur. Zira Rusya, Osmanlı ile savaş halinde iken Müslüman unsurların Rus ordusundan firar etmelerinden korkuyordu. Ayrıca, Azerbaycan ahalisi Çarlık hükümeti tarafından ikinci sınıf insan muamelesi görmüş ve birçok alanda Çarlığın diğer bölgelerine oranla geri bırakılmıştır.

Çarlık rejimi altında pek çok haklarından mahrum edilen Müslümanlara I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Rus hükümeti tarafından birtakım imtiyazlar tanınmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Almanlar karşısında büyük kayıplar veren Rusya, ilk defa Orta Asya ve Kafkasya topraklarındaki Müslümanları askere çağırmaya başladı. Lakin bu durum ilk başta Müslümanlar tarafından tepki ile karşılandı. Bu konunun

¹¹⁶ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 47-53.

tartışıldığı Tiflis toplantısına Azerbaycan'ı temsilen giden emekli kaymakam Ali Ekber Refibeyli, burada tarihe geçen konuşma yapmıştı:

“Sorarım size; hükümetiniz hangi yüzle bizden yardım bekliyor, asker istiyor? Yüz küsur seneden beri bizlere daima esir muamelesi yaptınız. Vatandaşlığa bile kabul etmediniz. Komşularımız olan Ermeni ve Gürcüler için açtığınız okulların yüzde birini bizler için açmadınız ve bizleri karanlıkta bıraktınız. İlim, irfan görmemiş cahil kitleden her şey beklenir. İdareniz, halkımıza sevgi yerine nefret aşlamış ve neticede sevgi yerine nefret kazanmıştır. Şimdi cahil bıraktığınız bu halktan asker istiyorsunuz. Toplayacağınız bu askerler de idarenize karşı nefret, kin doludur. Hatta cephede, sizden intikam almak maksadıyla, ellerine vereceğiniz silahları size karşı çevirecekler; düşman saflarına geçecekler. Sonra da hükümetiniz ister istemez bu hareketin hesabını geride kalan halkımızdan sormaya kalkışacaktır. Zira hükümetin uzun tarihinde bunun örnekleri vardır.”¹¹⁷

Bu konuşma, Azerbaycan'ın Çarlık işgali altında geçen tarihinin adeta kısa özeti olmuştur. Refibeyli'nin konuşması sonrası, burada bulunan Kafkasya Genel Valisi şaşkınlık yaşamış ve Müslümanlardan sadece gönüllü harbe gitmek isteyenleri alacağı kararını açıklamak zorunda kalmıştır. Böylece, 1916'da ilk defa olarak Azerbaycan tarihinde önemli yere sahip olan ve sadece Kafkasya Türklerinden oluşan, halk arasında Dikaya Diviziya (Cesur Tümen) olarak anılan, resmi adı ile ise Tatarskiy Konny Polk (Tatar Süvari Alayı) olan, altı alaydan ibaret askeri tümen teşkil edilmiştir.¹¹⁸

Tüm bu yaşananlar ve Rusya'da meydana gelen çalkantılar, Azerbaycan liderlerini daha kararlı adımlar atmaya sevk etmiştir. Moskova'da oluşmuş iktidar boşluğunu gören Müslümanlar, Geçici Hükümet'ten kendi milli askeri birliklerini oluşturma talebinde bulundular. Azerbaycanlıların Geçici Hükümet'ten isteği, “Dikaya Diviziya” örnek alınarak Korgeneral Aliğa Şihlinski başkomutanlığında yeni bir askeri düzen oluşturulması idi. Sonuç olarak 18 Aralık 1917'de Kafkasya cephesinin generali M. A. Prjevalski'nin imzaladığı 155 sayılı karar ile “Azerbaycan Milli

¹¹⁷ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, 1 bs. (Ankara: İlke Kitabevi yayınları, 1998), 48.

¹¹⁸ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 51.

Ordusu” Kafkas Müslüman Alayı tesis edildi. Bu karar Ermeni zulmüne yıllarca muhatap kalan Azerbaycanlı Müslümanlar için çok önemli bir karar olmuştur. Bunu Müsavat Partisi’nin yayın organı olan “Açık Söz” de belirtmişti.¹¹⁹

Tüm bunlara rağmen, Müslüman nüfusun askeri eğitiminin ve tecrübesinin olmayışının yarattığı sorunlar devam etmiştir. Korgeneral Aliğa Şihlinski’nin Maveray-yı Kafkas hükümetine yolladığı raporunda, Kafkas Müslüman Alayı’ndan bahsederken “ayak takımı” ifadesini kullanması, ordunun ne kadar gayri-harbi unsurlardan oluştuğunu göstermektedir. Alayın en basit ihtiyaçları bile karşılanamazken, disiplin görmemiş kişilerin bıraktığı yıkıcı etki, alay içinde kötü sonuçlar doğurmuştur.¹²⁰

3.2.1. Gence Milli Konseyi ve Nesib Bey Yusufbeyli

Azerbaycan’da daha önce de belirttiğimiz gibi, Şubat ve Ekim Devrimleri sonrası şehirlerde milli konseyler oluşturulmuştur. Bunlardan biri de, Gence Milli Konseyi idi. Bakü’nün 1917 yılının sonunda Sovyet yanlılarının eline geçmesi sonucu, Azerbaycan Milli Harekatı’nın merkez rolünü Gence şehri üstlendi. Bakü’den farklı olarak burada yaşayan Müslümanlar, rahat ve korku duymadan yaşamlarını sürdürebiliyorlardı.¹²¹ Bolşevikler de bunu bildiklerinden, burayı zapt edip tüm milli hareketlere son koymak istiyorlardı.

Ocak 1918’de Gence’de toplantı yapan Müslüman Milli Konseyi, Osmanlı Devleti’nden askeri yardım talep edilmesini isteyen ilk resmi kurum oldu. Toplantıda, Gence Komite Başkanı, Âdem-i Merkeziyyet Müsavat Partisi¹²² lideri Nesib Bey Yusufbeyli, Bakü’nün Bolşeviklerin elinde bulunduğu sürece, milli hareket için yapılan tüm faaliyetlerin sonuçsuz kalacağını söylemiş ve kendilerine yardım edecek yegâne gücün Osmanlı Devleti olduğunu savunarak, onlardan askeri yardım talep edilmesini teklif etmiştir.

¹¹⁹ Volhonskiy & Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, 60-61.

¹²⁰ A.g.e., 63; Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 94-95.

¹²¹ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, 177, 181.

¹²² Bu parti 1917 Mayıs ayında Müsavat Partisi ile birleşti.

Yusufbeyli'nin bu görüşü dile getirmesi, Azerbaycan içinde Osmanlı Devleti'nden yardım askeri yardım beklentilerinin daha yılın başında ortaya çıktığını gösteriyordu. Kendi ordularına bile sahip olmayan Müslüman idareciler, halk nezdinde de hiçbir gerçek otoriteye sahip olmadıklarını biliyorlardı. Gence Milli Konseyi Gence'de en önemli siyasi organ olmasına rağmen hiçbir askeri ve polis gücüyle desteklenmediği için, yerli ahali arasında ciddiye alınmıyordu. Bunun en çarpıcı örneği, bir kısım çapulcunun Gence Milli Konsey binasının karşısında fareleri dar ağacına asması olayı olmuştur.¹²³

Yusufbeyli'nin konuşma yaptığı bu toplantıda İttihat Partisi ve sosyalistlerin liderleri de bulunmuştur. Onlar N. Yusufbeyli'den farklı olarak, Türk ordusunun her ne şartla olursa olsun gelmesini istiyor ve bağımsızlık gibi kaygılar gütmüyorlardı. Lakin N. Yusufbeyli Osmanlı Devleti'ne ilhak olmanın Azerbaycan için kötü sonuçlar doğuracağından korktuğundan buna karşı çıkmıştır. En sonunda Naki Bey Şeyhzamanlı ve Hüsamettin Tuğaç liderliğinde Osmanlı Devleti'ne, Azerbaycan'ın kendi bağımsızlığına sahip olması şartıyla askeri yardım talep edilmesi için delege yollanmıştır. Yusufbeyli'nin bu delegeye bazı şartlar da koymuştu:

“Bakı bir endüstri ve işçi merkezidir. Sultan rejimi buradaki ahvale uymaz. Biz halkın her sınıf ve tabakasının müsavatu temeli üzerine dayanan bir hükümet kurmak fikrindeyiz. Çarlık devrinin aristokratik ve feodal idaresine son vereceğiz. Milliyetçi ve demokratik bir idare istiyoruz. Halbuki Osmanlı Padişahlığı idaresi de rejim itibariyle Çarlık idaresinden farksızdır. Elbetteki bu konu ırk mefhumundan ayrılır. Elbetteki Osmanlı Türkleri Azeri Türklerinin büyük kardeşidir. Ancak Bakı, İstanbul'dan idare edilemez.”¹²⁴

Gence'den yola düşen Hüsamettin ve Naki Bey ilk olarak Suşehri'de 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'yla görüştiler. Durumu Vehip Paşa'ya anlatan Azerbaycan delegeleri, bunun merkezî Osmanlı hükümetine iletilmesini istediler.¹²⁵ Bu olaydan haberdar olan Enver Paşa hemen Naki Bey'in İstanbul'a gelmesini istedi. Mart

¹²³ Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, 183-184.

¹²⁴ A.g.e., 194-196.

¹²⁵ A.g.e., 209-213.

ayında İstanbul'a gelen Naki Bey ilk olarak Talat Paşa'yla görüşerek, durumu ayrıntılarıyla ona anlattı: Azerilerin ilhak edilmek istemediklerini beyan etti ve askeri birlik yollanamıyorsa bile en azından askeri öğretmenler yollanmasını Talat Paşa'dan talep etti.¹²⁶ Lakin Naki Bey geç kalmış, Osmanlı hükümetinde Güney Kafkasya'ya ilişkin kararlar çoktan alınmıştı.¹²⁷

3.3. Kafkas İslam Ordusu ve Nuri Paşa (Killigil)

Brest-Litovsk Konferansı devam ettiği sırada, Enver ve Talat Paşalar da Kafkasya'yla ilgili planlarını netleştirmişlerdi. Plan, Kafkasya Müslümanlarının onların himayesi altında faaliyet göstermesi idi.¹²⁸ Ayrıca, Osmanlı Devleti Batum-Bakü yoluna tahakküm ederek Orta Asya ve İran'da ekonomik faaliyette bulunabileceklerini de umuyordu.¹²⁹ Ancak buradaki en önemli soru, tüm bunları başaracak ordunun kumandanlığını kimin yapacağı olmuştur.

Bu kararın alındığı sırada, Azerbaycan tarafı Osmanlı'ya ilhak edilmek gibi bir sonucun çıkmaması için birkaç önemli adımda bulunmuştur. Ordu komutanlığına Enver Paşa tarafından ilk olarak şehzade Faruk atanmak istenmiş, lakin Naki Bey onun içkiye düşkünlüğünü gerekçe göstererek, onun yerine Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın atanmasını istemiştir.¹³⁰

Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketinin önde gelenlerinden ve gelecekte istihbarat reisliğini yapacak olan Naki (Keykurun) Şeyhzamanlı'nın bu adımı, bu konumda Osmanlı hanedan ailesinden birinin olması halinde, Azerbaycan'da iktidarı ele geçirme girişiminde bulunabileceği gibi bir endişeden kaynaklanmakta idi. Bu sebepten Naki Bey, ordu kumandanı olarak Enver Paşa'nın kardeşini tayin etmeyi önermiştir. Nitekim Naki Bey, Enver Paşa'nın buna itiraz etmeyeceğini de biliyordu.

¹²⁶ Keykurun, *Hatıralar*, 97-98.

¹²⁷ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 199.

¹²⁸ A.g.e., 112-113.

¹²⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 382

¹³⁰ Mehmet Rihtım & Mehman Süleymanov, *Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*, (Bakü: NURLAR, 2008), 227.

Sonuç olarak, gelecekte krize dönüşebilecek bu durumun daha en başında önüne ustalıkla geçilmiştir.¹³¹

Naki Bey'in bu kararındaki isabeti, Enver Paşa'nın Ağustos 1914'teki talimatı ile Rusya'ya karşı ayaklanmayı destekleyecek "Türk Sıhhi Misyonu"nun Osmanlı Mareşali Çerkez asıllı Fuat Paşa kumandası altında kurulması isteğinde de gözlemlenebilir. Nitekim Osmanlı topraklarında yaşayan Kuzey Kafkasyalı, Azerbaycanlı ve Gürcü asıllı insanlardan oluşan bu komitenin amacı, Kafkasya'da birkaç muhtar ülkeden teşkil olunan bir devlet meydana getirmek ve onun başına bir Osmanlı şehzadesini geçirmek olmuştur.¹³²

Böylece, Azerbaycan'a yollanacak olan askeri birliklerin başına Nuri Paşa tayin edilmiştir. Göreve tayin edildiği sırada yarbay rütbesinde bulunan Nuri Paşa'ya komutanlık edeceği birliğin tümen olması sebebiyle anlaşmazlık yaşanmaması için Enver Paşa'nın isteği üzerine Sultan V. Mehmet Reşat tarafından fahri feriklik rütbesi (tümgeneral) verilmiştir.¹³³

Azerbaycan topraklarına Osmanlı Devleti adına girecek bir ordunun Almanya ve diğer devletler nezdinde itirazlara sebebiyet vereceği bilindiğinden ordunun isminde Osmanlı ifadesi kullanılmamış ve "Kafkas İslam Ordusu" olarak adlandırılarak, Osmanlı ve Azerbaycan Türklerinden oluşturulmuştur.¹³⁴

Kafkas İslam Ordusu, ismi ordu olmasına rağmen, kolordu şeklinde yapılandırılmış ve 6. Osmanlı Ordu Komutanlığı'na bağlanmıştır. Lojistik işlerini ise haziran ayında kurulan Şark Ordular Grubu Komutanlığı üstlenmiştir. Bu komutanlık kendi içine 3., 6. ve 9. Ordu'ları alıyordu.

¹³¹ Mehman Ağayev, *Kurtuluş Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 1 bs. (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 45.

¹³² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 500; Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 55-56.

¹³³ Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 2 bs. (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2002), 72.

¹³⁴ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 104

İlk olarak İstanbul'da teşekkül etmiş komisyon tarafından Kafkas İslam Ordusu'na 20 kişi subay seçilmiştir. Orduya asker ve subay toplanmasının daha hızlı bir şekilde tamamlanması için, Nuri Paşa tarafından Kafkas İslam Ordusu'na katılacak herkesin askeri rütbesinin yükseltileceği duyurusu yapılmıştır.¹³⁵ En sonunda, ordu yapılanmasını tamamlayan Nuri Paşa, zaman kaybetmeden uçakla yola düşerek 25 Mart 1918'de Musul'a gelmiştir. Irak'ta bulunan Osmanlı 6. Ordu Komutanlığı'ndan Kafkasya'daki durumu ve Mart Olaylarını öğrenen Nuri Paşa, burada da hazırlıkların hızlı şekilde yapılması emrini verdi. Burada ilk kez, 6. Ordu Komutanlığı'ndan 149 subay ve memur, 488 çavuş ve asker Kafkas İslam Ordusu'na seçilmiştir. Bu kişiler gelecekte Kafkas İslam Ordusu'nun ana kemiğini oluşturmuştur.¹³⁶

Irak'ta hazırlıklar yapılırken, 5 Nisan 1918'de İstanbul'da Enver Paşa Kafkas İslam Ordusu'nun teşkili ve vazifeleri ile ilgili olarak bir talimatname yayımladı. 12 maddeden oluşan Talimatname, Osmanlı'yı temsilen Kafkas İslam Ordusu'nu Azerbaycan'a tayin ettiğini bildiriyordu. Ordunun sadece askeri işler ile alakadar olduğunu ve siyasi meselelere karışmayacağını yazan Talimatname'de, tüm askeri masrafların şimdilik Osmanlı Devleti hazinesi tarafından karşılanacağı vurgulanıyordu.¹³⁷ Lakin sonraki gelişmelerle bu Talimatnamenin sınırlayıcılığının olmadığı anlaşılmış ve Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Cumhuriyeti'nin içişlerine karışmasının önüne geçilememiştir.

Bu sırada, 6 Nisan 1918'de Kuzey Kafkasya'dan Bakü üzerine İmam Gotsinski kumandası altında askeri birlik yollanmıştır. Bu birliğin amacı Bakü'yü Bolşeviklerden temizlemektir. Lakin 1.500 kişiden oluşan birlik, zayıf kalmış ve 8-10 Nisan'da yapılan çarpışmalarda yenik düşerek geriye çekilmiştir.¹³⁸

Bunların yaşandığı tarihlerde, Nuri Paşa Musul'daki askeri hazırlıkları bitirmiş ve Azerbaycan yönünde yola düşmüştür. Lakin işe sorunlarından dolayı, Kafkas İslam

¹³⁵ Yılmaz Altunsoy, "Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1. S. 2 (Bahar 2019): 67.

¹³⁶ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 228; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 73.

¹³⁷ ATASE, K. 1, D. 1, F. 1-120, 1-121.

¹³⁸ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 126.

Ordusu 20-30 kişilik gruplar halinde ilerlemek mecburiyetinde kalmış ve gidilecek yol daha da uzamıştır.

Bu dönemde İran da çok çalkantılı zamanlardan geçiyordu. İttihat ve Demokrat Partiler arasında süregiden çekişmelerle ülke içindeki istikrar ortadan kalkmış, kargaşa hakim olmuştur. Pesva, Savucbulak ve Tebriz yoluyla ilerleyen Kafkas İslam Ordusu, Tebriz’de meydana gelen çatışmaların getirdiği ortamdan dolayı, 9 ila 12 Mayıs’ta burada beklemek mecburiyetinde kalmıştır.

Osmanlı yanlısı olan İttihat Partisi üyeleri, İran topraklarında Osmanlı ordularının bulunduğunu öğrenir öğrenmez hemen Nuri Paşa’nın bulunduğu yere gelerek ona sığınmıştır. Nuri Paşa gelen kişilerden İran’daki durumla ilgili bilgi aldıktan sonra, yaverlerinden İbrahim Kemal Bey’i Bakü’ye giderek oradaki savaş haliyle ilgili bilgi toplaması ve ardından Gence’ye gelerek kendisini bilgilendirmesi için görevlendirmiştir. Bu tayinler sırasında da ilk defa olarak, daha önce bahsettiğimiz Halil Bey Nahçıvan’a, Nuri Paşa tarafından tayin edilmiştir.¹³⁹

İran’daki durumun sükunete kavuşmasından sonra yeniden yola düşen Kafkas İslam Ordusu, 20 Mayıs 1918’de Nuri Paşa başkanlığında güney istikametinden Azerbaycan topraklarına girmiştir. Müslüman halk, Nuri Paşa ile gelen Kafkas İslam Ordusu’nu çok büyük sevinçle karşılamıştır. Lakin Nuri Paşa zaman kaybetmeden hemen askeri yapılanmaya başlatmıştır. Müslümanları Ermeni saldırılarına karşı korumak için yerli ahaliden birlikler toplamış ve başlarına Türk subaylarından komutanlar tayin ederek bölgenin asayişini sağlama sorumluluğunu onlara vermiş ve kuzey istikametinde ilerlemeye devam etmiştir.

Bu sırada Nuri Paşa’nın Karabağ topraklarında olduğunu duyan Gence Milli Konseyi onu karşılamak için özel heyet teşkil ederek, Paşa’nın yanına göndermiştir. Cebrayıl-Ağdam-Terter yoluyla ilerleyen Kafkas İslam Ordusu 24 Mayıs’ta Yevlah istasyonuna varmıştır. İlk önce Nuha’da (Şeki) ordu karargahını kurmayı planlayan Nuri Paşa, buradaki Ermeni çapulcu çetelerinin eylemlerini ve ulaşım açısından uzak

¹³⁹ A.g.e., 164-165.

olduğunu göz önünde bulundurarak Gence şehrini merkez seçmiş ve 25 Mayıs 1918’de Kafkas İslam Ordusu Gence şehrine girmiştir.¹⁴⁰

“Anarşi durumunda olan ve Bolşevik taaruzu korkusu ile yaşayan Gence halkı, Nuri Paşa’yı göklerden inmiş kurtarıcı bir melek gibi karşılamıştı. Gence şehri hala tarihinde böyle bir karşılama töreni görmemişti.” diyen M. E. Resulzade¹⁴¹, Azerbaycan topraklarında yaşayan Türklerin Osmanlı Türklerini ne kadar çok sevdiklerini ve yücelttiklerini bizlere net biçimde aktarmaktadır.

3.3.1. Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan’a Gelmesi

Nuri Paşa komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusu’nun Gence’ye girmesinden üç gün sonra, daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşu ilan edilmiş ve bir hafta sonra da Osmanlı Devleti ile Batum Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın dördüncü maddesine istinat ederek, Azerbaycan hükümeti hiç ertelemeyen Osmanlı Devleti’nden askeri yardım talep etmiştir. Askeri yardım talebi, Azerbaycan Milli Konsey Başkanı Mehmet Emin Resulzade ve Dış İşleri Bakanı Memmedhasan Hacinski tarafından yapılmıştır. Bakü’de yerleşen “Bolşevik eşkıya çetelerinin” Müslüman ahaliye yaptığı zulme, bu çetelerin yeni Azerbaycan Cumhuriyeti için tehdit teşkil etmesine ve İran’daki İngilizlerin buna destek verdiğine değinerek, Batum Antlaşması’nın dördüncü maddesinin hemen yürürlüğe girmesini istemişlerdir.¹⁴² Bu amaçla İstanbul’a gelen Resulzade’nin “büyük resmî kabul” ile karşılanmış olması ve sonrasında “Azeri gençliğinin daima Türkiye ile beraber olacağı” nutkunun sürekli alkışlarla bölünmesi, Osmanlı hükümetinde hiçbir zaman Azerilerin yardım talebinin çevrilmesi gibi bir düşüncenin olmadığı kanıtı olmuştur.¹⁴³ Osmanlı hükümeti yardım talebini ertelemeyen hemen onaylamış ve Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, Gence’de

¹⁴⁰ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu.*, 230.

¹⁴¹ İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 54.

¹⁴² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 669-671; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 103-104; İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 55.

¹⁴³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 507.

bulunması artık uluslararası hukuk açısından sorun teşkil etmediğinden, askeri faaliyetlerine hemen başlamıştır.

İki taraf arasında henüz anlaşma imzalanmamışken, 25 Mayıs'ta Gence'ye geldiği daha ilk günden Nuri Paşa bölgeyi anarşiden kurtarmak için birtakım tedbirler almaya başlamıştır. İlk önce Ermeni çetelerinin yaptığı baskınların önüne geçmek için, Azerbaycan'ın Gence-Gazah, Zakatala, Nuha, Ağdam, Ağdaş, Cebrayıl, Karabağ ve Zengezur mıntıklarında mülkü ve askeri idareler tesis edilmiştir.¹⁴⁴ Nuri Paşa bununla, Bakü Bolşevikleri ile yapılacak savaşta arka cepheyi emniyet altına almak istemiştir.

Nuri Paşa'nın bu faaliyetlerine yardımcı olan bir durum daha vardı. Rus esaretinden kurtulan birçok Osmanlı subayı, daha öncesinde Azerbaycan'a gelmiş ve gönüllülerden oluşan milis teşkilatlarına komutanlık ederek durumu kontrol altına almaya çalışmışlardı. Bunlardan birisi de Aliğa Bey Şihlinski idi. Şihlinski, "Dikaya Diviziya"dan topladığı 300 kişilik süvari birliği ile, Gence'nin doğusundaki Kürdemir'de cephe oluşturmuş ve burayı asayiş altına almıştı.¹⁴⁵ Böylelikle, Gence'ye geldikten sonra Azerbaycan'la ilgili yeterli malumatı edinen Nuri Paşa 3. Ordu Kumandanlığı'na mektup yazdı. Mektupta yerli Müslüman ahalinin askeri bakımdan ne kadar kötü durumda olduğunu ve en öncelikli meselenin de para olduğunu belirten Paşa, buradaki kişilerin askerlik yapmak istediği halde, ne uygun kıyafet, ne de silah ve mühimmat bulabildiklerine değindi.¹⁴⁶ Ayrıca bölgede anarşi hüküm sürerken, düzenli ordu olmadan Bakü'yü Bolşeviklerden kurtarmanın mümkün olmayacağını anlayan Nuri Paşa, Azerbaycan'a en kısa sürede askeri takviye birliklerinin gönderilmesini istedi.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 231; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 73.

¹⁴⁵ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 165-166.

¹⁴⁶ Rüştü Türker, *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakı Yollarında*, çev. Mehmet Rıhtım, (Bakü: NURLAR, 2008), 17-18.

¹⁴⁷ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 276-277; Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 18; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, 73.

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın cevabı geç kalmadı. 4 Haziran "Dostluk Muahedesi"nin imzalandığı gün, 5. Kafkasya Piyade Fırkası (Tümen), Kafkasya İslam Ordusu komutasına devredildi. Bu emre istinaden 5. Kafkasya Fırkası'nın 9., 10. ve 13. piyade alayları hemen Azerbaycan'a doğru hareket etmeye başladılar.¹⁴⁸

Bu fırkanın karargâh reisliğini yapan yarbay Rüştü Türker, kendi üzerlerine düşen vazifeyi şöyle ifade etmekteydi:

*"Tüm dost ve düşman Kafkas milletlerinin, hatta müttefiklerimiz olan Almanların da nazarı 5-ci Kafkasya Fırkasında idi. 5-ci Kafkasya Fırkası Azerbaycan'da her şeyi yapacaktı. O dövüşecek, yerlerde asayişi temin edecek, hiç Türk görmemiş mıntikalarda hakim hükümet tayini edecek ve mahalli harbi teşkilat yaratacaktı. Bu büyük işler, büyük azım ve iman, insanüstü gayret, sonsuz fedakârlık talep ediyordu."*¹⁴⁹

Azerbaycan topraklarına giren ilk Osmanlı birliği 2. süvari alayı oldu. 6 Haziran'da Kazah'a giren bu alay, 9 Haziran'da Gence'ye giren 9. piyade alayı ile birleşerek "Gence Müfrezesi"ni teşkil etmiştir. Esas alay birliklerinin yol alması ise 8 ve 9 Haziran'da başlamıştır. Aynı tarihte yayımlanan emirde, Azerbaycan'a doğru yol alan alayların hangi yollarla, kimlerin emirleri altında, ne türlü faaliyetlerde bulunmaları gerektiği ve telefon-telgraf hattının düzenlenmesi ile ilgili maddeler yayımlanmıştır.¹⁵⁰

3.3.2. Gence çatışmaları

Yeni oluşturulmuş "Gence Müfrezesi" Gence'de bulunurken, daha diğer birliklerin gelmesini beklemeden Nuri Paşa önemli eylemlere girişti. Öncelikle elinde bulundurduğu toprakları mıntikalara ayırıp, her mıntıkaya da birer subay tayin ederek asayişi sağlayan Paşa, Azerbaycan'ı yarı askeri, yarı sivil idare şekline sokmuştu.¹⁵¹ Bu faaliyetler sonucu Nuri Paşa, istediği gücü elinde bulundurarak,

¹⁴⁸ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 235.

¹⁴⁹ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 30.

¹⁵⁰ A.g.e., 32-33.

¹⁵¹ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 168.

Gence Ermenileri ile geçmişten meydana gelen gerginliğin aradan kalkması için harekete geçmiştir.

20.000 nüfusa sahip olan Gence Ermenileri, Bolşeviklerin yaptığı “Ekim İhtilali” sonrası, silahlanarak Gence Milli Konseyi’ni tanımamış ve böylece Gence’nin Müslüman kısmıyla ilişkilerini kesmişlerdi.¹⁵² Bu durumun yaratacağı tehlikeye karşı tedbir almak isteyen Paşa, 10 Haziran’da Ermenilerin silahlarının toplatılması için Gence müfrezesinin küçük askeri birliğine şifahi emirler verdi. “Sebükbar” ismi ile bilinen bu müfreme, görevini eda etmek için gece saat 23.00’te yola düştü. Yolunun üzerindeki Yelenendorf köyünden geçen alay, buradaki Alman askerlerinden silahları teslim etmelerini istedi ve onlarda bu emre tabi olup, silahları teslim ederek alaya katıldılar. Ardından, 11 Haziran gece saat 03.00’de Ermenilerin yaşadığı yere gelen askeri birlik, onlardan da silahlarını teslim etmelerini istedi, lakin Osmanlı ordusunun Azerbaycan’a geldiğinden henüz habersiz bulunan Ermeniler, gelen askerler üzerine ateş açarak kayıp vermelerine sebep oldular. Sabah saat 11.00’de kendilerine katılan Almanların arabuluculuğu ile Ermenilere teslim olmaları için haber gönderen müfreme komutanı, silahlarını teslim etmeleri için bir kez daha 6 saatlik zaman tanıdı. Lakin Ermeniler, söz vermelerine rağmen, yine bu emre karşı gelmiş ve “Sebükbar” alayı gece boyunca mahalleyi kuşatma altında tutmuştu. Bir sonraki gün, 11 Haziran’da iki taraf arasında çatışma yaşandı. Çatışma sonucunda Azerbaycan tarafından 13 kişi şehit düştü, biri subay, altı kişi yaralandı.

Bu olay, doğal olarak Müslümanlarda moral bozukluğuna sebep oldu. Müslüman halktaki huzursuzluğu dikkate alan Gence alay komutanlığı Ermeni kasabasını savaşız ve zayıat vermeden almak istiyordu. Bu amaçla 12 Haziran’da silahlarını teslim etmeleri için Ermenilere yine vakit tanıdı. Bu defa direncin kendilerine hiçbir şey kazandırmayacağını anlayan Ermeniler, silahlarını teslim etmeyi kabul ettiler. Bunun ardından 13-14 Haziran’da iki bölük piyade ve bir bölük süvari ile Ermeni mahallesine giren Gence Müfrezesi, Ermeni kasabasını kontrol altına aldı.¹⁵³ Böylelikle, Ermenilere karşı Gence’nin güvenliğini sağlayan Nuri Paşa, Kafkas

¹⁵² A.g.e., 190.

¹⁵³ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 38-41; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, 80-81.

İslam Ordusu'nun ilk başarılı askeri operasyonunu hayata geçirmiştir. Bu olay yerli Müslüman ahaliyi umutlandırmış ve onlara cesaret vermiştir. Bunun yanında, aç ve susuz direnmek mecburiyetinde kalan Ermeniler de yokluktan kurtarılmışlardır. Hatta Ermenilerden, Nuri Paşa'ya gelip teşekkürlerini bildirenler bile olmuştur.¹⁵⁴

Gence Müfrezesinin bu operasyonu, Kafkasya İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki ilk başarılarından biri olması sebebiyle çok önemli bir yere sahip olmuştur.

3.3.3 Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkilinin Tamamlanması

5. Kafkas Tümeninin Azerbaycan'a gelmesi daha önce de belirttiğimiz gibi iki kademedede gerçekleşmiştir. Birinci kademe 8 Haziran'da yol almıştır:

Fırka karargahı

10. Kafkas alayı

9. Kafkasya alayına mensup 26. tabur

Şinayder dağ topçu taburu

İstihkam bölüğü

Telgraf takımı

Mızıka (musiki) bölüğü

Kademenin mevcudu: 147 zabıt, 2.812 asker, 698 hayvan;

İkinci kademe 9 Haziran'da yol almıştır:

13. Kafkas Alayı

Kudretli dağ topçu taburu

Sıhhiye (sağlık) bölüğü

24. seyyar hastane

Ekmekçi (mutfak) takımı

Merkep kolu

¹⁵⁴ Keykurun, *Hatıralar*, 114.

Kademenin mevcudu: 110 zabıt, 2.763 asker, 668 hayvan.¹⁵⁵

Farklı günlerde yola düşen alaylar, 11-12 Haziran'da Azerbaycan'ın Kazak kasabasına (şimdiki Kazah bölgesinde) ulaştılar. Kazak kasabasına gelen Osmanlı ordusu, Müslüman ahali tarafından büyük sevinç ve coşkuyla karşılanmıştır. Dükkanlar kapatılıp her yere Osmanlı Devlet-i Aliyye'sinin bayrakları asılmış ve askerlere ziyafetler verilmiştir.¹⁵⁶

3.3.4. Şark Ordular Grubu

Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a gelmeye başladığı bu dönemde Osmanlı Devleti Kafkasya cephesi ordu teşkilatlanmasında bazı önemli değişiklikler yapmıştır. 7 ve 9 Haziran 1918'de Başkomutanlık Vekaleti tarafından imzalanan emir sonrasında, Şark Ordular Grubu kurulmuştur. Bu ordu, daha önce de belirttiğimiz gibi, içine 3., 6. ve 9. Orduları içine alıyordu. Şark Ordular Grubu'nun komutanlığını ilk başta 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa üstlenmiş, lakin 29 Haziran'da¹⁵⁷ (veya 6 Temmuz'da)¹⁵⁸ onun "istifa" etmesi üzerine yerini Enver Paşa'nın amcası olan Halil Paşa (Kut) almıştır. Böylelikle, ilk başlarda 3. Ordu Komutanlığı'na bağlı olan 5. Kafkas Tümeni, 9 Haziran Şark Ordular Grubu'nun kurulmasıyla, bir diğer kararla doğrudan Nuri Paşa komutanlığına bağlanmış, Nuri Paşa komutasında olan Kafkas İslam Ordusu ise doğrudan Şark Ordular Grubu'na bağlanmıştır.

Kafkasya cephesindeki ordu yapılanmasındaki değişikliklerin amacı Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetlerine daha çok bağımsızlık kazandırmak idi. Enver Paşa'nın bu eylemini değerlendiren tarihçiler, onun Kafkasya cephesine verdiği önemi göz önüne alarak, aile üçgeni oluşturduğunu ve bununla Kafkas İslam

¹⁵⁵ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 34.

¹⁵⁶ A.g.e., 35-36.

¹⁵⁷ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 82 ve Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 242- Halil Paşa'nın tayini için 29 Haziran tarihini vermekte.

¹⁵⁸ Yüksel Nizamoğlu, "Vehip Paşa'nın (Kaçı) Hayatı ve Askeri Faaliyetleri", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 350; 6 Temmuz tarihini vermekte, diğer tarihçilerin başka tarihler zikrettikleri de görülmektedir.

Ordusu'nun çevikliğini arttırdığını, lüzumsuz bürokratik engellerden kaçınarak Bakü'nün fethini kolaylaştırmak istediğini vurgulamışlardır.¹⁵⁹

Öte yandan, Osmanlı orduları Azerbaycan topraklarında birçok sıkıntıyla karşılaşmıştır. Tiflis'teki Gürcistan hükümetinin elinde vagon sayısı beş binden fazla iken, Azerbaycan hükümetinin elinde sadece 150 küsur sayıda vagon bulunuyordu ve bu da Osmanlı ordularının ilerleyişini yavaşlatmıştır.¹⁶⁰ Ayrıca Güney Kafkasya'ya ait tüm önemli tren yollarını ellerinde bulunduran Gürcü-Alman birlikleri, Azerbaycan ve Osmanlı'nın birleşmesinden endişe ettiklerinden, güneyde Müslümanlarla çatışmalara girmişlerdir. Yaşanan çatışmalar I. Dünya Savaşı sırasında müttefik olan Almanya ve Osmanlı Devletleri arasındaki gerginliği daha da artırmıştır. Bu durumdan rahatsız olan Şark Ordular Grubu Komutanı Vehip Paşa 10 Haziran 1918'de, Tiflis yolunun üstündeki Gümrü'de bulunan 3. Ordu birliklerine Tiflis üzerine yürüme emri vererek Gürcü-Alman birlikleri ile çatışmaya girmiştir. Bu çatışmanın sonunda Osmanlı kuvvetleri Gürcü-Alman kuvvetlerini geriye püskürtmüş ve onlardan esirler almıştır.¹⁶¹

Müttefik oldukları Almanlarla yaşanan bu olay Osmanlı asker ve komuta heyeti içinde gerilim yaratmıştır. Osmanlı'ya göre, nasıl olur da böylesine ölümcül bir savaş ortamında müttefik olan iki ülke hayati bir meselede bir diğerini karşısına almaktan çekinmiyordu. Böylelikle, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında Bakü'nün alınmasına kadar devam edecek olan hizalaşma başlamıştır.¹⁶²

Almanya tarafında da doğal olarak, bu çatışma büyük tepki uyandırmıştır. Osmanlı tarafı gerginliğin aradan kalkması için, Gürcüler ve Almanlardan aldıkları esirleri serbest bırakmıştır. Vehip Paşa artık “persona grata” (istenen kişi) olmaktan

¹⁵⁹ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 82; Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 242.

¹⁶⁰ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 46.

¹⁶¹ William Edward David Allen & Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on Turko-Caucasian Border 1828-1921*, 1 bs. (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 477-478; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 529.

¹⁶² Vasif Şensözen, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, 1 bs. (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2013), 139-140.

çıkarılarak, İstanbul'a geri çağırılmış ve 3. Ordu Komutanlığı'na onun ağabeyi Esat Paşa atanmıştır.¹⁶³ Lakin daha Şark Ordular Grup Komutanı olarak faaliyet gösteren Vehip Paşa, 9. Ordu Komutanı olarak vazifeye yeni atanan Yakup Şevki Paşa'ya İran'daki İngilizlere karşı faaliyete geçmesini emretmiştir. İran'a gelen Yakup Paşa İngilizlerin Azerbaycan'a gelememeleri için Urmiye Gölü civarını ve Tebriz'i tutmuş ve bu yolları İngilizlere kapatmıştır.

Vehip Paşa'nın komutanı olduğu Şark Ordular Grubu'ndan verdiği bu emirler, Osmanlı'nın Almanlara karşı oynayacağı oyunun bir parçası olmuştur. Osmanlı Devleti, Almanlar nezdinde, kendi hedeflerinin Azerbaycan ve Bakü değil de İngilizler olduğu izlenimini oluşturmak istemiştir. Nitekim Bakü'yle ilgili kendisinin de planları olan Almanya, perde arkasında Sovyet Rusya ile anlaşmaya çalışmakta ve Bakü petrolünün büyük bölümünü kendisi için istemekte idi. Böylelikle, Bakü için Almanya, Birleşik Krallık, Rusya ve Osmanlı Devleti karşı karşıya gelmişlerdir.¹⁶⁴

3.4. Hükümet Krizi

5. Kafkas Süvari Fırkası'nın Azerbaycan'a geldiği sırada Almanlar ve Gürcüler ile yaşanan bu çatışmalar hala Tiflis'te bulunan Azerbaycan Milli Konseyi ve hükümetinin Tiflis'ten Gence'ye göçmesine sebep olmuştur. Böylelikle, 16 Haziran 1918'de Azerbaycan hükümeti, 18 günlük Tiflis faaliyeti ardından Gence şehrine taşınmıştır.¹⁶⁵

Diğer taraftan bu durumun kendi içinde başka sonuçları da olmuştur. Tiflis'te bulunduğu zaman hiçbir askeri baskı altında olmayan Azerbaycan Milli Hükümeti, Gence'ye geldikten sonra, kendisini Osmanlı ordu birliklerinin arasında bulmuş ve Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilip edilmeyeceği üzerine hükümet krizine varan tartışmalar yaşanmıştır.

¹⁶³ Nizamoğlu, "Vehip Paşa'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri", 348.

¹⁶⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 532; Allen & Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 478.

¹⁶⁵ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 106.

3.4.1. İlhak Fikrinin Geçmişi

Gence'deki hükümet krizi öncelikli olarak Osmanlı'yla birleşmek isteyen ilhakçılar ile bağımsızlık taraftarı cumhuriyetçiler arasında yaşanmıştır. Azerbaycan içinde, ilhak taraftarı olanlar İttihat Partisi ve sosyalistler idi. Bu partilerin önderliğinde, Bakü'den kaçmış burjuvazi üyeleri, Rusya devrimleri sonrası iflas etmiş soylular ve ilhakçılar, F. H. Hoyski başkanlığındaki hükümet kabinesine güvensizlik oylaması yapmış ve krizi başlatmışlardır. Daha sonra buna Nuri Paşa da katılmış ve siyasi kriz daha da alevlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet döneminde idaresini üstlenen İttihat ve Terakki Partisi liderleri Enver, Talat ve Cemal Paşa'nın dış politikalarında "Türkçülük" ve "Turancılık" düşüncesi belirleyici olmuştur. Rusya'da Türk-Müslüman aydınlar arasında da yayılan bu fikir akımı, Rusya'daki milliyetçilik hareketine bir cevap niteliğinde gelişmiştir. Başta Yusuf Akçura (Kazan Türkü), Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey'in (Azerbaycanlı Türkler) desteklediği "Turancılık" hareketi geniş halk kitleleri arasında da sempati kazanmış ve geniş taraftar toplamıştır. Tarihçi Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın "sapkınlık" olarak nitelendirdiği bu akım, kısa zaman içinde Enver Paşa'nın katılımıyla, Osmanlı Devleti'nin ana politikası haline gelmiştir.¹⁶⁶

"Turancılık" düşüncesi, din birliği yerine milli birliği amaçlamıştır. Bu akım, Rusya'da gerçekleşen reformlar sonucu siyasi bir bilinç kazanan Azerbaycan Türkleri arasında da taraftar kazanmaya başlamıştır. Bu düşüncenin ilk örneği, Balkan Harbi (1912-1913) sırasında Rusya'nın Balkan devletlerini desteklemesine aldırış etmeden, Osmanlı Devleti'nin başarılı olmasını kendi başarısı olarak nitelendiren Müsavat Parti'sinin, yerli Müslümanların kayıtsızlığından şikâyet ederek beyanname yayınlamasında görülmüştür. Beyannameyi gören ve bunun neticesinde ortaya çıkacak olan ayrılıkçı hareketlerden korkan Çarlık hükümeti, Müslüman-Türk halkın başlattığı ve "Hilal-i Ahmer Cemiyeti"nin (Kızılay) organize ettiği yardım

¹⁶⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 497-498.

toplama kampanyasını engellemek için, Osmanlı Konsolosluğu'nun Bakü'deki binasını kapatmıştır.¹⁶⁷

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Enver Paşa, Rusya'da yaşayan Müslümanların savaşa olan yaklaşımlarının öğrenilmesi ve askeri seferberlikle ilgili bilgi toplanması için Taganrog, Odessa, Novorossiysk, Batum ve Tiflis konsolosluklarına dilekçeler yollamıştır. Gelen cevaplar ise hiç beklenen gibi olmamıştır. Azerbaycan'da yaşayan halkın “fakr-u zaruret ve meskenet içinde” yaşadığını bildiren raporlarda, Müslüman çoğunluğun “Ruslaşmış” olduğu ve dolayısıyla onlara güvenilemeyeceği söylenmiştir. Biz bu raporun doğruluğunu, o dönem yazılan ve Azerbaycan edebiyatının en büyük klasiklerinden biri olan “Ali ve Nino” eserindeki anlatımlarda da görebilmekteyiz.¹⁶⁸ Lakin Enver Paşa, bu raporların kendi milliyetçi fikirlerinin önüne geçmesine izin vermemiş ve Kafkasya'daki Müslüman Türk halkına olan inancını devam ettirmiştir.¹⁶⁹ Buna rağmen, harp başladığında, 13 Kasım 1914'te Sultan V. Mehmet Reşad'ın İstanbul'daki ordu ve donanmaya hitaben yayımladığı beyannamede “hem devletin, hem de Fetva-i Şerife ile “Cihad-ı Ekber”e davet ettiğim 300 milyon ehl-i İslamın hayat ve bekası sizlerin muzafferiyetine (zaferine) bağlıdır.” demesi de, tüm dünya Müslümanlarının bir tek merkeze bağlı olduğu fikrinin Osmanlı Devleti'nde hala geçerliliği olduğunu göstermiştir.¹⁷⁰

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Çarlık Rusyası'nın yerli Müslüman-Türk halka yaptığı zulmü dünya basınında gündeme getirmek amacıyla, 1915'te Çarlığın baskıları sonucu Rusya'dan kaçan mülteciler “Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti” oluşturmuşlardır. Birçok Müslüman aydınının yer aldığı bu oluşumda, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey de bulunmuştur. Bu cemiyet Azerbaycan siyasetleri tarafından da çok büyük ilgi ile takip edilmiş ve desteklenmiştir.¹⁷¹ “Turan” heyeti olarak da anılan bu

¹⁶⁷ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 19-26.

¹⁶⁸ Kurban Said, *Ali ve Nino*, çev. Sevinc Kazımova, (Moskova: Azbuka-Attikus, 2016), 7, 14, PDF A4 Version.

¹⁶⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 241.

¹⁷⁰ A.g.e., 250-252.

¹⁷¹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 56-57.

cemiyet Budapeşt, Berlin ve Sofya gibi büyük Avrupa şehirlerine gitmiş ve orada Azerbaycanlı Müslüman halkın maruz kaldığı zulmü dünya basınına aktarmaya gayret etmiştir. Cemiyetin bu faaliyetleri Rusya idare makamlarını rahatsız ettiğinden, Rusya Duma'sındaki Azerbaycanlı temsilciler "Turan" heyeti ile hiçbir alakalarının olmadığını savunmak mecburiyetinde kalmıştır.¹⁷² Böylelikle, Azerbaycan'da açıkça Türkleri savunan siyasi gruplar olduğu gibi Rusya'dan çekinerek hareket eden firkalar da bulunmaktaydı.

Daha önce de üzerine değindiğimiz gibi, Ocak 1915'te Osmanlı ordusunun Tebriz'e girmesi sonucu Azerbaycan ile Osmanlı daha da yakınlaşmıştır. Durumdan çıkar sağlamayı amaçlayan Gence'deki Azeri-Türklerinin kurduğu ve gizli faaliyet gösteren "Difai" fırkası, o sırada Erzurum'da bulunan Enver Paşa'nın huzuruna Emir Aslan Han Hoyski'yi temsilci olarak yollamıştır. Erzurum'da Enver Paşa'yla görüşen Azerbaycan temsilcisi, Kafkasya topraklarında İsviçre misali bir konfederasyon kurmayı teklif etmiştir. Bu fikri sempati ile karşılayan Enver Paşa Rusya'yla aralarında kurulacak olan bu tampon bölgeyi Osmanlı'nın maksatlarına uygun gördüğünü söylemiştir.¹⁷³

Yaşanan bu olay, Azeri siyasilerin daha Rus devrimleri yaşanmadan ve bağımsızlık fikirleri oluşmadan önce, Osmanlı ile birleşmekten çok, bağımsız devlet kurma amacını güttüklerini göstermiştir. Azeri Türkleri bu dönemde yayımladıkları bildirilerde de bu hususa değinmişlerdir.¹⁷⁴ Bu görüşü destekleyen Osmanlı siyasileri de bu fikre sıcak bakmışlardır.

Savaş yıllarında Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkileri daha da sıkılaştıran bir diğer olay, Doğu Anadolu Türkleri için Azerilerin Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi, ya da diğer adıyla "Gardaş Kömeyi" (Kardeş Yardımı) teşkilatını kurmaları olmuştur. Bu kurum, yerli Müslüman ahaliden para toplayarak Osmanlı'ya yardım yollamıştır. Buna ilaveten, Azerbaycanlılar, Temmuz 1915'te

¹⁷² Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 45.

¹⁷³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 500; Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 34-35.

¹⁷⁴ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 39-40.

Hazar Denizi'ndeki Nargin adasında Ruslar tarafından esir olarak tutulan Osmanlı Türklerinin firar etmelerine de yardım etmişlerdir.¹⁷⁵

Ekim 1915'te Müsavat Partisi'nin "Açık Söz" gazetesi yayın hayatına başladığında gazete ilk sayısında kendini "Siyasi, İctimai ve Edebi Türk Gazetesi" olarak adlandırmış ve o zamana kadar Kafkasya Müslümanı veya Tatar olarak isimlendirilen halkın esasen Türk olduğunu belirtmişti. Harp dönemi sansür uygulamasını hiçe sayan bu tavır, kuvvetlenmeye başlayan milli fikirlerin ahali arasında artık ne kadar rağbet kazandığını göstermiştir. Gazetede kullanılan aksan da Türk aksanı olmuştur.¹⁷⁶ Lakin I. Dünya Savaşı'nın gidişatı ve Kafkasya cephesinde Sarıkamış Muharebesi'nin başarısızlıkla sonuçlanması Osmanlı hükümetinin "Turancı" dış politikadan geri adım atmasına sebep olmuştur. Buna rağmen bu görüş Osmanlı devlet dairelerinde tam olarak kaybolmamıştır.¹⁷⁷ Zaten daha sonra Çarlık Rusyası'nın eski gücünü yitirmesi ve cephe üstünlüğünü kaybetmesi, Enver Paşa ve diğerlerinin iştahını daha da kabartmış ve bu yolda yeniden adım atmalarına neden olmuştur. Böylelikle, Osmanlı devlet dairelerinde, daha planlı propaganda faaliyetleri yapılmasına başlanmıştır.

İttihat ve Terakki Partisi 11 Kasım 1917'de bir bildiri yayımlamıştır. Bildiride, "Vatanımızın ve milletimizin milli idealleri bizi Moskof düşmanını imhaya davet etmektedir; böylelikle (Rusya'daki) bütün ırkdaşlarımızı içine alan, onlarla birleşmemize imkân verecek tabii hudutlarımız elde edilmiş olacaktır." yazıyordu.¹⁷⁸ Bu bildirideki "savaş", Rusya'da yaşayan Türk milletlerini kurtarmak ve çizilen "hudutlar" da Kafkasya hudutları olmuştur. Çok geçmeden İttihat ve Terakki, Mart 1918'te kendi partisinin Kafkasya şubesini oluşturmuş ve başına Hasan Ruşeni Bey'i getirerek, onu Bakü'ye göndermiştir. Bu fırka ilk başta Orta Asya Türklerini de dikkate alarak kurulmuş ise de sadece Azerbaycan topraklarında başarıya

¹⁷⁵ A.g.e., 51-54.

¹⁷⁶ Nəsiman Yaqublu, *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*, (Bakü: Kitab Klubu, 2013), 165.

¹⁷⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 499; Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 65.

¹⁷⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 498.

ulaşabilmiştir.¹⁷⁹ Azerbaycan Türklerinden büyük rağbet gören bu fırka, Mart 1918’te önemli bildiri yayımlamıştır. Bildiride, “Tüm Kuzey ve Güney Kafkasya ana vatanımız olan Osmanlı’ya ilhak edilmeli” yazılmıştır. Bu bildiriye yayımlayan fırka, elbette ki de bunu tek başına yapmamış ve merkez İstanbul’dan aldığı talimatlar doğrultusunda hareket etmiştir.¹⁸⁰ Böylelikle, Rusya’nın I. Dünya Savaşı’nda yenilgiye uğraması Osmanlı devlet dairlerinde yeniden ilhak düşüncesinin doğmasına sebep olmuştur.

Azerbaycan içinde ilhak fikirlerinin halk arasında itibar kazanması, Ermenilerin giriştiği katliamlara karşı tek umudun Osmanlı ordusunda görülmesiyle ilişkilidir. Bu, Batum Konferansı devam ettiği zamanda daha çok göze çarpmış ve Azerbaycan’ın birçok bölgesinden gelen temsilciler Osmanlı makamlarına Azerbaycan topraklarının ilhak edilmesi ve yerli halkın Ermeni zulmünden kurtarılması taleplerini iletmiştir. Batum Konferansı’na Ağdaş’a bağlı Şihli, Şekili, Haldan, Alikend nahiyelerinden, Bakü’ye bağlı Ahtaçı-Evvel, Elvend, Sakırlı, Arab Mehdiyev, Taylanköyü, Karakoyunlu vlastları ve Perva-yı Nevahi, Ağsu, Şehmezid, Cevanşir, Kaşad, Talış karyelerinden, Şuşa Kazası’nın Milli Müslüman Şurası İcra Komitesi üyeleri, Gence, Yerevan, Nuhu (Şeki), Zakatala ve Karabağ Milli Konseylerinden gelen temsilciler Osmanlı murahhasları ile görüşüp ilhak taleplerinde bulunmuşlardır.¹⁸¹ Bu durumun önüne geçmek için görevlendirilen Naki Şeyhzamanlı, durumun zorluğunu anlatırken şöyle diyordu: “Ruslarla mücadelede bu kadar zorluk çekmemiştim.”¹⁸²

Bu olaylar Ermeni zulmünün ne kadar büyük boyuta ulaştığının da kanıtı olmuştur. Zaten “Mart Katliamı” sonrası Bakü’nün kaybedilmesi ve bunun akabinde Bakü’deki

¹⁷⁹ A.g.e., 511-512.

¹⁸⁰ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 194-195.

¹⁸¹ HR.SYS, no. 2398/4, v. 3-7; HR.SYS, no. 2373/1, v. 59, s. 1-2; HR.SYS, no.2373/1, v. 57, s. 1-2; HR.SYS, no.2373/1, v. 58, s. 1-3; HR.SYS, no. 2373/1, v. 60, s. 1-2; HR.SYS, no. 2373/1, v. 64, s. 1-2; HR.SYS, no. 2373/1, v. 62, s. 1-2; HR.SYS, no. 2373/1, v. 65; HR.SYS, no. 2373/1, v. 68, s. 1-2; HR.SYS, no. 2373/1, v. 66; HR.SYS, no. 2398/4, v. 9, s. 1-2; HR.SYS. no. 2398/4, v. 8, s. 1-2; HR.SYS, no. 2373/1, v. 56, s. 1-2; HR.SYS, no. 2373/1, v. 53; HR.SYS, no. 2373/1, v. 71; HR.SYS, no. 2373/1, v. 67.

¹⁸² Keykurun, *Hatıralar*, 110.

demografik yapının Ermenilerin lehine değişmesi de bunun açık bir ispatıdır. Nitekim Bakü’de Müslümanlara ait siyasi partiler tüm güçlerini kaybetmiş, Bakü Müslüman Konseyi ve Müslüman askeri birlikleri dağıtılmış ve Bakü’nün geri alınmasına kadar siyasi nokta-i nazardan hiçbir güce sahip olmamışlardır.¹⁸³

Öte yandan, Azerbaycan’daki durumun Osmanlı hükümetinde ilhak fikrini daha çok tetiklemesi beklenirken, onların daha soğukkanlı politika yürüttükleri görülmüştür. Balkan savaşları döneminde Avrupa basınında Osmanlı’nın “işgalci ve kolonyal imparatorluk” olarak resmedilmesi Enver, Talat ve Cemal Paşa’nın daha temkinli siyaset yapmasını gerektirmiştir. Bunu bilen Batum Osmanlı murahhas heyeti başkanı Halil Bey (Menteşe), 28 Mayıs’ta Talat Paşa’ya gönderdiği telgrafta, hukuki açıdan Azerbaycan’ın ilhak edilmesinin yaratacağı problemlere dikkat çekmiş ve böyle bir girişimden uzak durulması gerektiğini söylemiştir. Halil bey, Osmanlı’nın I. Dünya Savaşı ile sarsılan ekonomisi için ihtiyaç duyduğu doğal petrol kaynaklarının kardeş ülke Azerbaycan’dan kolaylıkla elde edilebileceğinin de altını çizerek Osmanlı hükümet ortamlarındaki “ilhak” düşüncesinin şimdilik uygulanmaması gerektiğini savunmuştur.¹⁸⁴

Batum Konferansı sırasında Halil Bey’den yardım talep edildiğinde, o ilhak isteyen Müslüman kitleye şöyle seslenmiştir:

*“Biz süngümüz ile Kafkasya’ya dayandık. Siz bize ilhak olmak istemeseydiniz de biz sizi süngü zoru ile ilhak ederdik. Ancak, buna imkân yoktur. Bizim birleşmemizi ne düşman ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklaliyet kurup müstakil yaşamanız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihetçe yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi sizin vatanınızı da koruyacağız. Evlerinize dönün ve kurulacak istiklalinizi destekleyiniz.”*¹⁸⁵

Bu konuşma Halil Bey’in uluslararası konjonktürden ne kadar haberdar olduğunun da bir göstergesi olmuştur. Osmanlı Devleti, 5 Haziran 1918 tarihinde Almanya’ya

¹⁸³ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 117, 124.

¹⁸⁴ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 208-210.

¹⁸⁵. Keykurun, *Hatıralar*, 112.

çektığı telgrafta da Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan topraklarında bulunmasının hiçbir hukuki aykırılığı olmadığını açıkça belirtmiştir.¹⁸⁶

Saydığımız bu vakıalar Azerbaycan ve Osmanlı Devleti içinde ilhak düşüncesinin ortaya çıkışının çok önceki tarihlere dayandığını ve Ermeni zulmünün buna ne kadar çok etki ettiğini gösteriyor. Lakin tüm bunlara rağmen, Azerbaycan halkı temsilcileri ilhak için Osmanlı makamlarına başvurduklarında, olumlu cevap alamamışlardır. Bununla birlikte Enver Paşa ve arkadaşları, yeni kurulacak Azerbaycan devletinin idaresini “Ruslaşmış” idarecilere teslim etmek istemiyorlardı. Bu sebepten, 6 Haziran 1918’te Talat Paşa’ya telgraf çeken Halil Paşa, Azeri siyasilerin “sosyalist ve cumhuriyetçi” olduğunu belirterek, bunların idaresinde “Azerbaycan daimi buhran içinde kalacaktır.” sonucuna varmış, bu yüzden de “görünüm olarak hükümet bunların elinde kalmalı” ve “zeki, faal, oldukça malumatlı zatı hemen sefir olarak buraya tayin” ederek idareyi başarısızlıktan korumak gerektiğini tavsiye etmiştir.¹⁸⁷ Enver Paşa da bu fikri en başından itibaren desteklemiştir.¹⁸⁸ Böylelikle, önce “Turancılık” politikası, ardından ise Osmanlı’nın yönetimi “Ruslaşmış” idarecilere teslim etmek istememesi Azerbaycan’da hükümet krizine sebep olmuştur.

3.4.2. Gence’de Hükümet Krizi

Daha öncesinde de Kafkas İslam Ordusu için hazırlanan Talimatname gereğince, ordunun hiçbir siyasi meseleye karışma yetkisinin olmadığını ve sadece askeri işlerle uğraşabileceğini görmüştük.¹⁸⁹ Lakin yaşanan hükümet krizi bu Talimatname’nin hiçbir hukuki öneme sahip olmadığını göstermiştir. Böylece Nuri Paşa Azerbaycan hükümetinden, “kapıkullarından ve şeyhülislamdan” oluşan bir hükümet kurulmasını istemiştir. Bu yapılmaz ise, Azerbaycan’ın topladığı hükümet kabinesinin istifa etmesini talep etmiştir. Bu yolla Paşa, tüm idarecilik yetkilerini kendi elinde

¹⁸⁶ HR.SYS, no. 2373/2, v. 63-64.

¹⁸⁷ HR.SYS, no. 2398/5, v. 169-171.

¹⁸⁸ Aydemir, *Enver Paşa*, 366-367; Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 211.

¹⁸⁹ ATASE, K. 1, D. 1, F. 1-120, 1-121.

toplamak istemiştir.¹⁹⁰ Nuri Paşa'nın bu tutumunun Osmanlı hükümet çevrelerindeki fikirlerden kaynaklandığı, onun yerli Müslüman halkı "Ruslaşmış Müslümanlar"ın elinden kurtarıp gerçek "İslamî" bir yönetime kavuşturmak isteğini belirtmesinden anlaşılmaktadır.¹⁹¹

Krizin önüne geçmek için, Milli Konsey Başkanı M. E. Resulzade, Başbakan F. H. Hoyski ve Dış İşleri Bakanı M. Hacinski Nuri Paşa'yla görüşmek istediler. Lakin Nuri Paşa onları kabul etmedi ve yardımcısı, daha önce de hakkında değindiğimiz "Türkçülük" ideolojisinin önde gelen destekçilerinden olan Ahmet Bey (Ağaoğlu) ile görüşmelerin yapılabileceğini ilettiler. Nuri Paşa, görüşmeyi reddetmesine gerekçe olarak "asker olduğunu ve siyasetten anlamadığını" belirtmiştir.¹⁹² Ancak Paşa'nın bu sözleri, onun siyasi eylemleri ile ters düşmekteydi.

Sonunda, Ahmet Bey Ağaoğlu'yla görüşen Azerbaycan liderleri, Ağaoğlu'dan aldıkları "tavsiyede" Nuri Paşa'nın yeni hükümete, ancak kendisinin Azerbaycan'ın idaresini üstlenmesi durumunda rıza göstereceğini öğrendiler. Azerbaycan'ın mevcut idaresini desteklemeyen Ağaoğlu, yönetimden ilhak yanlısı halka karşı silah kullanılması gibi bir talebin gelmesi halinde, bunu uygulamayacaklarını söylemiş ve şöyle ilave etmiştir: "Asker buraya kardeşlerini düşmandan kurtarmak için gelmiş, ahaliye kurşun atmak için değil."¹⁹³

Osmanlı'nın bu talepleri üzerine, Müsavat dışındaki tüm partiler hükümetten çekilmiş ve ilhakçıların yanında yer almıştır. Böylesine zor durumda kalan Milli Konsey üyeleri "Eğer bizim hükümeti kabul etmezseniz, o zaman Avrupa devletlerinin başkentlerine telgraflar çekip, 'Biz Türkleri buraya davet etmedik, onlar gelip bizi işgal ettiler.' diyeceğiz." diyerek Türk Kumandanlığı'nı tehdit etmişlerdir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991), 92.

¹⁹¹ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 131.

¹⁹² Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 211-212.

¹⁹³ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, 92-93.

¹⁹⁴ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 214.

Milli Konsey üyelerinin bu hareketi mecburiyetten kaynaklanmış, Osmanlı'ya bu durumun ne kadar kötü sonuçları olabileceğini hatırlatmak için yapılmıştır. Zira bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile imzalanmış antlaşmaya sadık kalınmaması halinde Kafkas İslam Ordusu işgalci ordu konumuna düşebilir ve Müslüman halk nezdinde Osmanlı'nın itibarını sarsabilirdi. Sonuçta, Azerbaycan liderlerinin direnci ile karşı karşıya kalan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı geri adım atmış ve krizi sonlandırmak için çıkış yolu arayışlarına girmiştir. Bu çıkış yolu, eski Azerbaycan hükümet kabinesinin dağıtılıp yerine yeni kabine oluşturulmasında bulunmuştur. Böylelikle, 17 Haziran 1918'te Azerbaycan hükümetinin ikinci hükümet kabinesi oluşmuştur. Kabinenin başkanı, bir kez daha F. H. Hoyski seçilmiş ve ağırlıklı olarak Müsavat Partisi üyelerinden oluşmuştur. Diğer partiler arasında İttihat Partisi üyeleri sayıca fazladır, hükümet kabinesinin geriye kalan kısmı da tarafsız üyelere oluşmuştur.¹⁹⁵

Yeni hükümet kabinesi kurulduktan sonra Milli Konsey'de kapanış konuşması yapan M. E. Resulzade "Azerbaycan'ın muvakkat payitahtı (başkenti) olan Gence'de, nakıs (eksik) da olsa, hakimiyeti milliyeyi temsil eden bir müessesenin şu suretle meydana çekilmek mecburiyetinde kalması, hiç şüphesiz ki, demokrasinin ric'atı (gerilemesi) ve kuvayi mürteciyanın (mürteci güçlerin) bir muvaffakiyettir." diye seslenmiş ve bu vakayı Azerbaycan'ın devlet olmak için ilerlediği yolda geri adım olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁶

3.4.3. Hükümet Krizinden Sonra Yaşananlar ve Onun Bıraktığı Etki

M. E. Resulzade, N. Yusufbeyli ve M. Hacinski'nin hükümet krizinin ülke içindeki hain ve gerici güçlerden kaynaklandığını vurgulaması,¹⁹⁷ onların Osmanlı Devleti'ne büyük kardeş nazarıyla bakmalarından ve iki kardeş arasındaki durumu daha da zora

¹⁹⁵ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, 102.

¹⁹⁶ A.g.e., 95.

¹⁹⁷ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekatı*, 93-94; İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 56-57; Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 219; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 108-109; Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 239; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 131-132.

sokmak istememelerinden ileri gelmiştir. Swietochowski ise “Haziran Krizi” sonrası yeni hükümetin kurulmasını takiben, Azerbaycan’ın en büyük lideri Mehmet Emin Resulzade’nin Osmanlı yetkilileri tarafından İstanbul’da başlayacak olan Konferansa yollanması bahanesi ile ülkeden çıkarılmasını, ilhak meselesinin Osmanlı nezdinde hala ortadan kalkmadığının bir delili olarak göstermiştir.¹⁹⁸ Cemil Hesenli ise bu iddiaya yanıt olarak, İstanbul Konferansı’nın çağrılması girişiminin Almanya tarafından daha “haziran krizi” meydana gelmeden yapıldığını ifade ederek, bu görüşün yanlış olduğunu savunmuştur.¹⁹⁹ Lakin Vügar İmanov’un Azerbaycan arşiv belgelerine istinaden yaptığı analiz bize en tutarlı görüşü sunmaktadır. İmanov’a göre Azerbaycan milliyetçilerinden önde gelen birkaç kişinin alelacele birçok önemli evrak alınmadan ve hazırlık yapılmadan ülkeyi terk etmesi, bu işte Nuri Paşa’nın parmağının olduğunu gösteriyordu.²⁰⁰ Böylelikle, Cemil Hesenli’nin yaklaşımının iki kardeş ülke ilişkilerini idealize ederek yazma isteğinden kaynaklandığını söyleyebiliriz, nitekim bu tür yaklaşımlar birçok Azerbaycanlı tarihçi arasında da yaygındır.

M. E. Resulzade başkanlığındaki heyet İstanbul’a gelir gelmez hemen Azerbaycan’da yaşanan krizi aşmak için adımlar attı. Heyet, 2 Temmuz tarihinde Batum Antlaşması’nın Osmanlı Devleti tarafından onaylanması için belgeleri Osmanlı Dışişleri Bakanlığı’na sundu. Nitekim Azerbaycan tarafı 17 Haziran’da, krizden hemen sonra Batum Antlaşması’nı resmen onaylamışlardı. Osmanlı tarafının da bunu onaylaması halinde Azerbaycan’ın bağımsızlığını da tanımış olacaktı. Lakin daha öncesinde de belirttiğimiz gibi, Osmanlı hükümeti metnini kendilerinin hazırladığı bu antlaşmayı onaylamaktan kaçınmış ve 14 Ağustos 1918’deki Hukuk Müşavirliği tarafından bu konuda bilgilendirme mahiyeti taşıyan belgede “Azerbaycan Hükümeti resmen tanınmış denilemeyeceği cihetle” bu antlaşmayı onaylamamışlardı.²⁰¹

¹⁹⁸ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 132.

¹⁹⁹ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 113.

²⁰⁰ Vügar İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918) (Azerbaycan Belgelerine Göre)*, 1 bs. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006), 70.

²⁰¹ HR. HMŞ. İŞO, no. 124/13, v. 17.

Ayrıca M. E. Resulzade İstanbul'a geldikten sonra, "büyük kardeşleri" olan Osmanlı Devleti'nin onlardan diğer gerçekleri de gizlediğini görmüştür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edildikten sonra, bunun dünya devletlerine duyurusunun, Tiflis'ten telgraf yoluyla gönderme imkanı olmadığı için, İstanbul üzerinden diğer ülkelere yapılması istenmiş ama Osmanlı tarafı bunu yapmamıştır.²⁰² Buna ilaveten, Kafkasya'da üç bağımsız milli devlet oluşmuş olmasına rağmen, Osmanlı kamuoyunda Gürcistan istisna, bu gelişmelerin takip edilmediği görülmüştür.²⁰³ Azerbaycan tarihi için büyük önem arz eden bu olayın, Osmanlı kamuoyunda aynı derecede yankı uyandırmadığı görülmektedir.²⁰⁴

V. Qafarov'un saydığı birkaç husus meseleyi daha da aydınlatmaktadır. Öncelikli olarak, 21 Haziran 1918'de kabul edilen Azerbaycan'ın ulusal bayrağının Osmanlı bayrağına çok benzer olması; Gürcistan ve Ermenistan'da Osmanlı büyükelçiliği bulunmasına rağmen, Azerbaycan'da böyle bir büyükelçiliğin açılmasının "uygun görülmemesi"; hatta Haziran'da tertip edilen hükümet kabinesinde askeriye sorumluluğunda bakanlığın bulunmaması ve bu görevin hala Kafkas İslam Ordusu uhdesinde devam etmesi ve bu durumun Osmanlı ordularının Azerbaycan topraklarını terk edene dek bu şekilde kalmış olması,²⁰⁵ Osmanlı hükümetinde, Azerbaycan topraklarının ilhakı düşüncesinin hala geçerliliğini koruduğunun kanıtları olmuştur.²⁰⁶

Bu gelişmeler ışığında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, hilafetin sağladığı din birliğinin artık ortadan kalktığı, bunun yerine farklı Türk uluslarını birleştiren bir

²⁰² İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri*, 61-66.

²⁰³ "Gürcistan İlan-ı İstiklal Etti", *Zaman*, no. 69 (11 Haziran 1334): 1; "Yeni Gürcistan Hükümeti", *Tanin*, no. 3415 (12 Haziran 1334): 1; "Kafkasya'da Neler Oluyor?", *Atı*, no. 163 (12 Haziran 1334): 1.

²⁰⁴ "Cenubi Kafkasya ile Sulh Akdi", *İkdam*, no. 7666 (12 Haziran 1334): 1; Nebizade Ahmed Hamdi, "Kafkasya'nın İstikbali ve Şark Hudutlarımız", *Zaman*, no. 70 (12 Haziran 1334): 1; "Hayat ve İstikbal Meselelerimiz: Cenubi Kafkasya'nın Mukadderatı Tayin Etmek Üzere", *Zaman*, no. 70 (12 Haziran 1334): 1; Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 216.

²⁰⁵ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 244.

²⁰⁶ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 217-218.

hüviyetin ikame edilmeye çalışıldığı, buna ilk önce komşu-kardeş ülke olan Azerbaycan'la başlamak istendiği anlaşılmaktadır. Bu istek sadece Osmanlı içerisinde değil Azerbaycan halkı içinde de rağbet görmüş²⁰⁷ ve geniş halk kitleleri nezdinde destek bulmuştur. Nitekim I. Dünya Savaşı'na “kafirlerin savaşı”²⁰⁸ diyen Azerbaycan'ın Müslüman ahalisinde Osmanlı Devleti'nin harbe katılmasıyla kamuoyunun görüşü değişmiş ve Rusya'da Çarlık sisteminin sömürgeci politikalarının bir sonucu olarak, yeni nesiller kendi “devlet” fikirlerini, gözleri önünde “büyük cenklerde” bulunan Osmanlı-Türk Hilafeti ile özdeşleştirmişlerdir. İşte bu yüzden de “ilhak meselesi” iki cihetiyle ve zamanın koşulları içerisinde değerlendirilmelidir.

3.5. Kızıl Ordu Teşkilatlanması

Gence'de hükümet krizi yaşanan bu dönemde, şehre yakın Gökçay bölgesinde Kafkas İslam Ordusu ile Bakü Sovyeti orduları arasında aylarca devam edecek olan savaşın birincisi yapılmıştır. 5. Kafkas Fırkası, tüm neferleri ile 20 Haziran'da Gence'ye ulaşmaya kadar, S. Şaumyan, Kızıl Ordu birliklerini²⁰⁹ tertip etmiş ve Gence ile Bakü arasında yaşayan Ermenileri Türklerden korumak bahanesiyle batı istikametinde Azerbaycan'ın geri kalan topraklarını işgal etmek için faaliyetlere başlamıştır. Böylece Şaumyan, Gence merkezli Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni daha beşiğinde boğarak, Müslüman-Türk nüfusunu da katliam, göç ve benzer yollarla azaltarak nüfus dengesini Ermeniler lehine çevirmeyi, böylece Azerbaycan topraklarının Sovyet Rusyası'na katılmasını kolaylaştırmayı amaçlamıştır.²¹⁰ Bu yüzden de Mart Olayları biter bitmez Şaumyan liderliğindeki Bakü Sovyeti, ordu teşkilatlanmasını hemen en yüksek seviyeye ulaştırmıştır.

²⁰⁷ Taylan Sorgun, *Kut'ül Amare Kahramanı Halil Paşa. Bitmeyen Savaş*, 7 bs. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016), 226.

²⁰⁸ Said, *Ali ve Nino*, 33.

²⁰⁹ 23 Şubat 1918'de Sovyet Rusyası'nda kentlilerden tertiplenmeye başlanan askeri birliklere verilen isim. Eski Çar Ordusunun yerini almıştır.

²¹⁰ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 83.

S. Şaumyan'ın Moskova'ya, Sovyet Rusya'sının fikir banisi ve lideri Vladimir İlyiç Ulyanov Lenin'e yolladığı mektupta, kendi iktidarının ve ordusunun kuvvetine duyduğu güveni son derece emin bir şekilde dile getirmesi dikkat çekicidir.²¹¹ Şaumyan ilk olarak, Maveray-yı Kafkas Federasyonu'na karşı savaşın başlatılmasının önemini vurgulamış ve propaganda yolu ile korku ve endişe ortamı yaratarak kamuoyunu kendi tarafına çekmeyi amaçlamıştır.²¹² Sonrasında Kafkas Federasyonu dağıldıktan sonra Osmanlı ordularının Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardım amaçlı gelmesi, Bakü Sovyet idaresini harekete geçmeye sevk etmiştir. Elinde bulundurduğu ordunun gücünü artıran Şaumyan, düzenli orduya mensup asker sayısını 18 bine yükseltmiştir. Ne çarpıcı ki, askerlerin %60 ila 70'i Ermenilerden oluşmuştur.²¹³ Böylelikle haziran ayında artık tüm hazırlıklar bitmiş ve Kızıl Ordu savaşa başlamaya hazır hale gelmiştir.

Bölgedeki Kızıl Ordu birliklerinin çoğunlukla Ermenilerden oluşmuş olması, bu girişimin Ermeni şovenist fikirlerinden beslendiğinin ve Bolşevik ideallerden ziyade Ermeni milliyetçiliğinden ileri geldiğinin göstergesidir.

4 Haziran 1918'te Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin Harp ve Deniz İşleri Komiseri G. Korganov tarafından, 1. Kafkasya Kızıl Kolordusu'nun Hacıkabul'a Kafkasya demir yolları aracılığı ile başlatacakları hücumla ilgili 8 sayılı emir imzalanmıştı. Bu emre göre 6 Haziran'da tüm yönlerde taarruz hareketi başlamalı idi. Taarruza G. Korganov ve onun yanında oluşacak olan savaş konseyi komuta edecekti. Diğer kumandanlar da bu emirle tayin edilmiştir.²¹⁴ Ordunun tüm ihtiyaçları ise merkezî Moskova hükümeti tarafından karşılanmıştır.

3.6 Kafkas İslam Ordusu Teşkilatlanması

Diğer yandan Azerbaycan-Gence cephesi için durum o kadar iç açıcı değildi. Azerbaycan'ın savaş kabiliyeti, tecrübesi ve askeri mühimmat açısından kötü

²¹¹ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 290.

²¹² Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 116.

²¹³ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 233.

²¹⁴ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 291.

durumda olması sebebiyle Osmanlı Devleti askeri yükümlülüğün neredeyse tamamını kendi üzerine almıştı. Lakin Azerbaycan'da bulunan mühimmat ile Osmanlı silahları uyuşmuyordu. Bu ise konuyu daha da karmaşık hale getiriyordu.²¹⁵ Bu sebeplerden dolayı Osmanlı topraklarından Azerbaycan'a tren yollarıyla devamlı olarak mühimmat gönderilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştı. İşte burada Kafkas İslam Ordusu kumandanlığı bir zorlukla daha karşılaşmış oldu.

3.6.1. Teçhizat Sorunu

Daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan hükümeti Güney Kafkasya'da Çarlık Rusyası döneminden kalma sadece 150 vagona sahip iken, Gürcistan hükümetinin elinde 5 bin vagon vardı. Bu durum Anadolu topraklarından Azerbaycan'a tren yolu ile silah malzemelerinin taşınması işini bir hayli zorlaştırıyordu. Öte yandan ekonomisi çökmüş durumda olan Osmanlı Devleti, bir de devlet hazinesinden her ay 50 bin Türk Lirası'nı Kafkas İslam Ordusu için ayırmak zorunda kalmıştır. Bu ise 1 milyon Azerbaycan manatına denk geliyordu.²¹⁶ Azerbaycan tarafının üzerine düşen ise, topraklarında yerleşen Kafkas İslam Ordusu'na yiyecek ve içme suyu temin etmek vazifesi olmuştur. Bundan dolayı, Gence'de yeni hükümet kabinesi kurulur kurulmaz, 21 Haziran 1918'de bununla ilgili emir yayınlandı. Bu emre göre, bir ay süreyle Osmanlı ordu birliklerinin erzak teçhizatının, yerli ahali tarafından karşılanacağı bildirilmiştir. Bu işlerin daha düzenli yapılması gerektiğinden Azerbaycan hükümeti 28 Temmuz 1918 kararı ile 5. Kafkas Fırkası içinde menzil müfettişliği oluşturmuş ve onun başkanlığına Kafkas İslam Ordusu kumandanlığı tarafından Kaymakam Halim Pertev Bey tayin edilmiştir.²¹⁷ Azerbaycan tarafının sadece bir ay süreyle yapılması öngörülen bu vazife, Azerbaycan Müslümanları tarafından Bakü'nün alınmasına kadar sürdürülmüştür. Ayrıca gerekli erzakın taşınması da yerli Müslüman köylü ahalinin imkanlarından faydalanılarak

²¹⁵ A.g.e., 250.

²¹⁶ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 111.

²¹⁷ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 116-117.

Azerbaycan ve Osmanlı hükümetlerinin işbirliği ile mümkün olmuştur.²¹⁸ Böylelikle, iki devlet arasında ordunun ihtiyaçlarına ilişkin vazifeler bölünmüş ve askeri harekât planı için düzenlemeler tertip edilmiştir.

Diğer taraftan, çarpışmaların sürdüğü sırada, Kafkas İslam Ordusu bir diğer sıkıntıyla daha karşılaşmıştı. Bu da içme suyu sıkıntısı idi. Bu durumun yaşanması Azerbaycan topraklarının coğrafi şartlarından kaynaklanmakta idi. Azerbaycan'da kurak araziler çok büyük, su kaynakları hep çok az olmuştur. Bu yüzden de çarpışmaların yaşandığı bölgelere, ulaşım araçları ile içme suyu taşınmak zorunda kalıyor ve bu da mühimmat taşınmasında yaşanan sıkıntıların bir benzerinin içme suyu için de yaşanmasına sebep oluyordu. Bunun ilk örneği Gökçay Muharebesi'nin yapıldığı zaman gözlemlenmiştir. Ordu komutanlarından Rüştü Türker Bey'in 29 Haziran tarihli açıklamasında, askerlerin susuzluktan fazlasıyla etkilendiğini, içme suyunun yetmediğini ve bu yüzden çarpışmaların durdurulduğunu yazması sorununun büyüklüğünü göstermektedir. Çarpışmaların büyük bölümü yaz aylarına denk gelmiştir.²¹⁹

3.6.2. Azerbaycan Askerlerinin Yetiştirilmesi

Teçhizat sorunlarının çözüme kavuşturulması için çabalar sürerken ve Gence'ye doğru 5. Kafkas Fırkası yol almışken, bir diğer önemli konunun da çözüme kavuşması gerekiyordu. Bu konu, Kafkas İslam Ordusu'na yerli Müslüman-Türk ahaliden nitelikli askerlerin talim edilip katılması konusu idi.

Azerbaycan'da, daha bağımsızlık ilan edilmezden önce harbiye okulu açılmış olsa dahi, bu okulun tam şekilde faaliyet göstermesi Osmanlı subaylarının yardımıyla mümkün olmuştur. Gence'ye geldikten sonra askeri durumun ne kadar kötü durumda olduğunu gören Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun ana gücünün bu okuldan mezun olacak olan Azerbaycan Türklerinden teşkil edilmesini planlamıştır. Bu sebeple, Osmanlı orduları Azerbaycan'a geldikten sonra harbiye okulunu düzene sokmaya başlamışlardır. Hep Rusya tarihi dersini alan Azeriler, artık bu okulda Türk-

²¹⁸ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 255.

²¹⁹ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 68.

Osmanlı tarih derslerini alacaklardı. Bu okula ilişkin başka bir yenilik ise Türkçe yapılması zorunlu olan akşam konuşmaları olmuştur. Böylece, Osmanlı Devleti “Haziran Krizi”nin yaşanmasının esas sebebi olan “Ruslaşmış” Azerbaycan Müslüman ahalisini kendi özüne döndürme faaliyetlerine başlamıştır.²²⁰ Lakin Nuri Paşa’nın harbiye okulundan beklentileri gerçekleştirilememiş, Bakü için çarpışmaların devam ettiği süreçte bu okuldan tam olarak faydalanılamamıştır. Nitekim Harbiye okulunun ilk mezunları sadece Eylül 1918’de Bakü alındıktan sonra verilebilmiştir.²²¹

3.7. Gökçay Savaşları

Azerbaycan-Türk ve Rus-Ermeni tarafları silahlı çatışmaya böylesine bir dengesizliğin olduğu bir ortamda girmişlerdir. Gence’deki Kafkas İslam Ordusu ile Ermeni mahallelerinde yaşanan çatışmaları bir kenara koyarsak, iki taraf arasındaki ilk çarpışma Gökçay etrafında gerçekleşmiştir. Gökçay Muharebesi 11 Haziran 1918’de, Kızıl Ordu birliklerinin batı istikametinde ilerlemesiyle başlamış ve 1 Temmuz 1918’e kadar devam etmiştir.

11 Haziran’da Gence istikametinde hareket eden Sovyet Kızıl Ordusu, Sığırılı istasyonunu ciddi bir mukavemet görmeden ele geçirmiştir. 12 Haziran’da ise batıya doğru ilerleyen ordu, Kürdemir şehrini ele geçirmiş ve G. Korganov karargâh merkezini buraya yerleştirmiştir. İki gün içinde Kafkas İslam Ordusu’ndan ciddi mukavemet görmeden Bolşeviklerin bu şehirleri kazanabilmesi, Kafkas İslam Ordusu’nun bu esnada Gence’deki Ermenilere karşı savaşıyor olması ile ilişkiliydi. Buna rağmen, Gence’deki durum hallolduktan sonra Nuri Paşa, ilkin, Sığırılı ve Kürdemir yolunun karşısının kapatılması değil de kuzeydeki Gökçay-Karamaryam tren yolunun korunması emrini vermişti. Bu amaçla, Osman Bey kumandasında 10.

²²⁰ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 259-261; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 132-133.

²²¹ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 273.

Kafkas Alayı Gökçay-Karamaryam'a geldi. Savaşın seyri, Nuri Paşa'nın bu kararının çok isabetli olduğunu göstermiştir.²²²

Kafkas İslam Ordusu birlikleri, kaybedilen Kürdemir ile Karamaryam arasında bulunan Müsüslü'ye gitmek üzere, zırhlı tren eşliğinde, Erkan-ı Harp Reisi (Genelkurmay Başkanı) Nazım Bey'in 14 Haziran kararıyla yola çıktı. Nuri Paşa burada ordu birlikleri arasında kurulacak olan telgraf hattının başarılı şekilde tamamlanmasını istiyordu. Lakin bu vazife icra olunurken, Kafkas İslam Ordusu kumandanlığı önemli bir sorunla yüzleşmişti. Şöyle ki, Kafkas İslam Ordusu'nun zor durumda olduğunu gören Rus ve Gürcü asıllı telgrafçılar gece olması ile firar etmişlerdi. Bu olay üzerine, Osmanlı Devleti yapılan savaşta Müslümanlardan başkasına güvenmemeye başlamış ve Bakü alınana kadar da bu durum böyle kalmıştır.²²³

15 Haziran'da ilerleyen bir diğer Kızıl Ordu kolu Müsüslü istasyonunun doğusundaki bataklık araziye kadar geldi. Bolşeviklerin bir diğer ordu kolu da, Şemahı ve Aksu şehirlerini tutarak Gökçay kasabasına kadar geldiler. Onlar buraya gelene kadar yüzlerce Müslüman köyü yakmış, lakin gittikleri yerlerde onlara katılan Ermeniler sayesinde 28-30 bin civarında kuvvet toplayabilmişlerdi.²²⁴ Ermenilere karşı tutumlarının tam tersine, Kızıl Ordu'nun Müslümanlara olan nefreti ve onlara karşı davranışı, Müslüman-Türk ahali içinde Sovyetlere karşı olan nefreti artırmıştır. Bu tutumun ne kadar yanlış olduğu ilerleyen zamanlarda Sovyet hükümeti resmi yayını "İzvestiya"da işlenmiştir.²²⁵ Zaten Bakü Müslümanları Sovyetlere itibar etmemişler, Kızıl Ordu saflarına ancak ölümle tehdit edildikleri için katılmışlardır.²²⁶

Böylece, hızla Gence'ye doğru ilerleyen Bolşevikler, yeni askerlerin katılımıyla güç toplayarak Kafkas İslam Ordusu'na doğru ilerlemekteydi. Gence-Bakü yolu üzerinde bulunan stratejik öneme sahip Yevlah köprüsünü dağıtmak isteyen Kızıl Ordu, 10.

²²² A.g.e., 292-293.

²²³ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 42-43.

²²⁴ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 83-84.

²²⁵ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazy*, 128.

²²⁶ A.g.e., 127.

Kafkas Alayı'nın 28. ve 30. Taburunun gerçekleştirdiği askeri operasyon sonucu amacına ulaşamamıştır.²²⁷

16 Haziran'da 7 saat devam eden çarpışmanın sonunda, Bolşevikler Karamaryam'ı alarak Kafkas İslam Ordusu birliklerini buradan çıkardılar. 17 Haziran'da Müsüslü'de de taarruz gerçekleştiren Kızıl Ordu, bu defa Kafkas İslam Ordusu'nun direniş göstermesi sonucu başarılı olamamıştır.

18 Haziran 1918'de Kızıl Ordu ve İslam Ordusu birlikleri arasında önemli çarpışmalar yaşandı. 10. Kafkas Alayı Komutanı Osman Bey merkez komutanın izni olmadan askeri operasyon düzenleyerek, Gökçay'dan Karamaryam istikametinde ilerleyerek burayı Bolşeviklerden almayı planlamıştı.²²⁸ Çarpışma saat 12.00'de başladı. Lakin düşman hakkında gerekli istihbari bilgi almadan harekete geçen 28. Tabur, pusuya düşerek çok sayıda kayıp verdi. Yardıma gelen 29. Tabur ise etrafının çembere alınması endişesine kapılarak geri çekilmek mecburiyetinde kaldı ve akşamın girmesini bekledi. Akşam saatlerinde gerçekleşen ateşkes sayesinde buradan kaçmayı başaran Osman Bey komutasındaki ordular Karamaryam'ı terk ettiler. Bu savaşlar sırasında 10. Kafkas Alayı asker sayısının %15'inden fazlasını kayıp vermiştir. Bu yenilgi Bolşeviklerde büyük sevinç uyandırmış, Müslümanlarda ise moral bozukluğuna sebep olmuştur.

Kafkas İslam Ordusu'nun Gökçay Muharebesi'nin ilk aşamasında yaşadığı bu başarısızlıklar, aynı esnada Gence'de meydana gelen iktidar krizinin yankıları olmuştur. Lakin krizin sonlanmasıyla Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa hemen durumu düzeltmek için faaliyetlere başlamıştır. Paşa trenle 18 Haziran Gökçay cephesine gelerek buradaki durumu tahlil etmiş ve ardından meydanda toplanan halka karşı çok sert bir konuşma yapmıştır:

“Azerbaycan ve Azerbaycanlıları düşmandan kurtarmak üzere Osmanlı ordusu memleketinize geldi. Bu orduya canla başla yardım etmeniz lazımdır. Silahla

²²⁷ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 50.

²²⁸ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 296-297.

yardım edilemiyorsa hiç olmazsa askere yiyecek ve sularınızı taşıyınız. Bu şiddetli sıcakta muharebe eden zabıt ve askerlerden birçokları susuzluktan ölmüşlerdir."²²⁹

Bu konuşma içme suyu sorununun Azerbaycan topraklarında ne kadar had safhaya geldiğini bir kez daha göstermiş ve cephedeki durumu özetlemiştir. Ardından ordu içinde gerekli düzenlemeler gerçekleştiren Paşa, 19 Haziran'da Gence'ye geri dönmüştür.

3.7.1. Azerbaycan'ın Askeri Sorunu

Nuri Paşa durumun kendilerinin öngördüğü şekilde ilerlemediğini haziran ayının sonuna kadar, Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na yolladığı raporlarında yansıtmıştır. Onun öncelikli olarak üzerine vurgu yaptığı konu, yerli Müslüman-Türk ahaliden askerî açıdan umdukları desteği sağlayamamaları olmuştur. Yerli halktan 30 bin eğitilmiş asker toplanması hedeflenmişken, sadece 37 kişi toplanmıştır. Buna ilaveten Osmanlı'dan askeri takviyelerinin gönderilmemesi halinde savaşın kazanılamayacağını rapor eden Nuri Paşa, Şark Orduları Komutanlığı'ndan gecikmeden gerekli adımların atılmasını istemiştir. Bu durumu, 19 Temmuz 1918 tarihli Hariciye Nazırı Memedhasan Hacinski'ye yolladığı raporunda Resulzade de belirtmiş ve bu kadar az kişinin askerlik için toplanmasının onu çok utandırdığını söylemiştir. Nitekim o esnada İstanbul'da Konferans için bulunan Resulzade de Enver Paşa ile görüşmesinde ilave askeri takviyelerin gönderilmesini istemiştir.²³⁰ Bu durumu tahlil eden Türk Harp Tarihçisi Nasır Yüceer, Ermenilere kıyasla Azerilerden bu kadar az asker toplanmış olmasını şaşkınlıkla yazmıştır.²³¹ Lakin durumun niye böyle olduğunu unutmamak gerektir. Çarlık rejiminde çok sert bir "Ruslaştırma" politikası altında ezilen, Rus ordusuna alınmadığı için savaş tecrübesi de olmayan ayrıca "Mart Katliamı" ile büyük bir kıyıma uğrayan Azerbaycan Müslüman-Türk halkı, yine de kendilerine yardım amaçlı geldiklerini bildikleri Osmanlı Devleti'ne

²²⁹ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 52-53

²³⁰ SPIHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 46a; Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 273, 301.

²³¹ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 85-86.

bu zor zamanda ellerinden gelen yardımı yapmaya çalışmıştır. Hükümet krizinin aşılmasından sonra gönüllü birlikler toplanmış ve 27 Haziran'da yeniden alevlenecek olan Gökçay Muharebesi'nin sonlarında iki bini aşkın gönüllü asker çarpışmalara katılmıştır. Hatta Temmuz'da iki bin ilave gönüllü daha gelmiştir.²³²

Öte yandan, 1 Temmuz tarihli raporunda Nuri Paşa, bu gönüllü birliklerinden beklendiği kadar istifade edilemediğini vurgulamıştır. Nuri Paşa'nın gönüllü olan ve harp işinden anlamayan Müslümanlardan ilk dönemlerde yararlanamaması tabiidir. Lakin ne olursa olsun, Güney Kafkasya topraklarını kendilerine yurt edinmiş Müslüman-Türkler kendi vatanları için can vermekten kaçmamış ve savaşın ilerleyen safhalarında da pek çok şehit vermiştir.

3.7.2. Gökçay Muharebesi'nin İkinci Aşaması

20 Haziran 1918'de Nuri Paşa'nın emirleri üzerine, 5. Kafkas Fırkası savaş karargâhını Gökçay'a taşımıştır. Cephenin tam ortasına karargâhı taşımanın ana hedefi, kesin zafere ihtiyaç olmasından kaynaklanmıştır.

17 Haziran'da Bakü-Sovyet hükümeti tarafından Gürcistan Cumhuriyeti'ne yollanan 6 kişilik delege, Batum-Tiflis-Bakü demir yolunun kapatılmasını istemiş ve böylece Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye ilerlemesini zorlaştırmaya çalışmıştır. Bu yol, daha önce de belirttiğimiz gibi Anadolu topraklarından Azerbaycan'a askeri sevkiyatın yapıldığı tek yol olduğundan Kafkas İslam Ordusu için çok önem taşımaktaydı. Lakin, ne yazık ki, Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya boyunduruğu altındaki Gürcistan hükümeti bu teklifi olumlu karşılamış ve bu önemli demir yolunu İslam Ordusu birlikleri için kapatmıştır. Sonuçta, Azerbaycan'a asker nakliyatı daha dolambaçlı yol olan Kars-Karakilse-Delican-Kazak demir yolu ile yapılmaya başlanmıştır.²³³

23 Haziran 1918'de Gence'de olağanüstü hal ilan edilmiştir. Bunun yapılmasının ana sebebi, Müslümanların tüm güçlerini cepheye yollaması ve askeri toplanmanın

²³² Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 62-63; Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 274-275.

²³³ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 86.

kolaylaştırılmak istenmesi idi.²³⁴ Osmanlı-Azerbaycan tarafının yaptığı bu hazırlıklar sonucu 28 Haziran'da askeri taaruzaya yeniden başlamak isteniyordu. Lakin tüm gizlilik tedbirlerinin uygulanmasına rağmen, Bolşevikler hazırlıklardan haberdar olmuş ve savaş 27 Haziran'da başlamak zorunda kalmıştır.

Bu dönem daha önce cephedeki başarısızlıkları sebebiyle geri çağırılmış Ordu Erkan-ı Harp Reisi Nazım Bey'in yerini Azerbaycanlı Kaymakam Habip Bey Selimof almıştır. Bu da Kafkas İslam Ordusu'nun yaptığı savaşta, bazı tarihçilerin yazdığı gibi, Azerbaycanlıların sadece küçük makamları değil, önemli askeri görevleri de üstlendiğinin delilidir.²³⁵

Savaş 27 Haziran 1918'de Kızıl Ordu askeri birlikleri tarafından başlatıldı. Yapılan saldırı ilk başlarda Kafkas İslam Ordusu'nu şaşkınlığa sevk etmiştir. Lakin çabuk toparlanan Kafkas İslam Ordusu, Kızıl Ordu'nun taaruzuna karşı koyabilmiş ve bu hücumun meydana getireceği kötü sonuçlardan kaçınmayı başarmıştır. Ardından, 29 Haziran günü devam eden savaşlar Kafkas İslam Ordusu için daha başarılı geçmiştir. Karamaryam'ın batı tarafının yarısı, doğu tarafının ise tamamı Kafkas İslam Ordusu'nun eline geçmiş, Kızıl Ordu ise Aksu istikametinde geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. 30 Haziran'da yeniden Gökçay üzerine saldırıya geçen Kızıl Ordu'ya karşı Nazım Bey kumandasında cepheye yeni gelen Azerbaycanlı gönüllü birlikleri karşı koymuş ve yaşanan çatışmalar sonrasında Bolşevikler yenik düşerek, geldikleri Aksu'ya çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Bu savaşlarda, Müslümanların sayıca az olmalarına rağmen galibiyet elde etmiş olmaları, onların kendilerine olan güvenini artırmış ve Kafkas İslam Ordusu'na birçok yeni gönüllünün katılması ile neticelenmiştir. Böylelikle, 30 Haziran 1918'de Müslüman ve Bolşevik güçleri arasındaki ilk savaş bitmiş ve zaferle ayrılan Müslümanlar olmuştur. Bu tarihten sonra Kafkas İslam Ordusu artık sadece Bakü'ye doğru ilerlemeye başlamıştır.²³⁶

²³⁴ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 111.

²³⁵ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 61.

²³⁶ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 301-308.

3.8. Salyan Savaşları ve Biçerahov

Gökçay çarpışmalarının devam ettiği sırada Bolşevikler, Bakü ahalisinden İranlı Müslümanlar, Ruslar ve Ermenilerden iki bin kişilik askeri bir birlik meydana getirerek, onlarla Azerbaycan'ın güney toprakları istikametinde ilerlemiş ve Salyan şehrinin yakınlarına kadar gelmişti. Tahıl-buğday zengini olan bu bölge Bolşevikler için büyük stratejik öneme sahip idi. Lakin, Kafkas İslam Ordusu tarafından buraya görevlendirilmiş, zamanında Çarlık Ordusu'nda hizmet eden Azerbaycanlı Nazım Ramazanof komutasındaki askeri birliklerin 27 Haziran-2 Temmuz'da vermiş olduğu savaş sonrasında Kızıl Ordu birlikleri Salyan'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Beş gün devam eden Salyan çarpışmalarında Müslümanlardan 13 kişi şehit düşmüş, Bolşeviklerin kayıplarının ise 600 kadar olduğu tespit edilmiştir.²³⁷

Osmanlı-Azerbaycan ittifakına karşı harp meydanında ardı ardına yenilgiler alan Bakü Sovyeti, 30 Haziran 1918'de askeri alımla ilgili yeni karar yayınlamıştır. Bu yeni karara istinaden 1893 ila 1897 yıllarında doğan, Bakü'de daimî veya geçici fark etmeksizin yaşayan her erkek askere çağrılıyor, askerlikten kaçanları ise ağır cezalar bekliyordu. Ayrıca Çarlık döneminin önemli komutanlarından olan ve bu vakit İran'da savaştan Lazar Bicerakhov ile de anlaşmaya varılmış ve Bicerakhov, komutasındaki Kazak birlikleri ile Kızıl Ordu'ya yardıma gelmiştir. 2 Temmuz tarihinde Şaumyan'la görüşen Bicerakhov, 6 Temmuz 1918'de Bakü'ye gelmiş ve Bolşevik-Taşnak güçlerinin yeni komutanı tayin edilmiştir. Eski Komutan G. Korganov ise onun komutası altına geçmiştir.²³⁸

3.9. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye Doğru İlerleyişi

Artık Kafkas İslam Ordusu'nun ana hedefi, geri çekilmek mecburiyetinde kalan Sovyet ordusu üzerine taarruzu artırarak, Bakü'ye giden yolu ele geçirmek olmuştur. Burada stratejik açıdan en önemli şehir Şemahı olmuştur. Bu sebepten Şemahı'nın alınması Kafkas İslam Ordusu'nun ana hedefi haline gelmiştir. Lakin bunun

²³⁷ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 89-90; Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 308-309; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 88-89.

²³⁸ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 310-311.

yapılabilmesi için öncelikli olarak Aksu-Kürdemir yol hattının tam olarak kontrol altına alınması gerekiyordu. Bu ise iki taraf arasında savaşları bu istikamette başlatmıştır.

3.9.1. Aksu Savaşları

1-4 Temmuz 1918 tarihlerinde Kafkas İslam Ordusu Gökçay etrafındaki tüm kent ve kasabaları tutmuş ve Aksu istikametinde başlanacak büyük çaplı askeri hareketlerin ilk adımını atmıştır. Gökçay çarpışmaları sırasında İslam Ordusu'nda 7 subay ve 39 asker şehit düşmüş, 9 subay ve 93 asker yaralanmış, 1 subay ve 74 asker kaybolmuştur.²³⁹

5 Temmuz'da Aksu istikametindeki askeri hareket yeniden başlamıştır. Aksu'nun alınmasının Kafkas İslam Ordusu için ne kadar çok önem arz ettiği, Ordu Komutanı Nuri Paşa'nın çatışmaların sürdüğü sırada Aksu'ya gelmesinden anlaşılmaktadır.

Askeri taarruza ilk olarak 10. ve 13. Alaylar geçmiştir. İki gün devam eden savaşlar sonucunda, 6 Temmuz'da Aksu, Kafkas İslam Ordusu tarafından alınmıştır. Aksu savaşları sonucunda Kafkas İslam Ordusu, Bolşeviklerden 1 sahra topu, 5 ağır makineli tüfek, 30 kadar silah, 1 cephane arabası, 10-15 nakliye arabası ve 1 hastane çadırı ile tıbbi malzemeler ele geçirmiştir. Lakin bunun ardından, veba ve başka bulaşıcı hastalıkların yaşanması Müslümanlar arasında Aksu Savaşlarında alınan zaferleri unutturmuştur. Askerler içinde endişeye sebep olan veba salgını, 5. Kafkas Fırkası Levazım Amiri Binbaşı Fuat Bey'in de ölümüne sebep olmuş ve Kafkas İslam Ordusu içinde büyük kaygı yaratmıştır.²⁴⁰

²³⁹ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 77-82.

²⁴⁰ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 314; Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 84-85; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 89; Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 198-199.

3.9.2. Kürdemir Şehrinin ve Karar İstasyonunun Alınması

Aksu'dan sonra Kafkas İslam Ordusu'nun önünde Kürdemir şehri duruyordu. Buranın alınması için Müsüslü Müfrezesi görevlendirildi. 7 Temmuz 1918'de İslam Ordusu ve Kızıl Ordu arasında çarpışmalar başladı. Kafkas İslam Ordusu ilk olarak Kürdemir'in kuzeyinde bulunan Karasakal istasyonunu almayı hedefliyordu. Bu görev, 46. Tabur Kumandanı Hasan Bey'e havale edilmişti. Lakin Kafkas İslam Ordusu'nun askeri teçhizat sorunu burada da kendini göstermiş ve Kürdemir zapt edilmesine rağmen, Müslümanlar buradan çıkmak zorunda kalmışlardı. Cephane sıkıntısının yanı sıra, Kafkas İslam Ordusu'nun bir diğer sıkıntısı da iletişim alanında yaşanıyordu. Bunun ana sebebi ise, yerli ahalinin dikkatsizlik ve esasen de cahillik yüzünden sık sık telgraf kablolarını kesmesi idi. Bu da emir komuta zincirini etkilemiş, verilen emirlerin zamanında yerine getirilmesini geciktirmiştir.²⁴¹

Kızıl Ordu güçleri, bu esnada Kürdemir'de toplanmış olan Kafkas İslam Ordusu'nu, aniden arkasından çıkararak bozguna uğratmak istemiştir. Bu hedefle harekete geçen Bolşevikler, akşama kadar devam eden çarpışmalar sonucu Kafkas İslam Ordusu'na bağlı 5. Kafkas Fırkası'nı bozguna uğratarak, onları geri çekilmek zorunda bırakmışlardır.²⁴²

8 Temmuz'da, 13. Kafkas Alayı, 46. Tabur Kumandanı Hasan Bey'in takviyeleri ile birleşerek yeni taarruza başladı. 3 gün devam eden çarpışmaların sonunda, 10 Temmuz'da Müsüslü Müslümanlar tarafından alındı. Ardından 13. Alay'ın yeni kuvvetlerle takviye edilmesi ile Kürdemir'in de zapt edilmesi başarıyla sonuçlanmış ve Bolşevikler doğu istikametindeki Karrar İstasyonuna doğru geri çekilmek zorunda kalmışlardı.²⁴³ Kızıl Ordu'ya oranla daha az sayıda askere sahip olan Müslümanların bu başarısında, şüphesiz askerlerin fedakarlığı ve cesaretinin payı büyüktür. Karrar İstasyonu için yapılan 12-15 Temmuz günlerinde yapılan çarpışmalarda, 46. Tabur Komutanı Hasan Bey yaralanmış ve şehit düşmüştür.

²⁴¹ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, 90-91.

²⁴² Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 316.

²⁴³ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 86-93.

Karrar İstasyonu için yapılan savaşlar sırasında, 14 Temmuz'da, Kafkas İslam Ordusu Şark Ordular Grubu Kumandanlığı'ndan kendisine takviye yeni güçler istemiştir. Bu isteğe karşılık verilerek, I. Dünya Savaşı'nda Romanya'da yapılan savaşlarda yer alan 15. Fırkaya ait 38. Piyade Alayı Kafkasya Cephesi'ne gönderilmiştir. Bu piyade alayı 65 subay ve 2475 askerden oluşuyordu. Alay 15 Temmuz'da Kürdemir'e ulaşmıştır.²⁴⁴

3.9.3. Bakü Cephesi Komutanlığı

16-18 Temmuz'da Kafkas İslam Ordusu teşkilatlanmasında yeni yapılanma gerçekleşmiştir. Bakü'ye doğru askeri ilerleyişin daha kolaylıkla yapılabilmesi ve en önemlisi de Bakü'ye girecek güçlerin Osmanlı ordusu ile ilişkilendirilmemesi için 5. Kafkasya Fırkası "Kuzey" ve "Güney" grubuna bölünmüştür. Kuzey Grubu'nun başına 10. Alay Komutanı Osman Bey tayin edilmiştir. Buraya 13. ve 10. Kafkas Piyade Alayları, Zihni Bey Müfrezesi ve ihtiyatta kalan 25., 26. ve 28. Taburlar dahil edilmiştir. Kuzey Grubu, Şemahı üzerinden Bakü'ye doğru ilerlemekle görevlendirilmiştir. Güney Grubu'nun komutasına ise Gökçay Muharebesi'nde kendini göstermiş olan Habip Bey (Selimof) tayin edilmiştir. Onun kumandasına Müsüslü Müfrezesi, yeni gelmiş 38. Alay, 26. Tabur'dan bir piyade bölüğü ve istihkam bölüğü, 2 adet top ve zırhlı tren verilmiştir. Bu Grubun görevi demir yolu hattı boyunca Bakü'ye doğru ilerlemek olmuştur. Bu iki Grup "Şark Cephesi Komutanlığı"na bağlanmıştır. Bu Komutanlığın bir diğer ismi ise "Bakü Cephesi Komutanlığı" olmuştur. Bakü Cephesi Komutanlığının başına Mürsel Bey tayin edilmiştir. Böylelikle, Osmanlı Devleti'ne baskı uygulayan ve Bakü'nün Osmanlı orduları tarafından ele geçirilmesine engel olmak isteyen Almanya'yı yanıltmak amacıyla yeni bir askeri teşkilatlanma yapılmıştır.²⁴⁵

²⁴⁴ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 199.

²⁴⁵ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, 91-92; Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 322.

3.9.4. Şemahı

Kafkas İslam Ordusu'na Şemahı şehrine hücum emri 19 Temmuz'da gelmiştir. İlk gün yaşanan çatışmalarda Kuzey Grubu'nun 10. ve 13. Alayları savaşmıştır. Şemahı etrafında aldıkları yenilgiler sonucunda, Kızıl Ordu birlikleri Şemahı'nın iç kısımlarına doğru geri çekilmek mecburiyetine kalmıştır. Sonunda, 20 Temmuz'da başlayan Şemahı taarruzu Kafkas İslam Ordusu tarafından aynı hızla devam ettirilmiş ve Şemahı cephesi, savunma hatları kırılarak zapt edilmiştir.

Kuzey Grubu'nun Şemahı'yı almak için savaştığı sırada Güney Grubu güney istikametinde ilerleyerek Kızıl Ordu'nun diğer bölümleri ile savaşmış ve 22 Temmuz'da Sığırılı ve Padar tren istasyonlarını zapt ederek Bolşevikleri Hacıkabul'a doğru püskürtmüştür. Artık, 23 Temmuz tarihinde Şemahı cephesinin tamamen yitirildiğini gören Bakü Sovyeti güçleri yol üstü köprü ve demiryollarını imha ederek, son limanları olan Bakü'yü korumak için, Hacıkabul müdafaa hattında toplanmıştır. Böylece, Şemahı şehri alındıktan sonra ilerleyen Kafkas İslam Ordusu güçleri, artık Bakü'nün 70 kilometre uzaklığında duruyordu.²⁴⁶

Harp meydanında alınan bu başarılar hem Azerbaycan hem de Osmanlı tarafının ortak başarısı olmuştur. Daha güçlü ve sayıca daha kalabalık olan Kızıl Ordu'nun mağlubiyete uğraması, karşılarında kendi vatanları için savaşan insanlardan müteşekkil bir ordu olması ile yakından ilişkilidir. Nitekim Sovyet idaresi Müslümanları ölüm ile tehdit ederek asker devşirmeye çalışırken, karşılarında yiyecek, içecek, mühimmat temini gibi tüm sorunlara rağmen gönüllü binlerce kişi vatanlarını savunmak için canını vermekten kaçınmıyorlardı. Bu arada, Ruslarla birlikte, Türklerin intikam alacağı korkusu duyan Ermeniler de Bakü'yü savunmak için hazırlıklarını yapmışlardır.

²⁴⁶ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 325-327; Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 200-201; Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 103-108; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 92-93.

3.10. Orta Hazar Diktatoryası ve İngilizlerin Bakü'ye Gelmesinin Tarihi

Kafkas İslam Ordusu için başarılı geçen ve artık Bakü'ye doğru ilerlemelerine engel olacak güçlerin ortadan kalkması ile sonuçlanan bu çarpışmalar sırasında cephede birkaç günlük duraksama meydana gelmiştir. Bunun en önemli sebebi ise, ordunun ilerlediği yerlerde su ve yiyecek sıkıntılarının yaşanması olmuştur. Nitekim askeri karargâh merkezinden iyice uzaklaşmış olan orduya su ve erzak ulaştırılmasında zorluklar yaşanmış, Müslümanlar, gittikleri yerlerde yaşayan Ermenilerin onlara karşı güvensizlik sergilemeleri ile de ihtiyatlı davranmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu durumda, Nuri Paşa her ne kadar askeri birliklerin ilerleyişinin hızla sürdürülmesini istemiş olsa da, Kafkas İslam Ordusu'nun, Bakü'ye ilerleyişi yavaşlamıştır. Ayrıca Bolşeviklerin Bakü'ye doğru geri çekilirken demir yollarını, köprüleri ve ulaşım araçlarını tahrip etmesi ve bunların tamiri için Kafkas İslam Ordusu'nun gerekli malzemeye sahip olmaması, işi Müslümanlar açısından daha da zorlaştırmıştır.²⁴⁷

27 ve 28 Temmuz 1918'de bu sıkıntılar yavaş yavaş aşılmaya başladıktan sonra, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru ilerleyişi yeniden başlamıştır. Bu tarihlerde Kafkas İslam Ordusu Hacıkabul ile Postacengi savunma hatlarını almayı başarmıştır. Bundan sonra, Bakü etrafındaki çember artık tam olarak daralmıştır. Lakin ele geçirilen esirlerin arasında birkaç İngiliz'in bulunması Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı'nı tedirgin etmiş ve bu durum Müslümanlar için Bakü'nün en kısa zamanda fethedilmesi gerekliliğini adeta tekrar hatırlatmıştır.²⁴⁸

Bu esnada İstanbul'da olan Enver Paşa, Almanlar tarafından sıkıştırılmakta idi. Almanlar Osmanlı ordularının Bakü'yü almasını istemediklerinden ve Enver Paşa da bunu onlardan gizlediğinden Kafkas Ordusu harekatı gizli şekilde yürütülüyordu. Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu komutası ile daha önce oluşturduğu gizli aile üçgeni yazışması yoluyla, Bakü'nün en çabuk zamanda alınmasının gerekliliğini söyleyerek, geç kalınması durumunda çok kötü duruma düşeceklerini bildirmiştir.²⁴⁹

²⁴⁷ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 108-115.

²⁴⁸ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 333.

²⁴⁹ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 99.

Kafkas İslam Ordusu başkomutanlığından alınan bu emirler, Bakü'ye doğru ilerlemekte olan Kuzey ve Güney Grubunu, yaşanan tüm su ve erzak sıkıntılarına aldırmış etmeden ilerlemeye itmiştir. 30 ve 31 Temmuz günleri yapılan savaşlar sonucunda, Kuzey Grubu Kobi köyünü tutmuş ve takip ettikleri Bolşeviklerin geldiği Bakü yakınlarındaki Sumgayıt şehrini de ele geçirerek, Bakü'ye bitişik olan Hırdalan mıntikasını zapt etmeği başarmıştır.

Bu sırada, Kafkas İslam Ordusu Hırdalan'ı aldıktan sonra, Kuba şehrinden Bakü'ye çekilen bir su yatağı bulunmuş ve bununla ordunun ilerlemesi bir hayli kolaylaşmıştır.²⁵⁰

Bu olayları takip eden gün, 1 Ağustos'ta, Bakü'ye 2 km uzaklıktaki Sallahhana (şimdiki Yasamal) ve Hacıhasan (Hocesen) köyleri Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmiş ve artık Bakü'ye giden tüm yollar düşman unsurlardan temizlenmiştir.

Kafkas İslam Ordusu karşısında uğradığı yenilgiler Bakü Sovyeti idaresi içinde muhalefete sebep olmuş; Bakü'nün Ermeni ve Rus ahalisi, artık Sovyet idaresine itibar etmemeye başlamıştır. Bunun en büyük sebebi ise erzak sıkıntısı olmuştur. Zira Bakü ahalisi ekmek bulamadığından fındıklarla beslenmek zorunda kalmıştır. Bunun nedeni ise, ekili toprakların kaybedilmesi sebebiyle buğday ve arpa tedarik edemeyen Sovyet idaresi, ekmeği sadece orduya verebildiğinden Bakü halkı ekmek dahi bulamaz hale gelmiştir. Bu ortamda, Bakü ahalisinin her fırkası içinde mevcut iktidara karşı güvensizlik gitgide artmış ve en sonunda isyan patlak vermiştir.

Şimdi ise bu fırkaları tek tek ele alıp değerlendirmek gerekiyor. Bakü'de yaşayan birinci ve çoğunluğu teşkil eden topluluk Müslüman-Türkler idi. Onlar Osmanlı ordusunun buraya gelmesini istiyor ve savaşı desteklemiyorlardı. İkinci, sayıca üstün olan grup Ermeniler idi. Ermeniler, Türklerin, Anadolu ve Karabağ bölgelerinde yaptıkları vahşiliklerin intikamını almak isteyeceklerinden korkarak, ne pahasına olursa olsun Bakü'yü koruyup savunmak istiyorlardı. Sayıca üçüncü grup olan Ruslar da Ermeniler gibi Türklerden korkuyorlardı. Bunun sebebi ise I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı savaşmaları ve tabii ki yüzyıllar boyunca devam eden Osmanlı-Rus çekişmesi idi. Dördüncü ve sayıca az olan grup Bolşevikler ise,

²⁵⁰ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 119.

Bakü'yü mümkün olduğu kadar ellerinde tutmayı ve Bakü petrolü ile Moskova merkezli komünist rejime desteğin sürdürülmesini amaçlıyorlardı.²⁵¹

Kızıl Ordu'nun harp meydanında aldığı yenilgiler sonucu tüm bu gruplar iktidarı ellerine geçirmek için karşı karşıya geldiler. Bu mücadelenin sonunda Ermeniler kazandı. Bakü'nün savunmasının kendi güçleriyle artık mümkün olamayacağı kanaatinde olan Ermeniler, iktidarı ellerine alır almaz hemen İran'ın Enzeli bölgesinde bulunan İngiliz Tümgeneralı Dunsterville'yi Bakü'ye davet etmek istediler. Bolşeviklerin Bakü'ye Acil Durum Komiseri olarak tayin ettiği Şaumyan, buna karşı çıksa da yenilgisini kabullenmek zorunda kalarak görevinden istifa etti. Sonuç olarak Ermenilerin isteğiyle, 25 Temmuz Bakü Sovyeti'nin toplantısı gerçekleşti ve oy çokluğuyla İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi kararlaştırıldı. Tüm bunları takiben Şaumyan ve beraberindekiler hapsedildi. Böylece, Bakü'de Sovyet idaresinin yerini Eserler (Sosyalist-İnkılapçılar), Menşevikler (komünizmin daha ılımlı kolu) ve Taşnakların (yani Ermenilerin) oluşturduğu Orta Hazar Diktatoryası almış oldu.²⁵²

Azerbaycan'ın merkezi Bakü'de, ilk başlarda Ermenilerin büyük desteğini alan Sovyet idaresinin, iyice gücünü ve itibarını kaybettiği bu günlerde, en coşkulu taraftarları tarafından terk edilerek onların yerine İngilizlerin çağrılması çok çarpıcı bir vakıa olmuştur. Ermenilerin, en başından komünizmle yakından uzaktan alakası olmamış ve ana amaçları hep Azerbaycan topraklarına sahip olmak olmuştur.²⁵³ Yeni kurulan ve Ermeni milliyetçilerinin desteğini alan Orta Hazar Diktatoryası İngilizleri Bakü'ye çağırmıştır.

Bu olay Kafkas İslam Ordusu'nun durumunu bir kat daha zorlaştırmıştır. Lakin bunun Müslümanlar için iyi bir tarafı olmuştur. Sadece başarılı olmayı hedefleyen ve Bolşevizm ideolojisiyle hiçbir alakası olmayan Kızıl Ordu komutanı Bicerakhov, Bakü'deki durumu görünce, burayı terk etmezse kendisi için kötü sonuçlar doğacağını anladıktan sonra hemen kuzey istikametinde ilerlemeyi kararlaştırmıştır.

²⁵¹ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 129-130.

²⁵² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 534.

²⁵³ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 134-135; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 100.

Bicerakhov'un planı, Bilacari ve Hazar Denizi arasındaki arazide bekleyip duruma göre Bakü'ye geri dönmek veya Derbent istikametinde kuzeye doğru geri çekilmek olmuştur. Sonuçta durumun kendisi için daha da kötüleştiğini gören Bicerakhov, Derbent'e doğru ilerleyişini devam ettirmiş ve sayısı bine yakın Kazak askeri ile Azerbaycan'ı terk etmiştir. Böylece, Bakü'yü savunacak asker sayısı iki bin civarına inmiştir.²⁵⁴

Cephede ise durum sakin idi. 2-3 Ağustos tarihlerinde iki taraf arasında karşılıklı ateş açılmış, lakin hiçbir şey değişmemiştir.²⁵⁵ Bunun akabinde, 4 Ağustos'ta ilk İngiliz askeri birlikleri Bakü'ye gelmiştir. Bicerakhov'un gitmesiyle aynı gün gelen İngiliz kuvvetleri yerli idareyi sevindirdiği kadar da üzümüştür. Zira 20-30 bin kişilik bir ordu bekleyen Ermeniler karşılarında sadece küçük bir İngiliz birliğini bulmuş ve Bakü'yü savunmanın artık bir hayal olduğunu anlamıştır.²⁵⁶

3.10.1. Birinci Bakü Taarruzu

Daha önceki Hacıkabul-Mereze hattı üzerinde gerçekleşen savaşıardan İngilizlerin burada olduğunu öğrenen Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü vakit kaybetmeden ele geçirme planlarını yapmış, bu plan gereği de 5 Ağustos'ta saat 04.25'te Bakü taarruzunu başlatmıştır. Şehrin savunmasında Ermeniler, Ruslar ve İngilizler bulunmuş, Müslümanlar ise bu savunmaya iştirak etmemiştir. İlk başlarda zorlu bir direnişle karşılaşan Kafkas İslam Ordusu, buna rağmen Bakü'ye doğru ilerleyişini hızla devam ettirmiş ve Bayıl tepelerini tutarak karşı tarafı Bakü'nün merkezine doğru çekilmeye mecbur etmiştir.²⁵⁷

Bayıl'ın alınması haberleri Bakü'de kargaşaya sebep olmuştur. Bakü Ermenileri endişe ve korkuya kapılarak, Bakü limanında bulunan gemilere doğru hareket etmeye başlamış ve bir kısmı da şehri terk etmiştir. Hatta dinlenen telefon

²⁵⁴ Lionel Charles Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, 1 bs. (Londra: Edward Arnold, 1920), 198-199; Allen & Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 489-490.

²⁵⁵ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 337.

²⁵⁶ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 103.

²⁵⁷ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 132.

konuşmalarından, General Kornilov'un dahi, Bakü'nün kaybedilmesinin an meselesi olduğu kanaatinde olduğu Kafkas İslam Ordusu tarafından öğrenilmiş ve Müslümanların taarruzuna yeni enerji katmıştır. Umut verici haberlerin alınması sonucunda Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı top ateşleri kesilmeden hızla ilerlemeyi devam ettirmiş ve geriye kalan Bakü savunma hatlarını geçerek, burayı çok zayıf vermeden zapt etmek istemiştir.²⁵⁸ Lakin bu sırada, Kafkas İslam Ordusu'nun top mermi ihtiyatı aniden bitmiştir. Yaşanan bu olay Birinci Bakü Taarruzu'nun dönüm noktası olmuştur. Toplu ateşlerin kesilmesi sonucu karşı ateşi güçlendiren Orta Hazar Diktatoryası orduları, Azerbaycan milis kuvvetlerinin firar etmesine sebep olmuş ve Müslümanları hayal kırıklığına uğratarak, geri çekilmek zorunda bırakmıştır.²⁵⁹ Böylelikle, Kafkas İslam Ordusu'nun yaptığı Birinci Bakü Taarruzu başarısızlıkla sonuçlanmış ve İslam Ordusu kazandığı Eybat-Bilacari demir yolundan da geriye giderek batıya doğru geri çekilmiştir. Daha sonrasında dağılan bu ordu birliklerinin toparlanıp yeniden düzene girmesi ise 6 Ağustos'ta gerçekleşebilmiştir.

Bakü savunmasında Hazar Diktatoryası'ndan 2000 kişi ölmüştür. Müslümanlardan ise subaylardan 9'u şehit olmuş, 19'u yaralanmış, askerlerden 139'u şehit olmuş, 444'ü de yaralanmıştır.²⁶⁰ Bakü savunmasında İngiliz kuvvetlerinin rolü de pek fazla olmuştur.²⁶¹

Bu zaferden sonra Orta Hazar Diktatoryası kazanacaklarına inanmış ve bu yönde çok sert tedbirler hayata geçirmiştir. 6 Ağustos 1918'de yayımlanan emirle, 16-65 yaş arasındaki erkekler zorla askere çağırılmıştır. Buna itiraz eden 600 Müslüman erkek ise öldürülmüştür.²⁶²

Durumun kendileri için ne kadar kötü olduğunu anlayan Erkan-ı Harp Reisi Nazım Bey, cepheye gelip Kafkas İslam Ordusu'nun ana kemiğini oluşturan 5. Kafkas

²⁵⁸ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 104.

²⁵⁹ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 339.

²⁶⁰ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 135; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 105.

²⁶¹ Allen & Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 490.

²⁶² Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 340.

Fırkası'ndan sadece 3000 kadar askerinin kaldığını gördükten sonra Nuri Paşa'ya mektup göndermiştir. Nazım Bey bu mektubunda asker ve cephane takviyesi ile birlikte su ve yiyecek takviyesi de istemiş ve bunun yapılmaması halinde Bakü'yü almanın mümkün olamayacağını Nuri Paşa'ya bildirmiştir. Bu yüzden temmuz ayında Kürdemir'e gelen ve daha sonra Gence'de Ermenistan ile sınır hattı boyunca emniyet sağlamakla görevlendirilen 15. Kafkas Fırkası, önce 38. Alayı, Eylül'ün başlarında ise 56. Alayı topçu birlikleriyle Bakü'ye gelmiştir.²⁶³

3.10.2 Dunsterville Komutasındaki İngilizlerin Bakü'ye Gelmesi

4-17 Ağustos arası General L. C. Dunsterville komutasında 39. İngiliz Tugayı, Bakü'ye girmiştir. İçinde üç piyade taburu bulunduran bu tugayın asker sayısı 1.500'dü. Sovyet'in karşı propagandası ve İran'daki Küçük Han'ın saldırıları ile uğraşan İngilizler, ilk önce Lenkeran sahiline gelmiş ve buradaki durumu tahlil ettikten sonra Bakü'ye doğru yol almıştır. Bakü'deki Ruslar ve Ermenilerin tüm umut ve beklentilerine rağmen, daha önce de belirttiğimiz gibi, çok az sayıda İngiliz askeri bölgeye sevk edilmiştir. Bu durum, aslında Birleşik Krallık'ın Bakü'den beklentisini de ortaya koymuştur. Kafkas İslam Ordusu, Bakü'de çarpışmalar esnasında esir aldıkları İngiliz askerlerinden, buraya daha 4 bin kadar asker nakliyatı yapılacağını öğrenmişlerse de Bakü'nün Müslümanlar tarafından geri alınmasına kadar bu gerçekleşmemiş ve asker sayısı ilk zamanlardaki miktarda kalmıştır.²⁶⁴

Birinci Bakü Taarruzu'nun bitiminden ve Dunsterville komutasındaki İngilizlerin Bakü'ye tam olarak gelmesinden 25 Ağustos tarihine kadar, taraflar arasında hiçbir çatışma çıkmamıştır. Her iki taraf da askeri hazırlıklarla uğraşarak son savaşa olan hazırlıklarını yapıyorlardı.

Öte yandan, Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde Dağıstan hükümeti kendi güçleri ile Azerbaycan'ın Kuba (2 Ağustos) ve Haçmaz (11 Ağustos) şehirlerini Bolşeviklerden

²⁶³ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 77, 106.

²⁶⁴ Allen & Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 492; Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, 208-226; Rihtim & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 341.

temizlemiş ve bununla Kafkas İslam Ordusu için büyük kolaylıklar sağlamıştır.²⁶⁵ Bunun ardından, zaten erzak sıkıntısı çeken Bakü savunması,²⁶⁶ 19 Ağustos'ta Kuba'dan Bakü'ye gelen su kanalının kesilmesiyle daha da güç duruma düşmüş ve Bakü'deki İngiliz kumandasındaki direniş harekâtı, kırılma noktasına gelmiştir.²⁶⁷

3.10.3 Kafkas İslam Ordusu İçinde Yeni Yapılanma ve 13 Ağustos Kararı

Kafkas İslam Ordusu tarafından, ikinci taarruz için hazırlıkların yapıldığı bu dönemde, Azerbaycanlı askerler ile alakalı çok önemli bir karar alınmıştır. Ordunun ana çekirdeğini oluşturması beklenen Azerbaycanlı milislerin haziran ayından bu yana savaş meydanında istenilen varlığı gösterememesi ve Birinci Bakü Taarruzu sırasında yaşanan firar olayları Nuri Paşa'yı acil tedbirler almaya sevk etmiştir. "Haziran Krizi" sonrası yeni kurulan Azerbaycan Hükümet Kabinesi içinde Harbiye Bakanlığı'nın olmaması ve bu fonksiyonun İstanbul ordu reisi yardımcısı Behiç Bey tarafından üstlenilmesi, tüm askeri gücün Nuri Paşa'nın elinde toplanmasına yol açtığından, Nuri Paşa'nın hiçbir engel olmadan orduya kumandanlık etmesini kolaylaştırmıştır.²⁶⁸ Lakin bu üç ay içinde yaşanan olaylar, Nuri Paşa'nın 13 Ağustos kararlı tamimi ile Milli Azerbaycan Ordu Birliklerini kaldırmasına ve onun yerine yeni birliklerin oluşturulmasına getirmiştir. Tamimin içeriği şöyle idi:

"1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ordu teşkil etme işlerini Kafkas İslam Ordusu tanzim ve idare edecektir.

2. Kurulacak kolordunun harp tüzüğü hazırlanmış olup, 6 Ağustos 1918 tarih ve Şube: 173/5 numara ile gönderilmiştir.

3. Süvari kıtaları muhtelif mıntikalarda teşkil edilerek, bunlar sonradan ihtiyaca göre daha büyük birlikler halinde teşkilatlandırılacaklardır.

²⁶⁵ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, 107.

²⁶⁶ Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, 225.

²⁶⁷ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 342.

²⁶⁸ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 244-245.

4. Teşkil edilmekte olan küçük birlikler kolordu ve tümen karargahlarının teşkiline kadar doğrudan Kafkas İslam Ordusu'na bağlı bulunacaklardır.

5. Kolordunun subaylarının tümü Müslüman olacaktır. Bütün subaylar ve erler Osmanlı üniforması giyecekler; süvariler merasimlerde Çerkes üniforması giyeceklerdir.

6. Mevcut Azerbaycan Kolordusu hemen lağvolunmalıdır. Kolordu'nun Gence ve diğer mıntıklalarda bulunan her nevi silah, cephane, mühimmat, araba, hayvan elbiseleri yeni teşkil edilecek kolorduyu donatmak üzere Kafkas İslam Ordusu emrine verilecektir. Azerbaycan Kolordusu 15 Ağustos 1918 tarihine kadar bunların listesini Kafkas İslam Ordusu'na gönderecektir.

7. Yeni teşkil olunacak birliklerde konuşma ve yazışma Türkçe olacaktır. Yayınlanan bu tamim Azerbaycan'da faaliyet gösteren bütün Osmanlı birlikleri ile Azerbaycan Kolordusu Komutanlığı'na ve Azerbaycan Hükümeti'ne gönderilmiştir.”

269

Bu tamime göre Azerbaycan'ın ayrı ayrı yerlerinde bulunan dört piyade alayı birleşip iki piyade tümeni meydana getirecekti. Tamimin değindiği bir diğer önemli husus ise, orduda sadece Azerbaycan Türklerine yer verilmesi olmuştur. Böylece, savaş esnasında sorun çıkaran gayrimüslim unsurlar ordudan çıkarılmıştır. Bu kararların alınmasıyla Nuri Paşa, ilk önce Bakü'nün alınmasını çabuklaştırmak istemiş ve Bakü alındıktan sonra gelecekte kurulacak olan Azerbaycan ordusunun çekirdeğini oluşturmayı amaçlamıştır.

Alınan bu karara ilişkin diğer bir önemli husus ise Azerbaycan ordusunun Osmanlı ordusu örneğinde kurulması olmuştur. Bu sebepten, ordu üniforması Osmanlı'dakine benzer şekilde yapılmalı ve askeri alandaki dil Türkçe olmalı idi.

Diğer taraftan Azerbaycan, Nuri Paşa'nın aldığı bu kararı tepki ile karşılamıştır. Başbakan F. H. Hoyski İstanbul'da bulunan M. E. Resulzade'ye “gittikçe içişlerimize daha çok karışmaya yönelmiş... İstiklalimizi korumak için gereken önlemleri almak gerekir.” diye yazmıştır. Hoyski'ye göre Nuri Paşa'nın bu eylemi haziran krizini

²⁶⁹ ATASE, K. 3821, D. 15, F. 4.

anımsatmış ve Osmanlı hükümetinde ilhak düşüncesinin yeniden canlandığının göstergesi olmuştur.²⁷⁰ Lakin Nuri Paşa'nın aldığı bu kararın, Bakü taarruzu son aşamaya gelmişken güçlü merkezi idareye olan ihtiyaçtan kaynaklandığını göz önüne alırsak, isabetli bir karar olduğunu göreceğiz. Askeri dayatma sonucu kurulan Hoyski Kabinesi, henüz güçlü bir iktidara sahip olamadığından, Nuri Paşa tüm askeri gücü kendi elinde bulundurmaya istemiş ve Azerbaycan Kolordusu'nda çıkabilecek sorunların önüne geçmek istemiştir.

3.10.4. Ağustos Sonu Savaşları

Hazırlıklar bittikten sonra 26 Ağustos tarihinde, deniz seviyesinin 364 metre yüksekliğinde bulunan Yanardağ ve 311 metre yüksekliğinde bulunan Binagadi tepelerinin alınması için Kafkas İslam Ordusu hücumu geçmiştir. Yapılan savaşlar sonucu 26 Ağustos Yanardağ ve 31 Ağustos Binagadi tepeleri İslam Ordusu tarafından alınmıştır. Bu savaşlarda, 3 subay şehit, 2 subay yaralı, 23 asker şehit ve 70 asker yaralı olmak üzere toplam 98 kişi Müslümanlardan zayıf verilmiştir.²⁷¹

Bu iki tepelerin alınmasından sonra her iki taraf 14 Eylül'e kadar artık hiçbir savaş yapmamış ve son Bakü taarruzu için hazırlıklar ile uğraşmıştır. Bu sırada, daha önce 15. Kafkas Fırkası'ndan yola düşen 38. Alay ve 56. Alay topçu birlikleri 9-10 Eylül'de Bakü taarruzu için menzil yerine varmıştır.²⁷²

Taarruza geçmeden gerçekleşen yaşanan bir diğer önemli olay, Şark Cephesi Komutanlığı veya diğer adıyla Bakü Cephesi Komutanlığı ve ona bağlı Güney Gruplarının feshedilmesi olmuştur. Bundan sonra, artık tüm ordu birlikleri doğrudan Kafkas İslam Ordusu'na bağlanmıştır. İkinci Bakü Taarruzu'nda öncekine benzer sorunların yaşanmaması için bu düzenleme gerekli görülmüştür.

10 Eylül tarihinde, taarruz hazırlıklarının bitmesine birkaç gün kala Halil ve Nuri Paşa bizzat Bakü cephesine gelerek durumu tetkik etmişlerdir. Sonuçta Bakü'ye hücum için tüm hazırlıklar bitmiş ve Bakü'ye yapılacak olan taarruzun zamanı 14

²⁷⁰ SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 22-22a.

²⁷¹ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 160-162, 166-168.

²⁷² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 535; Rihtim & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 344-345.

Eylül gecesi saat 02.00 olarak seçilmiştir.²⁷³ 7000-8000 kişilik Osmanlı ordusu ve 6000-7000 Azerbaycan milis kuvvetleri ile Bakü'yü savunan 8000 kişilik Rus-Ermeni-İngiliz ordusu karşı karşıya gelecektir.²⁷⁴

3.11. Bakü'nün Alınmasında Yapılan Diplomatik Mücadele

1918 yılının yazından itibaren, Rusya'dan bağımsızlığını ilan eden Kafkasya hükümetlerinin kurulmasıyla, Avrupa devletleri ve en önemlisi Birleşik Krallık ve Almanya gözlerini Bakü'ye dikmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşırken Almanlar, İngilizler ve buna ilave olarak Ruslar jeopolitik açıdan birbirlerine düşman rakip olsalar da her biri Bakü petrolü için yapılan mücadelede esas olarak Osmanlı Devleti'nin önünü kesmek istiyorlardı. Bundan dolayı, Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'da yürüttüğü askeri mücadelenin yanında, diplomatik olarak da başarılı adımlar atması gerekiyordu.

3.11.1. Birleşik Krallık

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'daki ilerleyişini durdurmak için ilk harekete geçen taraf İngilizler olmuştur. Türklerin Kafkasya'daki başarılı ilerleyişini İran ve Afganistan'daki mümessilleri ile öğrenen İngilizler telaşa düşerek harekete geçmek mecburiyetinde kalmışlardır.²⁷⁵ Bakü petrolünün öneminin İngilizler için gözardı edilemez durumda olması, Birleşik Krallık başbakanı Lloyd George'un sözleriyle net biçimde ifade edilmiştir: "Eğer ki Almanlar Bakü'ye girebilirse, onlar bitmez tükenmez petrol kaynaklarına ve diğer yeraltı kaynaklarına ulaşacak ve Harp belki de sonsuza dek devam edecektir".²⁷⁶ Burada görülen bir önemli husus ise, İngilizlerin bile Almanların kendi müttefikleri olan Osmanlı Devleti'ni engellemeye çalıştığını tahmin edememesi olmuştur. Lakin Osmanlı Devleti İngilizlerin bu hedeflerinden

²⁷³ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 114-115.

²⁷⁴ Allen & Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 494.

²⁷⁵ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 138.

²⁷⁶ David Lloyd George, *The Truth About the Peace Treaties*, 1 bs. C. 1 (Londra: Victor Gollancz, 1938), 316-317.

haberdar olarak çabuk davranmış ve İran'dan Azerbaycan'a geçen yolun karşısını kesmiştir. Bu, daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı 9. Ordu birliklerinin Urmiye Gölü ve civarı ile Tebriz şehrini ele geçirmesiyle olmuştur.²⁷⁷

Daha sonra ise Dunsterville komutasındaki İngiliz askerleri Bakü'ye gelmiş ve bir kez daha Osmanlı'nın önünü kesmeye çalışmıştır. Lakin Bakü'ye gelen komutan durumu yakından müşahede ettikten sonra burayı savunmanın mümkün olmayacağını görmüştür.²⁷⁸ Bu arada Osmanlı'nın karşısına Almanya ve Rusya birliği çıkmıştır.

3.11.2. Almanya ve Rusya

Almanya ve Rusya bir arada Osmanlı Devleti'ne diplomasi yoluyla baskı yapmakta ve onu Bakü petrolünden uzak tutmaya çalışmakta idiler. Bu sebeple, daha önce vurguladığımız gibi, Enver Paşa Bakü'nün alınmasını Almanya'dan saklı tutmaya çalışıyordu. Lakin müttefik olan bu iki devletin I. Dünya Savaşı sırasında kendi askeri mümessillerini birbirlerinin harbiye nezaretlerinde bulundurmasından kaynaklı olarak, Harbiye Nazırı Enver Paşa bir hayli zorlukla karşılaşmıştır. Almanya yetkilileri Kafkas İslam Ordusu'nun çoğunlukla Türklerden oluştuğunu biliyordu. Bu sebeple Nuri Paşa haziran ayından itibaren Azerbaycan topraklarında bulunan, aslında Osmanlı ordusu olan Kafkas İslam Ordusu'nda Azerbaycanlıları da silah altına almış ve bu ordunun Osmanlı'yla doğrudan bir ilişkisi olmadığı intibasını uyandırmak istemiştir. Lakin buna ikna olmayan Almanlar, Bakü için yapılan askeri operasyonları durdurması için Enver Paşa'yı sıkıştırmaya devam etmiştir. Bu ortamda ordu kumandanları ile resmi yazışmalarında Enver Paşa, Bakü'nün alınmaması ve orduların geri çekilmesi gibi sahte emirler vermiştir. Enver Paşa'nın, daha önce üzerine değindiğimiz, ordu içinde meydana getirdiği aile üçgeni ile bu taktik kolaylıkla yapılabilmektedir.²⁷⁹ Enver Paşa'nın ustalıkla yürüttüğü bu politika ağustos ayının neredeyse ortalarına kadar Almanya ve Rusya dışişleri bakanlıklarını

²⁷⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 532.

²⁷⁸ Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, 226-238.

²⁷⁹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 238-239.

oyalamayı başarmıştır. Rusya'nın Berlin'deki büyükelçisi Joffe, merkezi hükümete yolladığı mektuplarda Talat Paşa ve diğer yetkili kişilerle görüşükten sonra "... hepsinin de Nuri Paşa'ya Bakü üzerine gidilmemesi için kati bir emir gönderdiği hakkında teminat veriyorum." demiş ve "Türklerin Bakü'ye karşı hareketlerinin Almanlar tarafından muhakkak durdurulacağı"nı beyan etmiştir. Bundan başka İstanbul'daki Alman elçisi de "Türklerin Bakü üzerine yürüyeceklerine dair gelen haberler asılsızdı." diye merkezi hükümetini bilgilendirmiştir. Böylelikle Enver Paşa'nın ustalıkla yürüttüğü bu oyun sayesinde Almanya ve Sovyet Rusya bir süreliğine etkisiz hale gelmiştir.²⁸⁰ Lakin gelişmeler ağustos ayının başındaki Birinci Bakü Taarruzu sırasında artık gizli tutulamamış ve her şey anlaşılmıştır.

Bu olaydan sonra Osmanlı-Almanya ilişkileri zora girmiştir. 4 Ağustos Alman Generali Lüdendorf, Enver Paşa'ya, Bakü'ye olan taarruzlarını durdurmazlarsa Alman subaylarını Osmanlı Başkomutanlığı'ndan geri çağırarak tehdit etmiş, "Osmanlı'nın bu provokasyonu Rusya ile yapılan anlaşmaya ihlal etmektedir ve bizleri kötü duruma sokabilir." demiştir.²⁸¹ Bu noktada Almanya'nın Gürcistan'ı hiç kaygılanmadan himaye ettiği hatırlanmalıdır. Çünkü onların asıl endişesi Rusya değil, Osmanlı'nın Bakü petrolüne erişimi olmuştur.

Bu sıralarda Moskova'da bulunan Osmanlı elçisi Galip Kemal Bey, Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin ile görüşme yapmıştır. Bu görüşme sırasında Çiçerin, Osmanlı tarafını Güney Kafkasya'ya girerek Brest-Litovsk Antlaşması'nı bozmakla itham etmiştir. Buna karşılık Galip Bey "Muahede ahkâmının Devlet-i Aliyye tarafından değil, Bolşevik hükümeti tarafından ihlal edildiği ve Çiçerin'in cereyan eden olaylar hakkında sarih bir bilgisi olmadığı ve Türk hareketlerinin Ermeni çetecilerini bastırmak, Osmanlı tebaası ve eserleriyle Müslüman ahaliyi korumak maksadı ile ihtiyar edilmiş olduğu" cevabını vermiş, bir hilafet devleti olan Osmanlı'nın Müslümanlara karşı uygulanan zulmü engellemekten başka hiçbir amacının olmadığını söyleyerek, kendi politikalarının işgal amaçlı olmadığını anlaşılmasını sağlamıştır.

²⁸⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 546-547, 549; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 126-127; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 94-96.

²⁸¹ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 134.

Galip Kemali Bey'in bu görüşmesinden sonra Moskova'da bir seri kanlı olay yaşanmıştır. Alman elçisi, Rusya'da bulunduğu sırada sosyalist devrimciler tarafından öldürülmüştür. Bunu gören Galip Bey kendi hayatı için korkuya düşmüş ve Moskova'yı terk etmiş ve böylece Osmanlı elçiliği 9 Ağustos tarihinde Moskova'daki faaliyetini sonlandırmıştır.²⁸² Bunun sonucunda Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusyası arasındaki diplomatik ilişki kanalı kesilmiştir.

Düşmanları ve müttefikleri tarafından sıkıştırılan Osmanlı Devleti, bu zorluklara göğüs gerip Bakü'ye yapılacak olan ikinci taarruz için hazırlıklar ile meşgul olmuştur. Bu politikalarında Osmanlı hükümetinin ümit ettiği tek şey, Azerbaycan topraklarında yaşayan Müslümanların onları sevgi ve saygı ile karşılaması ve Bakü petrolü ile çökmüş ekonomisini tekrar ayağa kaldırmak idi.

Temmuz ve ağustos aylarında meydana gelen savaşlar sırasında Bakü Sovyeti cephesinde savaşmak durumunda kalan Müslümanlar, ne zaman başarabilseler firar ederek cepheyi terk etmiş ve Kafkas İslam Ordusu birliklerine katılmışlardır. Bu sebepten Bakü Müslümanları, Sovyet içinde yaygın ifade olan "Beşinci Kol" olarak isimlendirilmiştir.²⁸³ Azerbaycan Türklerinden ziyade, Kuzey Kafkasya'dan başlayıp Gürcistan'a kadar uzanan topraklarda bile birçok millet ve dine mensup çevreler, tek kurtuluşlarının, Osmanlı ordularının burayı Bolşevik ve Ermeni çapulcu çetelerinden temizlemekle olacağını görmüştür.²⁸⁴

Osmanlı Devleti'nin Bakü'den çıkmasını sağlayamayan düşman-müttefikler Almanya ve Rusya, 27 Ağustos 1918'de Berlin Antlaşması'nı imzalamışlardır. İki devlet arasında Almanya elçisinin öldürülmesinden sonra bozulan ilişkileri onarmak için imzalanmış olan bu antlaşmanın altıncı faslı Kafkasya ile ilgili konuları ele almıştır. Burada, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdığını söyleyen Sovyet iktidarı, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımadığını bir daha vurgulamıştır. İlaveten, eğer Bakü'de Sovyet hükümeti iktidarda kalırsa, Rusya her ay çıkacak petrolün dörtte birini Almanya'ya vereceğine dair söz vermiştir. Bu politikayla Rusya, Osmanlı-

²⁸² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 547-548.

²⁸³ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 135-136, 145.

²⁸⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 536-537.

Azerbaycan ittifakına karşı kendi ittifakını kurmayı hedeflemiştir. Tabii ki, bu da Almanya'nın işine yaramıştır.²⁸⁵

İmzalanan bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nde büyük itirazlara sebep olmuştur. Onlar Almanya'yı kendi müttefiklerini satmak ile suçlamışlardır. Buna ek olarak, İstanbul'a "haziran krizi" sonrası görüşmeler için gelen Azerbaycan lideri Resulzade de itirazlarda bulunmuştur. "İgdam" gazetesine verdiği röportajda "Azerbaycan'ın istiklali Almanya, Rusya ve hatta Osmanlı Devleti tarafından tanınmasa da Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığını sonuna kadar savunacağını" beyan eden Resulzade, Osmanlı Devleti'ne de tepki göstermiştir. Diğer ülkeler gibi Osmanlı'nın da hala Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmi olarak tanımadığını beyan ederek, Osmanlı hükümetini ikiyüzlülük ile suçlamıştır.²⁸⁶ Resulzade bu suçlamalarında da haklıdır. Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımakta bir beis görmemiş, Osmanlı Devleti ise uluslararası tepkileri bahane ederek Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaktan kaçınmıştır. Lakin Azerbaycan'ı Almanya, Rusya ve Birleşik Krallık'a kaptırmamakta kararlı olan Enver Paşa, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasa dahi, Bakü'yü almakta ısrarlı davranmış ve Karabağ, Talış ve Nahçıvan bölgelerinde yerli Müslüman ahaliyi Ermenilerin terörüne karşı korumak için kararlılığını da korumuştur.

Enver Paşa'nın bu inatçılığı karşısında Almanya, General von Kress aracılığı ile Osmanlı'ya yeni teklifte bulunmuştur. Bu teklifte Bakü'ye girecek olan Osmanlı birliklerinin yanında bir de Almanya birliklerinin bulunması istenmiştir. Bu istek, artık neredeyse Bakü kapısında direnen Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokmuştur. Onlar müttefikleri olan Almanya'ya red cevabının doğuracağı sonuçlardan kaçmak için hile yoluna başvurmuş ve Halil Paşa'nın(Kut) emri üzerine Gürcistan sınırındaki demir yolu hattı dağıtılarak, telgraf hatları kesilmiştir. Böylece doğrudan reddetmeden ve ilişkileri daha kötüye sokmadan, Osmanlı Devleti çok büyük

²⁸⁵ *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, 1 bs. C. 1, (Moskova: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1959), 443-444.

²⁸⁶ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 260; Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 153.

ustalıkla Almanya'nın Bakü'nün alınmasında üstlenmek istediği rolün önüne geçmiştir.²⁸⁷

3.12. Osmanlı Sultanının Azerbaycan Mümessillerini Kabulü

Temmuz ayında saltanatı devralan VI. Mehmed Vahdeddin'in 6 Eylül tarihinde İstanbul'da kılıç asma merasimi başlamış, ülke temsilcileri Sultan'ın kabulüne gelmiştir. Tören zamanı VI. Mehmed kendi şahsi teşebbüsü ile ilk önce Azerbaycan temsilcilerini kabul etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti adına Sultan VI. Mehmed'i tebrik eden M. E. Resulzade, yüz yıllık esaretten kurtulan Azerbaycan halkının Osmanlılar tarafından destek görmesine vurgu yaparak ona minnettarlığını belirtmiş, Sultan ise cevabında "Sevimli Azerbaycan'ımızın temsilcileri tarafından tebrik edildiğimi hayatımda mutlu bir hadise olarak kabul ediyorum. Esaretten kurtulan Türk ve Müslüman Hükümeti'nin istiklaliyet ve hürriyetini temin etmek benim hükümetimin en mukaddes vazifesini teşkil etmektedir. Azerbaycan'ın hayat ve kuvvet kesp ederek bizimle umumi düşmanlarımıza galip geleceğini ümit ediyorum. Selamımın tüm Azerbaycanlı kardeşlerimize ulaşmasını arzu ederim." diyerek, çok sıcak şekilde yanıtta bulunmuştur. Dış İşleri Bakanlığı'na mektup yollayan Resulzade'nin yazdıkları, bu iki ülke ve kardeş halk arasındaki ilişkiyi çok güzel biçimde yansıtmıştır: "Biz çıktığımızda Sultan'ın Enver Paşa hazretlerine yaklaşarak "Bu dakikalar hayatımın en mutlu dakikalarıdır." dediğini duydum ve bundan köksümüz (köklerimiz) iftiharla dolup taşı." ²⁸⁸

Azerbaycan mümessillerinin bu şekilde karşılanması Osmanlı basınında da yer almış ve Resulzade'nin hürriyetleri için Osmanlı'ya müracaat etmeleri üzerine, bu isteğe yanıt verilerek ulaşılan başarılarından bahsettiği konuşması, ihtişamlı ifadelerle söylenmiştir.²⁸⁹

Bu olay iki kardeş ülke arasındaki bağı çok güzel yansıtmaktadır. Daha uluslararası bağımsızlığı tanınmayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temsilcilerini ilk sırada kabul

²⁸⁷ Sorgun, *Halil Paşa*, 159-160.

²⁸⁸ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 160.

²⁸⁹ "Azerbaycan Heyet-i Murahhasası Huzur-ı Şahane'de", *Vakit*, no. 320 (11 Eylül 1334): 2.

etmesi ve onlara adeta küçük öz kardeşleri gibi muamele edip uğurlaması, Osmanlı sultanının şahsında Osmanlı Türklerinin Azerbaycan Türklerine olan yakınlıklarının göstergesiydi.

3.13. Bakü'nün Fethi

Bu esnada Bakü'nün alınması için artık Kafkas İslam Ordusu tarafından tüm hazırlıklar tamamlanmıştı. Böylece, 14 Eylül 1918'de ikinci ve son Bakü taarruzu başladı.

Kafkas İslam Ordusu Komutası, Bakü savunmasını yanıltmak için esas taarruzun kuzey istikametinde yapılacağı izlenimini oluşturmak isteyerek kuzey cephesine çok sayıda asker toplamıştı. Buna kanan Bakü savunmasının, saat 03.00'te birinci, saat 06.00'da ise ikinci Bakü müdafaa hattı kırılmıştı. Kuzey hattında toplanan büyük ölçüde Azerbaycanlı gönüllülerden oluşan 15. Tümen, Bileceri tepelerini tutmayı başarmıştı.

Kafkas İslam Ordusu'nun bu ilk başarıları Bakü için yapılan savaşın gidişatında belirleyici olmuştur. Nitekim savunma hattı kırıldıktan sonra İslam Ordusu artık Bakü'nün içlerine girmiş ve savaşlar artık mahalle savaşlarına dönmüştür. Lakin öğlen saatlerine gelindiğinde çatışmaların durdurulması kararı alınmıştır. Bunun yapılması, zaferle devam eden savaşların sonucunda gece saatlerindeki dövüşler ile yersiz zayıf verilmemesi isteği olmuştur.

İkinci Bakü Taarruzu'nun en başından beri bu kadar başarılı olması, bu taarruzun Birinci Bakü taarruzundan ders çıkarmasından kaynaklanması idi. Nitekim Birinci Taarruz sırasında emin adımlarla Bakü'ye doğru ilerleyen birliklerin top ateşlerinin kesilmesi sonucu geri çekilmek mecburiyetinde kalması, bu İkinci Taarruz sırasında topçu desteğine verilen önemi artırmış ve bunun üzerine 15. Fırka birliklerinin de Kafkas İslam Ordusu saflarını doldurmasıyla ve bu komutaya Azerbaycanlı gönüllü birliklerinin verilmesiyle firar olayları da önlenmiş ve Bakü Taarruzu başarıyla yürütülmüştür.²⁹⁰ Burada yapılan ilk savaşlarda en çok iştirak eden 56. ve 38.

²⁹⁰ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 346-349.

Alayların sadece birer tane şehit vermesi de, savaş planının ne kadar ustalıkla hazırlandığının göstergesi olmuştur.²⁹¹

Bunların akabinde, 14-15 Eylül gecesi önemli bir olay yaşanmıştır. Bakü'nün düşmesinin artık an meselesi olduğunun anlaşıldığı sıralarda, General Dunsterville komutasındaki İngilizler yanlarına Ermenileri de alarak gece saatlerinde gemilere binerek şehri terk etmişlerdir.²⁹² Bu zaman hapiste bulunan Şaumyan ve "26 Komiser" de serbest bırakılarak şehri terk etmişlerdi. Lakin Sovyet idaresinde olan Astrahan'a gitmeyi uman Şaumyan ve arkadaşları, Orta Asya'daki Krasnovodsk sahiline getirilerek, Beyaz Ruslara (Çarlık taraftarları) teslim edilmişlerdi. Beyaz Ruslar ise hiç acımadan 26 Komiserin hepsini liman yakınındaki istasyonda kurşuna dizerek öldürmüşlerdi. Aralarından sadece, gelecekte Sovyet idaresinde önemli nüfuza sahip olacak olan Mikoyan sağ kalmayı başarmıştır.²⁹³ Böylelikle, birkaç ayda bir iktidar değişikliği yaşayan Bakü'de Orta Hazar Diktatoryası da hüsrana uğramıştır.

15 Eylül'de çatışmalar yeniden başlamıştır. O gün öğlene yakın saatlerde İran konsolosluğu ile batı cephesini koruması için görevlendirilmiş Ermeni birliklerinin komutanı, İran bayrağı ve beyaz bayrak ellerinde Kafkas İslam Ordusu'na teslim olmaya gelmişlerdir. Lakin şehir içindeki mahalli savunma hatları hala tam olarak geçilmediğinden Bakü'deki savaşlar devam etmekteydi. Ancak bu savunma güçleri de direnişin çok süremeyeceğini anladığından ve daha fazla can kaybı olmaması için teslim olmayı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla 5. Kafkas Fırkası karargahına temsilci heyet yollamışlardır. Bu heyet Kafkas İslam Ordusu tarafından kendilerine sunulan şartlar ile şehri teslim etmeyi kabul etmişlerdir. Böylelikle, otuz altı saat devam eden İkinci Bakü Taarruzu başarıyla sona ermiştir.²⁹⁴

Kafkas İslam Ordusu'nun Gökçay'dan başlayarak Bakü'ye kadar yaptığı savaşlarda 5. ve 15. Fırkalardan 1200 kadar asker şehit düşmüştür. Bunlardan 35'i subaydır. Bu

²⁹¹ Türker, *İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 194, 195; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 118.

²⁹² Allen & Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 495.

²⁹³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 540.

²⁹⁴ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 350-351.

muharebelere iştirak eden Azerbaycan milislerinden oluşan mfrezeden ise 11 kişi Şehit olmuş, 44 kişi yaralanmış, birçok gönüllü de Şehit düşmüştür.²⁹⁵

Bu Őehitlerden sadece 938'inin ismi ve Őeceresi bilinmektedir.²⁹⁶ İşlam-Türk tarihinin en kahramanca sayfalarından birini canları pahasına yazmayı başaran bu kişiler en başta Azerbaycan tarihine altın harflerle adlarını kazımış ve Azerbaycan halkı onlara hep minnettar olmuştur.

²⁹⁵ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıştan Harekatı*, 121-122.

²⁹⁶ *bkz.* Rihtım & Süleymanov, *Qafqaz İşlam Ordusu*, 600-627.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJYCAN HALK CUMHURİYETİ İLE OSMANLI DEVLETİ ARASINDA ÇOK YÖNLÜ İLİŞKİLER

4.1. Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu Tarafından Alınmasının Dünyadaki Yankısı

15 Eylül 1918 tarihi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin altın harflerle yazılı tarihidir. Azerbaycan'ın 19. yüzyılda Rusya Çarlığı içinde bulunduğu süreçte merkezi şehirlerden biri olarak önemini sürdüren Bakü, ilk defa ait olduğu yere geri dönmüş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sükût bulana kadar bu ülkenin başkenti olarak kalmıştır. Bunun gerçekleşmesinde ise etraflıca yazdığımız önceki bölümde Osmanlı Devleti'nin payı büyüktür. “Ruslaşmış” olduğu gerekçesiyle Gence'deki hükümeti tanımayan Osmanlı Devleti, Bakü'yü almakla Azerbaycan topraklarında yıllarca devam edegelen Rusya'nın asimilasyon politikasına son vermiş ve Müslüman-Türklere kendi ana vatanlarında özgürce yaşamalarına kapı açmıştır. Ahmed Bey Ağaoğlu'nun da belirttiği gibi, eğer bu yapılmamış olsaydı bu topraklarda “Türklük” ve “İslamiyet” namına hiçbir şey kalmamış olacaktı. Bu yazıyı yazdığı mülakatta Ahmed Bey, bu kadar az süre zarfında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasında en önemli faktörün Azerbaycan halkının “Hilafet ve Osmanlı Türklüğüne beslediği muhabbet” olduğunu belirtmiştir.²⁹⁷

Şair Talibzade Abdullah Şayik'in 7 Eylül'de kaleme aldığı ama Bakü merkezli Müsavat Partisi'nin yayın organı “Açık Söz” gazetesinde ancak Bakü fethedildikten sonra yayınlanabilen bir şiir vardı ki, yerli Müslüman-Türk ahalinin Osmanlı sevdasını ve onların yolunu nasıl hasretle beklediklerini ortaya koymaktaydı. İsmi “*İntizar Karşısında*” olan şiirinde şair Talibzade Abdullah Şayik şu mısralarla halkın haykırışını kaleme alıyordu:

²⁹⁷ “Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey'in Muharririmize Mühim Beyanatı”, *Vakit*, no. 294 (14 Ağustos 1334): 1-2.

*“Niçin böyle geciktin?
Sensiz kalbim kırık, sönük, çiğnenmiş, hırpalanmış.
Ömr-ü şişem taşa değmiş, hayatım parçalanmış.
Kırık bir saz gibi sızlar kanlı, yorgun telleri,
Yakılır da, yakar bütün kaygı vurmuş illeri.
Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dulları
Gözyaşıyla sulamış hep geçtiğiniz yolları.
Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış,
Hiç gelmedin. O şen, güler yürekleri gam almış.
Sen gelmesen, dolumsanmış yürekler hiç şad olmaz.
Sen gelmesen harabeye dönen kalb abad olmaz.
Sen gelmesen güneş doğmaz, ümit gülüm açılmaz,
Dudaklarım gülmez, sönük bahtıma nur saçılmaz.
Başkasını istemem de, Ey Türk, çabuk sen gel, sen
Beklemekten yoruldum. Oh, işte geç kaldın, neden?
Yollarına taş mı kalanmış? Ya azgın koldurlar
Bırakmıyor? Taş, demir, fulat, ya olsa da onlar,
Yüreğinde şürelenen metin kızgın ateşle
Yak onları, erit, söndür, çiğne, boğ, ez, hırpala.
Hain alçak düşmanlara kol gücünü hep göster,
Aç yolları, çabuk gel, ki kalbim seni pek ister.”²⁹⁸*

Bu mısralar, yüzyıl boyunca Rusya zulmü altında yaşayan ve kendi dinleri ve dillerinden uzak düşürülmeye çalışılan tüm Azerbaycanlıların haykırışı ve feryadı idi.

²⁹⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 537.

Bakü'nün fethi Osmanlı halkı içinde de çok büyük coşkuyla karşılanmıştır. Bu zaman İstanbul'da konferans için görevli olan Mehmed Emin Resulzade'ye bizzat Enver Paşa tarafından telefon açılıp “Emin bey, Bakü alındı!” sevinç nidalarıyla haber verilmiştir.²⁹⁹ Bu zaferin bir de Müslümanların mukaddes kurban bayramına denk gelmesi daha çok sevince sebep olmuş ve Sultan Vahdeddin başta olmak üzere bir sıra devlet makamlarından gönderilen telgraflarda bu zaferin “millet-i İslamiyye” nin büyük bir zaferi olduğu vurgulanmıştır.³⁰⁰ “*Bakü Üzerine Azerbaycan Bayrağı Mütamevviç*”, “*Bakü Alındı!*”, “*Yeni Ay-Yıldızlar Doğuyor*” gibi, çeşitli basın organlarında yayımlanan yazılarda Bakü'nün alınmasının Türk ve İslam dünyası için ne kadar mühim bir olay olduğu vurgulanmıştır.³⁰¹ Avrupalı ülkeler nezdinde ise, Petrol Bakü'sü için Almanya, Rusya, Osmanlı ve Birleşik Krallık arasında çıkan savaştan Osmanlı Devleti galip ayrılmıştır. Swietochowski'nin de ifadesiyle, bu olay Osmanlı Devleti'ndeki “Turancılık” politikasının zirvesi olmuştur.³⁰²

Bakü'nün zaptı Sovyet tarihçiliğinde hep bir müdahale ve işgal olarak nitelendirilmiştir. Bunun en başlıca sebebi ise Sovyet rejiminin totaliter yapısının resmi tarihçiliği de biçimlendirmesidir. Nitekim Sovyet tarihinde 1920'deki Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi de aslında dost devletlerin ve halkların birbirine kavuşması olarak gösterilmiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ise diktatör ve zalim devlet olarak tanımlanmıştır. Lakin Bakü'nün alınmasının bir işgal değil de dostun dosta, kardeşin kardeşe el uzatması olduğunu gösteren en çarpıcı örnek, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin Bakü'nün kurtuluşunun birinci yıldönümüyle alakalı olarak yazdığı “Hak Yerini Tutan Gün” adlı makalesidir. Bu dönemde, artık Osmanlı Devleti orduları Azerbaycan'dan çıkmış olduğundan, hiç kimse bu yazının mecburiyetten kaleme alındığını iddia edemezdi. Çünkü artık bu topraklarda İtilaf Devletleri güçleri

²⁹⁹ İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 58.

³⁰⁰ HR.SYS, no. 2113/17, v. 7.

³⁰¹ “Bakü Üzerine Azerbaycan Bayrağı Mütamevviç”, *Yeni Gün*, no. 16 (17 Eylül 1334): 3; “Bakü Zapt edildi”, *Sabah*, no. 10358 (17 Eylül 1334): 1; “Yeni Ay-Yıldızlar Doğuyor”, *Haftalık Gazete*, no. 13 (19 Eylül 1334): 10; Ahmed Ağaoğlu, “Bakü Alındı!”, *Tercüman'ı Hakikat*, no. 13482 (19 Eylül 1334): 1.

³⁰² Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 139.

bulunuyor, onlar ise Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda doğrudan rakipleri konumunda idiler.

Yazıda Bakü'nün fethi şöyle anlatılmaktadır:

“Türk ordusunun Azerbaycan ve Bakü üzerinde müdahalesi ve işgali söz konusu değildir. Çünkü Enver Paşa Türk ordularının Azerbaycan'da muhafaza edilmesinin masraflarını karşılamak için ayda (kendi hazinelerinden) 50.000 lira verilmesini istemiştir. Ayrıca Azerbaycan nümayendelerinden (murahtaslarından) mümkün olduğu kadar acele bir (Azerbaycan'a ait) ordunun kurulmasını istemiştir. Müdahaleci bir ordu kesinlikle müstemlekesine borç vermez. Eğer Türk ordusu müdahalede olsaydı neye göre (niçin) Azerbaycan'ın, husus Bakü'nün ahalisi, 'Merkezi Hazar Diktatoryası' ve İngilizlerden azad olunması uğrındaki savaşlarda şehit olmuş Türk askerleri için abide dikilmesine yardım topluyordu.”³⁰³

Bakü'de yenilgiye uğrayan İngilizler ise, kendi başarısızlıklarını yayımlanan “Daily” gazetesinde şöyle anlatmaktaydılar: “Bu manasız maceraların sorumluluğu kimin üzerindedir? Rusya'nın şimdiki durumu göz önüne alındığında, böyle bir seferin sonuçsuz kalacağını bilmeliydik. Bu kadar orduyu Şam'dan Enzeli ile Bakü'ye taşımamanın önemi var mıydı? Bu savaşın felaketsiz neticelenmesine biz pek mesut olduk.”³⁰⁴

20 Haziran'da yayımlanan bu makalede İngilizlerin pek üzgün görünmedikleri, hatta taarruzun kendileri için kayıpsız sonuçlanmasından da pek hoşnut oldukları anlaşılıyordu. Nitekim artık I. Dünya Savaşı'nın sonunun geldiğini gören İngilizlerin, savaşı resmen kazanmasına çok az zaman kalmıştı.

4.2. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye Girmesi

15 Eylül 1918'de Bakü'nün alınması kanlı olaylara sahne oldu. Aylarca Ermeniler tarafından tacize ve zulme uğrayan Müslümanlar, Bakü alındıktan sonra intikam almak için harekete geçtiler. İntikam ateşinin Azerbaycanlılar arasında yayılacağını

³⁰³ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 124.

³⁰⁴ *Azerbaycan Gazetesi*, 4 Ekim 1918.

öngören Nuri Paşa, daha şehir alınmadan önce bir seri tedbir almıştı.³⁰⁵ Lakin şehrin alınmasından iki gün sonra 17 Eylül'de Azerbaycan hükümet üyeleri, akabinde ise 18 Eylül Şark Orduları Komutanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa şehre girdiğinde bazı tatsızlıkların çıktığına ve Ermenilerin katledildiği olaylara şahit oldular. Şehir alındıktan sonra meydana gelen karışıklıktan ve ordunun daha şehre girmemesinden faydalanan bir kısım Müslüman, Ermenileri öldürerek, kendi intikamlarını almışlardı. Azerbaycan hükümeti bu eylemde suçlu bulunan herkesin hemen adalet karşısına çıkmasını talep etti ve yaşananları Başbakan Hoyski'nin diliyle ağır kınamaya tabi tuttu.

Ermeni Milli Konseyi'nin, Bakü'nün alınmasından sonra büyük çaplı bir katliam olduğu iddiası ise gerçeğe aykırıdır. Onların söylemesiyle, öldürülen Ermenilerin sayısı 9 bin kişi idi. Bununla onlar sözde "Ermeni Soykırımı"ni bir yalanla daha süslemek istiyorlardı.³⁰⁶ Lakin bunun yanıltmacadan başka bir şey olmadığını, daha sonraları Ermeniler bile kendi dilleriyle söylemişlerdi. Şöyle ki, Ermenilere yapılan katliamdan dolayı Mondros Mütarekesi sonrası yakalanıp idam cezasına çarptılmak istenen Nuri Paşa'ya yardım etmek için Ermeni Milli Konseyi'ne müracaat eden Azerbaycan Emniyet Müdürü Naki Keykurun, Ermenilerden şöyle cevap almıştı:

*"Biz çocuk değiliz. Çok iyi biliyorduk ki, Nuri Paşa'nın bize fenalık yapmaması maksatlı idi. Nuri Paşa çok iyi biliyordu ki eğer Gence'de Ermeni katliamı yapılsaydı Bakü işgalinde bir tek Türk'e rastlanmayacaktı. O bekledi ki, Bakü'yü işgal edip oradaki katliamı bitirsin, ondan sonra bize başlasın. Ancak mütareke oldu. Osmanlı ordusu katliama vakit bulamadı."*³⁰⁷

Görüldüğü gibi Ermeniler kendileri de bu hakikati kabul ediyor, lakin başlattıkları ve Osmanlı Devleti'ni parçalamayı hedefleyen Batı ve ABD devletlerinin kullandığı sözde "Ermeni Soykırımı" iddiasını daha da süslemek istiyorlardı.

Dönemindeki yazışmalarında, Nuri Paşa, Enver Paşa'ya yolladığı raporunda Bakü'nün zaptedildiği sırada öldürülen Ermeni ve Rusların, sayıca "Mart Katliamı"

³⁰⁵ Rihtim & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 336.

³⁰⁶ Kazemzade, *Borba Za Zakavkazye*, 140.

³⁰⁷ Keykurun, *Hatıralar*, 118.

nda öldürülen Müslümanların yüzde biri kadar bile olmadığını söylüyordu.³⁰⁸ Ermenilerin iddiasının 20. yüzyılın başlarında herkes tarafından nasıl desteklendiğini ve o dönem insanların zihnini nasıl bulandırdığını gösteren en çarpıcı örneği Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa Bakü'ye girerken yaşamıştı.

İngilizlerin Bakü savunmasının son aşamasında buraya gelip iktidarı ellerine alması ve ardından savaşı kaybedip yerlerini Müslümanlara bırakması sonucu, şehre giren Halil Paşa şehirde çok çarpıcı olaylara şahit olmuştu. “Medeni dünyanın lideri” olarak kendini dünyaya tanıtan İngilizler, Bakü’de buldukları süre içerisinde Rus ve Ermenilerin Müslüman halka uyguladığı katliamın önüne geçememiş, hatta şehir mahallelerinde Azerilerden oluşan “ceset kulelerini” bile temizlemeyerek, bunu Müslümanlara karşı korkutma amaçlı kullanmışlardı. Bakü’deki Müslüman küçük çocukları kale burçları yapıp, kadınları ise edep yerlerinden süngüleyerek ortalıkta bırakan Ermenilerin, bunu savaş yaşanmayan sırada kendi komşuları olan Azerilere yapması aslında çok ders çıkarılacak bir olay idi. Ölülerini görüp çok üzülen Halil Paşa “harp zamanı böyle şeyler hep yaşanır” düşüncesiyle çok tepki vermemiş, ama kurmayı Miralay Parakuin’in Müslümanların ölümlerini görmezden gelip Ermenilerin ölümleri için haykırıslara kapılması Paşa’yı çığırından çıkarmış ve herkesin içinde kendi yardımcısını azarlamaya mecbur etmişti. Bunun üzerine Parakuin ve Halil Paşa’nın ordu karargahındaki ikinci şube müdürü istifa ettiler. Bunları gören Halil Paşa dünyada yankı bulan bu popülist fikirlerden bıkmış olsa gerek ki, ordusundaki tüm Alman subaylarını Tiflis’e yolladı.³⁰⁹

Görüldüğü gibi Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında başlattıkları yalancı “Ermeni Soykırımı” propagandası artık Osmanlı ordusu içerisindeki rütbeli bazı şahısları da etkilemiş ve Erivan Müslümanlarının haykırışını duymazlıktan gelerek bu toprakları Ermenistan hükümetine vermek mecburiyetinde kalan Osmanlı idaresi, şimdi artık Azerbaycan topraklarında direkt kendilerine yöneltilmiş propagandayla karşılaşmak zorunda kalmışlardır. Bu popülist fikirlerin, gelecekte Osmanlı ordusunun Azerbaycan topraklarından çıkmasında da etkisi olmuştur. Lakin, Bakü’ye giren Müslümanlar her ne kadar ellerinde Ermeni kanı bulundurmuşsa da bu medyanın

³⁰⁸ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 353-354.

³⁰⁹ Sorgun, *Halil Paşa*, 162-164.

gösterdiği büyüklükte olmamıştır. Hatta Ermeni tarafı dinç ahaliyi sebepsiz yere daha büyük acımasızlıklarla katletmiştir.

Bu yaşananların eşliğinde Bakü'nün zaptı gerçekleşmiştir. Artık Kafkas İslam Ordusu'nun ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin karşısında iki ana vazife duruyordu: Karabağ topraklarında Ermenilerin Müslümanlara yönelik mezalimini durdurmak; Bakü petrolünden yeterince yararlanarak, çökmüş olan Osmanlı ekonomisini ayağa kaldırmak ve mağlubiyete doğru giden savaşı en az kayıpla sonuçlandırabilmek. Nitekim artık Balkan cephesi de çökme aşamasına gelmişti, bu ise müttefikleri Almanya ve Avusturya ile irtibatın kesilmesi ile Osmanlının sonu getirecekti. Bundan dolayı Bakü'nün alınması Osmanlı için çok ayrı değer kazanmış ve istemeyerek katılmak mecburiyetinde kaldıkları I. Dünya Savaşı'nda en büyük başarılarından biri olarak tarihe geçmiştir.

Osmanlı tarafındaki bu durum, Azerbaycan tarafı için de aynı mahiyette olmuştur. Daha önce Azerbaycan'ın Osmanlı yardımıyla topraklarını geri kazanmasına engel olmaya çalışan Almanya, eğer Osmanlı geri çekilirse Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya hazır olacağını vurgulasa da bunun bir oyun olduğunu sezmek pek zor olmasa gerekti. Nitekim Bakü alındıktan sonra dahi, Almanya, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımamıştır. Almanların kendi müttefiklerine karşı bu tutumu, Avrupa ülkelerinin hiçbir zaman İslam coğrafyasına hâkim olan ülkelere dost olamayacağını en büyük kanıtlarından olmuştur.³¹⁰ İngilizler bile Bakü'yü terk ederken buradaki petrol yataklarını imha etmeyi düşünmüş, lakin zaman bulamayarak şehri panik içinde terk ettiklerinden dolayı bunu yapamamışlardır.³¹¹

Görüldüğü gibi uzun süren muharebe bir sonuca bağlanmıyorsa da uluslararası alanda da bir o kadar çok çözülmeyen sorun kalmıştır. Bunların sonuca bağlanması için ise Osmanlı Devleti ve Azerbaycan daha haziran ayından itibaren faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu ilk önce İstanbul'da gerçekleşemeyen Konferans ve ardından Talat Paşa'nın Eylül ayının başlarında Berlin'e müzakereler için gitmesi olmuştur.

³¹⁰ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 272; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 523.

³¹¹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 264.

4.3. İstanbul Konferansı (24 Haziran-21 Ekim)

İstanbul Konferansı daha önce de değindiğimiz, ama tam olarak bahsetmediğimiz çok önemli bir konudur. Nitekim burada Azerbaycan ve Osmanlı diplomatik ilişkileri en üst mertebede temsil edilmiştir.

İstanbul Konferansı ilk önce Almanya ve Gürcistan'ın teşebbüsü ile çağrılmıştır. Buradaki hedef, müttefik olan bu devletlerin ilişkilerinin kurulması olmuştur. Lakin Batum Antlaşması sonucunda Osmanlı ordularının Azerbaycan'a girmesi, Almanya'yı tedirgin etmiş ve onları Azerbaycan'da oluşan sorunları diplomatik yolla halletmek isteğine itmiştir. İşte bu sebepten dolayı haziran ayı başlarında Almanya İstanbul'da Azerbaycan'ın da katılımıyla konferans yapılmasını istemiştir. Lakin bu konferans çağırıldığında hiç kimse bunun ne kadar uzun süreceğini tahmin edememiştir.

4.3.1. Haziran Ayı

17 Haziran 1918'de F. H. Hoyski'nin başkanlığında kurulan yeni Azerbaycan hükümet kabinesi, İstanbul'a bir temsil heyeti yolladı. Bu heyet, Kuzey Kafkasya, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerini de İstanbul'a getirmek ile görevlendirilen Gülnihal vapuru ile 24 Haziran'da Osmanlı payitahtı İstanbul'a ayak bastı.³¹² Bu heyette Azerbaycan murahhasları Azerbaycan Milli Konsey Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Halil Bey Hasmemmedov, Arslan Bey Sefikürdlü, Ahmet Bey Pepinov, katip Abbas Bey Atamalibekov, Mehmet Bey Hanmehmedov, Ekber Ağa Şeyhülislamov³¹³ ve daha sonra katılan Selim Bey Behbudov ve Asta Bey Rüstembeyov idi.³¹⁴

³¹² Çetin Küçükkayhan, "Osmanlı Basınına Göre Brest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya", (Yüksek Lisans Tezi, T. C. İstanbul Üniversitesi, 2001), 121; "Azerbaycan Heyet-i Murahhasası", *Tesvir-i Efkar*, no. 2495 (24 Haziran 1334): 1.

³¹³ "Şimali Kafkas ve Azerbaycan Heyet-i Murahhasaları'nın Şehrimize Muvasalatı", *Zaman*, no. 83 (25 Haziran 1334): 2.

³¹⁴ Ağayev, *Kurtuluş Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 71; Daha etraflı bilgi için bkz. İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri*, 69.

Mehmet Emin Resulzade başkanlığında İstanbul'a gelen delege heyeti, Pera Palas Oteli'nde konakladı. Resulzade 25 Haziran'da hiç vakit kaybetmeden, öncelikle Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile, daha sonra ise Hariciye ve Adliye Nazırları Ahmet Nesimi Bey ve Halil Beyler ile görüşmeler gerçekleştirdi. Burada iki ülkeyi ilgilendiren askeri ve ekonomik konular üzerine görüşmeler yapıldı.³¹⁵ Daha sonra 27 Haziran tarihinde başta Şeyhülislam ile ve Maarif, Nafia (Bayındırlık) ve Ticaret Nezaretleriyle de görüşmeler yapıldı.³¹⁶ Lakin Konferans'ın bir türlü başlayamaması istenilen sonuçlara ulaşmaya engel oluyordu. Yine de mevcut durumdan yılmayan Resulzade ve diğer murahhaslar, İstanbul'da buldukları zaman maarif işlerine başladılar. Gazete ve dergilere röportaj vererek, Azerbaycan tarihi ve yeni halk cumhuriyeti ile ilgili soruları cevaplayarak Osmanlı kamuoyunu bilgilendiriyorlardı.³¹⁷ Bu da İstanbul'da yaşayan insanların Kafkasya coğrafyasına olan ilgisini artıyordu. Bunu, birçok dergi ve gazetelerde önemli Osmanlı yazarlarının kaleminden çıkan yazılarda gözlemleyebiliriz.³¹⁸

4.3.2. Temmuz Ayı

Temmuz ayında Azerbaycan murahhas heyeti maarif faaliyetlerine devam etmişlerdi. 4 Temmuz 1918'de Resulzade'ye sorulan "Hudut meselelerinde Ermeniler etnografya, Gürcüler tarih esasatına istinat ediyorlar. Siz hangi nokta-i nazara istinat

³¹⁵ Çetin Küçükkayhan, "Osmanlı Basımına Göre Brest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya", 122; "Heyet-i Murahhasa Bab-ı Ali'de", *İkdam*, no. 7680 (26 Haziran 1334): 1

³¹⁶ Heyet-i Murahhasa'nın Ziyaretleri", *İkdam*, no. 7681 (27 Haziran 1334): 2.

³¹⁷ "Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey'in Muharririmize Beyanatı", *Vakit*, no. 248 (26 Haziran 1334): 1; "Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat", *Tanin*, no. 3429 (26 Haziran 1334): 1-2; "Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat", *Tesvir-i Efkar*, no. 2497 (26 Haziran 1334): 1-2; "Azerbaycan'ın Milli Teşkilatı: Ahmed Bey Pepinov'un Beyanatı", *Sabah*, no. 10281 (29 Haziran 1334): 2.

³¹⁸ Amasyalı Hüseyin Hüsameddin, "Azerbaycan", *İkdam*, no. 7682 (28 Haziran 1334): 2; no. 7683 (29 Haziran 1334): 2; no. 7697 (15 Temmuz 1334): 2; no. 7699 (17 Temmuz 1334): 2.

ediyorsunuz?” sorusuna “hem etnografya hem coğrafya” demesi üzerine, “Peki, tarihi?” sorusu sorulunca ise “Biz tarihi ileri sürmek istemiyoruz. Çünkü bu halde bütün Cenubi Kafkasya’yı istemek lazım gelir! Bu ise diğer milletlere bizim hâkim olmamızı istemek demektir.” diye yanıt vermesi çok çarpıcıdır.³¹⁹ Bu cevap Ermenistan’ın tedhiş politikasına karşı, Azerbaycan tarafının ne kadar cömert ve adaletli politika yürütmek istediğini göstermiştir.

Konferansın bir türlü başlamaması sonucu Osmanlı hükümeti 19 Temmuz’da tüm murahhas heyetini Bursa’ya getirmiş ve misafir etmiştir. Her türlü fırsattan faydalanmaya çalışan Resulzade ve diğer Azerbaycan murahhasları burada da konuşmalar yaparak maarif politikalarını devam ettirmişlerdir. Lakin İstanbul’a konferans için gelen kişilerin Bursa’da ağırlanarak misafir edilmesi, konferans çalışmalarının çıkmaza girdiğinin en bariz göstergelerinden olmuştur.³²⁰

Bu tarihte Azerbaycan Hariciye Nezareti’ne Osmanlı’daki faaliyetleri ile ilgili rapor yazan Resulzade, yapılan müzakerelerin ilk başta Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin oluşturulması içerikli olduğunu söylemiştir. Daha sonra Ermenilerin popülist fikirleri ile Osmanlı ve Azerbaycan topraklarına göz dikmelerine karşı yürütülen faaliyetleri kaleme alan Resulzade, Ruşen Bey isimli bir şahsın Şia-Sünni ayrışmasını kullanarak Azerbaycan ve Osmanlı’nın arasını açmaya çalıştığını, lakin bunda başarısız olduğunu ve Talat Paşa’nın da buna çok sert şekilde cevap verdiğini yazmış ve Azerbaycan’dan alelacele çıkması sebebiyle harita ve diğer önemli vesikaları yanına almadığını ve onların yollanmasını istemiştir.³²¹ Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Azerbaycan’ın konferansa dair umudu hala devam ediyordu.

28 Temmuz Azerbaycan murahhasları, Sadrazam Talat Paşa ile kendi makamında ve vekilliğini yaptığı Maliye Nazırı makamında görüşmeler yapmıştır. 29 Temmuz tarihinde de Enver Paşa ile görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler ile alakalı yayımlanan belgelerden anlaşılan o ki, Enver ve Talat Paşa Azerbaycan’la olan ilişkilerinde bir kardeş-dost devleti muamelesi ile hareket etmeye çalışmıştır. Bundan

³¹⁹ “Azerbaycan-Ermenistan Hudut Meselesi”, *Haftalık Gazete*, no. 2 (4 Temmuz 1334): 6-7.

³²⁰ Çetin Küçükayhan, “Osmanlı Basımına Göre Brest-Litovsk’tan Mondros’a Kadar Kafkasya”, 123.

³²¹ SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 46-49.

ziyade Ermenilere karşı yürütülen politikada, onların dünya basınında sahip oldukları güçten kaynaklı siyaset yapılmasına gayret edilmiştir. Lakin ilk kez burada Resulzade, İstanbul'da bulunmasının vakit kaybından başka bir şey olmadığından şikâyet etmiştir.³²²

4.3.3. Ağustos Ayı

Ağustos ayı da konferansın toplanmasının beklentisiyle geçmiştir. Bunun en başlıca sebebi ise, Almanya'nın bir türlü murahhas heyeti göndermemesi (Alman Hariciye Nazırı'nın istifası bunda en önemli etkidir.) olmuştur. Kendilerinin toplamak istediği Konferansa temsilci yollayamaması, Almanya içinde I. Dünya Savaşı'yla ilgili sorunların ne kadar büyük olduğunun göstergesi olmuştur.

Osmanlı Devleti ile ağustos ayında geçen görüşmelerde Kafkasya ülkeleri sınır konularını konuşmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşmasından bu yana hep bahsedilen Kuzey Kafkasya ile bir konfederasyon oluşturma konusu ise, artık Talat Paşa tarafından desteklenmemiştir.

Bunlardan ziyade geriye bir de Ermenistan'ın sınır konusu kalmıştı. Bu konunun müzakerelerinde, Müslümanların çokluk oluşturduğu toprakları istemesi nasıl yanıtızsız kaldıysa (Zakatala, Kazah, Borçalı ve Seknah), Ermenilerin toprak talepleri de sadece istek olarak kalmıştır. Lakin Gürcülerin Almanlara güvenip hareket etmelerinden³²³ farklı olarak Azeriler kendi topraklarını kendileri korumuştur.³²⁴

Ağustos'ta konuşulan bir diğer önemli konu da Bakü alındıktan sonra Osmanlı ve Azerbaycan hükümetleri arasında oluşacak olan ekonomik ilişkiler olmuştur. Ekonomik konuların konuşulduğu bu ay, Bakü'nün alınmasıyla somut sonuçlara bağlanmış ve iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesine büyük yardımcı olmuştur.

³²² SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 26-27; SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 25.

³²³ SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 47a.

³²⁴ Çetin Küçükayhan, "Osmanlı Basınına Göre Brest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya", 126-134.

En son istişaresi yapılan konu ise, Azerbaycan ve Osmanlı Devleti arasında maarif konusu olmuştur. Azerbaycan'da eğitim seviyesini arttırmak ve Rusların etkisinden kurtulmak için Osmanlı'dan 17 muallimin (öğretmen) Azerbaycan'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Lakin bu konuları 4 Eylül'de Bakü'ye rapor eden M. E. Resulzade, konferansın başlamasından artık umudunun kalmadığını da belirtmiş ve İstanbul'da kalmanın maliyetli olması sebebiyle bu kadar büyük murahhas heyeti yerine, yetkili 2-3 kişiyle kendilerinin değiştirilmesini istemiştir.³²⁵ Azerbaycan hükümet yetkilileri bu raporun yazılmasından önce, artık durumu tahlil ederek Alimerdan Bey Topçubaşov'u yetkili diplomat olarak İstanbul'a tayin etmiştir.³²⁶

4.3.4. Alimerdan Bey Topçubaşov

Topçubaşov'un İstanbul'a tayini Azerbaycan tarihi için çok önemli yere sahiptir. Öncelikli olarak, diploması bilgisi ve becerisi olarak Topçubaşov, Resulzade'den daha üstündü. Bundan ziyade, gelecekteki Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünya ülkeleri tarafından tanınmasında da Topçubaşov en önemli kişi olmuştur.

İstanbul'a yollanmasının alelacele olması ve gerekli bir sıra belgeyi yanında alamaması Resulzade'nin faaliyetlerini bir hayli etkileyen faktör olmuştur. Bunun yanı sıra, İstanbul'da bulunduğu zamanda Merkezi Azerbaycan hükümetine gönderilen bazı raporların F. H. Hoyski hükümetinin eline geçmemesi de, Bakü için savaşta bulunan iki ülkenin gereği gibi ilişkiler kurmasını engellemiştir.³²⁷ Böylelikle ekonomik konuları, konsoloslukların açılmasını ve posta-telgraf ilişkilerinin sonuca bağlanması için Resulzade'yi İstanbul'da açılacak olan konferansa uğurlayan Azerbaycan hükümeti,³²⁸ İstanbul Konferansı'nın bir türlü başlatılmamasının sonucu, Resulzade'nin sadece Osmanlı yetkili şahıslarıyla bu konuları şahsi

³²⁵ "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Maarif", *Atı*, no. 215 (6 Ağustos 1334): 2; SPIHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 24a-25; SPIHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 15-19.

³²⁶ Ağayev, *Kurtuluş Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 73; SPIHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 22-22a.

³²⁷ İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri*, 71-75.

³²⁸ "İstanbul Konferansı: Konferans Müzakeratı", *Sabah*, no. 10267 (25 Haziran 1334): 2.

görüşmelerinde konuşmasıyla yetinmiştir. Bundan ziyade konferansın başlamaması, tüm Kafkasya murahhaslarının para sıkıntısı çekmesine de sebep olmuş ve ilk önce tüm masrafları karşılayacağına söz veren Sadrazam Talat Paşa'nın, daha sonra sadece Azerbaycan delegesinin masraflarını karşılayabilecek duruma sokmuştur. Bu ise Kafkasya ülkelerinin konferansa olan tüm umutlarının bitmesi anlamına gelmiştir.³²⁹

20 Ağustos 1918'de Bakanlar Konseyi'nin kararıyla Alimerdan Bey Topçubaşov "fevkalade ve yetkili Bakan" statüsüyle (bağımsız milletvekili idi) Osmanlı Devleti'ne ve daha sonra Avusturya'ya Azerbaycan'ın hudut meselelerini müzakere etmek ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını sağlamak için yollanmıştır.³³⁰ Topçubaşov ilk olarak 28 Eylül 1918'de İstanbul'a gelmiştir. O buraya geldiğinde, artık Bakü'nün fethi bitmişti. Bu durumda ise, Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri daha faydalı sonuçlara bağlanabilirdi. Nitekim bu sırada Sadrazam Talat Paşa da Berlin'de bulunuyor ve Almanya ile Kafkasya konusunu çözüme bağlamak ile uğraşıyordu. Lakin Bakü'nün alınması sonucunda İstanbul'da ülkesine daha çok faydası dokunacağını düşünen Topçubaşov, bunun aksi ile karşılaşmıştır. Bu zaman Balkanlardaki cephe çökmüş ve Osmanlı Devleti teslim olmak arifesine gelmiştir. Bu sebepten dolayı Topçubaşov'un İstanbul'daki faaliyeti her ne kadar dört ay gibi uzun bir süre devam etmiş ve toplamda otuz yedi görüşme gerçekleşmiş olsa da, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını *de jure* olarak tanımamasından dolayı, beklenen şekilde sonuçlanmamıştır.³³¹

Topçubaşov İstanbul'daki görevi üstlendikten sonra, Resulzade merkezi hükümete son raporunu yollamıştır. 2 Ekim 1918 tarihli raporunda Resulzade, Bakü'nün alınmasından sonra kurulan ekonomik ilişkilerden bahsetmiş ve Enver Paşa'nın Azerbaycan milli ordusuna ne kadar önem verdiğini belirtmiştir.³³² Bundan sonra tüm sorumluluk Topçubaşov'a geçmiştir.

³²⁹ Çetin Küçükayhan, "Osmanlı Basınına Göre Brest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya", 124.

³³⁰ Afaq Məsud, *Əlimərdan Bəy Topçubaşov... Xalqımızın Müstəqil Yaşayacağına İnanırdıq*, (Bakü: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018), 178.

³³¹ Ağayev, *Kurtuluş Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 73.

³³² SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 3-5.

4.3.4.1. Osmanlı Yetkilileri ile Topçubaşov Arasındaki Müzakereler

Topçubaşov'un İstanbul'a geldikten sonra Osmanlı yetkilileri ile yaptığı ilk görüşmesi, Sadrazam Talat Paşa'yla olmuştur. Bu zaman Talat Paşa Berlin'den, Kafkasya meseleleri için yaptığı görüşmelerden aldığı bazı olumlu sonuçlar ile İstanbul'a dönmüştür. Lakin ilk önce Talat Paşa, daha sonra ise Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'le görüşmeler gerçekleştiren Topçubaşov, artık uluslararası alanda Osmanlı Devleti'nin elinden tüm iplerin kayıp gittiğini ve İtilaf Devletleri'nin elinde toplandığını anlamıştır. Bundan sonra ise Azerbaycan, artık tek başına kalmaya mahkûm olmuştur.³³³

Osmanlı yetkilileri ile görüşmeler yapan Topçubaşov için en akılda kalan görüşme, 3 Ekim 1918'de Enver Paşa ile yapmış olduğu görüşme olmuştur. Yazılarında bu görüşmeyi anlatan Topçubaşov, Enver Paşa'nın uluslararası durumun Osmanlı için her ne kadar kötü olsa dahi, kendisini çok sıcak karşıladığını, hep güler yüzle dinlediğini yazmış ve bundan çok etkilendiğini belirtmiştir. Bu görüşme sırasında Azerbaycan'ın askeri sahasındaki sorunları üzerine konuşulmuş ve fethedilmiş Bakü'den petrolün çıkarılması konuları müzakere edilmiştir.³³⁴ Lakin 14 Ekim 1918'de "Üç Paşalar" hükümetinin yerini İzzet Paşa kabinesi almış olduğundan, müzakereler kısa bir süreliğine durdurulmuştur.

21 Ekim yeni Sadrazam İzzet Paşa ile görüşen Topçubaşov Türklerin onlara münasebetinin hala aynı kaldığı beyanını duymuştur. Bununla birlikte İzzet Paşa'nın da dediği gibi "Söz sahibi artık biz değil, Cumhurbaşkanı Wilson ve onun taraftarlarıdır."³³⁵ demesiyle İstanbul'da bulunmasının artık hiçbir anlamı kalmadığını anlayan Azerbaycan murahhasları, Resulzade'yle birlikte 23 Ekim 1918'de, Topçubaşov hariç, İstanbul'dan ayrılmış ve 7 Kasım'da Azerbaycan'a varmışlardır.³³⁶

³³³ Məsud, *Əlimərdan Bəy Topçubaşov*, 233.

³³⁴ A.g.e., 230-234.

³³⁵ A.g.e., 233-236.

³³⁶ *Azerbaycan Gazetesi*, 8 Kasım 1918.

Sonuç olarak para yardımı, petrol taşınması, ordu kurmak için yardım, mühendis yetiştirilmesinde yardım ve Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü için yürüttüğü mücadelede Osmanlı hükümetinin hiç oyalanmadan tüm güçlerini seferber etmesi Azerbaycanlı murahhas heyetinin İstanbul Konferansı'nda kazandığı başarılar olmuştur. Bu konular dışında üzerine hiç değinilmeyen, halbuki ülke sınırlarının belirlenmesi için toplanan bu konferansta, önemli yere sahip olan Nahçıvan meselesinin müzakere edilmemesi de çok ilginç olmuştur. Böylelikle beş aylık sürenin tam olarak boşuna geçmemesi ve Azerbaycan murahhaslarının, hiçbir tecrübeye sahip olmayan yeni cumhuriyetleri için Osmanlı'dan para, hoca, asker ve buna ek olarak mühendis yetiştirmede yardım temin edebilmesi, gerçekleşmeyen İstanbul Konferansı'nın en büyük kazanımları olmuştur. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenilerek çıkmış olması bu planların çoğunu bozguna uğratmış ise de buna rağmen iki devlet arasındaki ilişkiler bir üst seviyeye çıkmayı başarmıştır.

4.4. Osmanlı'nın Berlin'de Azerbaycan Sorununu Çözmeye Çalışması ve Rusya'nın Etkisi

Bakü'nün alınması için hazırlıklar sürerken Osmanlı Devleti'ni temsilen Sadrazam Talat Paşa 5 Eylül Viyana'da yapılan İttifak Devletleri'nin toplantısına katıldı. Bir gün sonra Berlin'e giderek Alman Dış İşleri Bakanlığı'ndan Paul von Hintze ile görüştü. Görüşmelere hemen, kendisinin belirlediği "saldırıya geçme" stratejisi ile başlayan Talat Paşa, itham edilen taraf yerine, itham eden taraf olmak isteyerek bu, "Almanya ile Rusya arasında Kafkaslar meselesinde bir anlaşma yapılırken, Osmanlı'nın bundan haberdar edilmemiş olmasından ötürü" Alman Dış İşleri Bakanı'na şikâyette bulunmuştur.³³⁷

Görüşmeler devam ederken Talat Paşa, Almanya'ya 10 Eylül'de "muhtıra" (memorandum) sunmuştur. Muhtıra 9 maddeden oluşuyordu. 5-7. maddelerde Kafkasya'daki duruma değinen Talat Paşa, bu coğrafyanın Osmanlı ve Rusya Devleti arasında birer bariyer konumunda olduğundan, buranın önemine vurgu yapmıştır. 8.

³³⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 517.

ve 9. Maddeler Azerbaycan'ın nüfusunun 85%'inin Müslümanlardan oluştuğunu ve Bakü'nün coğrafi olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ait olduğunu bildirmiştir.³³⁸ Böylece Talat Paşa, Kafkasya'daki devletlerin bağımsızlıklarının Almanya tarafından onaylanmasını Osmanlı için arz ettiği hayati önemle ispatlamaya çalışarak, inatçı Almanya hükümetine bu muhtırayı kabul ettirmek istemiştir. Nitekim onun ifadesiyle, bu sayede I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın verdiği kayıplar Kafkasya ve Türkistan sayesinde doldurulacaktı.³³⁹ Lakin Almanya Osmanlı'nın bu isteklerinin hiçbirisini kabul etmemiştir.

İsteklerinin kabul edilmemesi üzerine Talat Paşa strateji değiştirerek, Bakü'nün alınması sonucunda buradaki petrolün Almanya ile bölüştürüleceğini ve böylece Almanya'dan Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımmasını istemiştir. Lakin, daha önce Rusya ile anlaşmaya varan Almanya bu anlaşma gereği, Rusya'nın izni olmadan Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmemiştir. Buna rağmen Talat Paşa, Bakü'nün Azerbaycan'a olan tarihi ve coğrafi mensubiyetini Almanlara kabul ettirebilmiştir ve 23 Eylül 1918'de 7 maddeden oluşan gizli "Osmanlı-Alman protokolü"nü imzalanmıştır. Bu antlaşmanın imzalanması ile Berlin'deki Osmanlı-Almanya görüşmeleri tamamlanmıştır.³⁴⁰

Berlin görüşmelerinde, savaşın kaybedilmesi korkusu ile hareket eden Osmanlı'nın siyasetinde görülen husus, Rusya ile müdafaa hattı olan Kafkasya'yı her ne olursa olsun elde tutabilmek olmuştur. Burada ne "Turancılık" önemliydi artık, ne de bunun uzantısı olan Azerbaycan'ın ilhakı. Tek önemli konu Rusya ile arasındaki Kafkas devletlerinin oluşturacağı sınır ile, burada gerçekleşebilecek Rusya taarruzundan korunabilmek olmuştur.

4.5. Ekonomik İlişkiler, Para Yardımı ve Petrol

18 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye girdikten sonra şehirde hızlı şekilde düzen sağlanılmaya başlanmıştır. Şehir kumandanı tayin edilen Nazım Bey hemen

³³⁸ A.g.e., 518-519.

³³⁹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 270.

³⁴⁰ A.g.e., 273-276.

mülki idarenin tanzimine koyulmuştur. Bakü'nün eski Belediye Başkanı İlüşkin ve Belediye Meclis üyelerinin hemen işlerinin başına dönmesi emredilmiştir. Meclise çoğu Müslüman olmakla yeni üyeler seçilmiştir. Bunun üzerine birkaç gün içinde şehir normal yaşamına dönmeye başlamıştır; dükkanlar açılmış, yiyecek sıkıntısı hızlıca giderilmiştir. Önceleri yüksek fiyatlara satılan birçok yiyeceklerin fiyatları inmiş ve şehir halkı eskiden var olan ortama geri dönmeye başlamışlardır.³⁴¹

Tüm bunlar yapıldıktan sonra, Osmanlı Devleti Bakü'nün kazanılmasıyla bir sıra ekonomik çıkar kazanmak için, yaz aylarında imzalanan antlaşmaları uygulamaya başlamıştır. İlk olarak Batum Antlaşması uygulanmaya başlanmıştır. Böylece, Batum Antlaşması'nın birinci melfufuna göre her iki taraf gümrük vergisinden muaf edilmiştir. Ardınca, 14 Temmuz 1918'de Gence şehrinde, Osmanlı Devleti Askeri Demiryolları ve Limanları Genel İdaresi Başkanı İsmail Hakkı Paşa ve Azerbaycan Cumhuriyeti Ticaret ve Sanayi Bakanı Ağa Aşurov arasında 5 maddeden oluşan sözleşme imzalanmıştır. Sözleşmenin içeriği:

1. Azerbaycan hükümeti, demiryolları ve deniz ulaşımını, Bakü sanayi bölgelerinin petrol ve petrol ürünleri ile temini ve tedariki açısından, Osmanlı hükümeti karşısında yükümlülük üstlenmiştir.

2. Bakü ve petrol bölgeleri Azerbaycan hükümetine geçtikten sonra birinci madde yürürlüğe girmeli idi.

3. Petrol ve petrol ürünlerinin fiyatı ve teknik şartları Osmanlı ile Azerbaycan hükümetleri arasında 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da imzalanan antlaşmaya uygun olarak özel karma komisyon tarafından işlenip hazırlanmalı idi.

4. Azerbaycan tarafından Osmanlı'ya verilen yakıt karşılığında Askeri Demiryolları ve Limanları Genel Müdürlüğü kısa süre zarfında Azerbaycan hükümetine 500 bin Türk Lirası'nı (TL) avans olarak vermeli idi;

5. Bu sözleşmenin imzalanma yeri ve tarihi bildirilmiş, sözleşme imzalayanların isimleri kaydedilmiştir.³⁴²

³⁴¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 539

³⁴² Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 240.

14 Temmuz Antlaşması iki devletin de en çok ihtiyaç duyduğu konuyu ele almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti siyasi sahneden inene kadar ekonomik ve para sorunları onların en problemlili yeri olmuş ve bu bağlamda imzalanan antlaşma sonucu Osmanlı hükümetinin onlara avans olarak para yardımı etmesi Azerbaycan tarafı için çok önemli olmuştur.³⁴³ Osmanlı'nın ise I. Dünya Savaşı sırasında petrole olan ihtiyacının artması, onların Bakü petrolüne olan bağıllılığını doğurmuş ve bu bağlamda Azerbaycan'ın onlara yardımcı olmuş olması, bu sözleşmenin Osmanlı için değerinin büyüklüğünü teşkil etmiştir.

Aynı gün, 14 Temmuz 1918'de Osmanlı tarafından İsmail Hakkı Paşa ile Azerbaycan tarafından İletişim ve Yollar Bakanı Hüdadat Bey Melikaslanov ve Dış İşleri Bakanı M. Hacinski arasında yedi maddeden oluşan yeni bir sözleşme daha imzalanmıştır. Bu sözleşme, bir önceki sözleşmenin daha genişletilmiş hali olmuş ve esasen de tren yoluyla yapılacak olan petrol taşınmasını tanzimleyen maddeler içerikli tertip edilmiştir:

1. Azerbaycan yolları beş yıl süreliğine Osmanlı Devleti'nin Askeri Demiryolları ve Limanları Genel Müdürlüğü'ne veriliyordu;

2. Azerbaycan tarafı demir yollarının tüm taşınır ve taşınmaz heyetini, emlakını ve materyallerini Osmanlı'nın Askeri Demiryolları ve Limanları Genel Müdürlüğü emrine veriyordu;

3. Osmanlı genel müdürlüğünün bu işleri nasıl yürütüp, teşkil edeceğinden bahsedilmekteydi;

4. Mali masrafların bozuntuya uğraması durumunda Osmanlı tarafı gelirlerinin %75 Azerbaycan hükümetine vereceklerdi;

5. Formalite hususlarından bahsedilmiştir;

6. İşin nasıl kademe-kademe gerçekleştirilmesinden bahsedilmiştir.

7. Osmanlı görevlileri Gence'ye gelir gelmez Azerbaycan hükümeti tarafından bir komisyonun kurulmalı ve işler hemen başlamalı idi.³⁴⁴

³⁴³ Mahmud İsmayılov, *Azerbaycan Tarixi*, C. 5, (Bakü: Elm, 2008), 499-511.

³⁴⁴ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 240-241.

Bu vakit İstanbul'da konferans için bulunan M. E. Resulzade Ağustos'un başlarında, daha önce belirttiğimiz gibi Talat Paşa ile görüş gerçekleştirmiştir. Bu görüş zamanı iki taraf arasında sözlü anlaşma yapılmıştır. Bu sözlü anlaşmaya göre, Talat Paşa Azerbaycan'ın ekonomisine yardım amacıyla 2 milyon lira değerinde avans olarak para vermeyi vaat etmiştir. Bu avansın verilme tarihi 6 ay olup, 10 yıl içinde geri ödenilmesi taahhüt edilmiştir.³⁴⁵

Talat Paşa'yla Resulzade arasında yapılan bu anlaşma kendini Bakü alındıktan sonra fiilen uygulanmada göstermiştir. Bakü için savaşların son aşamada olduğu ve şehrin kaderinin tayin edildiği sıralarda, Osmanlı hükümeti 4 Eylül 1918'de Azerbaycan'dan 2 milyon liralık hammadde alınmasını öngörerek 16 Eylül 1918'de antlaşma imzalamıştır.³⁴⁶

Bakü alındıktan sonra Osmanlı kumandanlığının ilk emirlerinden biri madencilerin hemen işlerinin başına geri dönmesi olmuştur. Bunun Osmanlı tarafı için ne kadar çok öneme sahip olduğu, daha önce Osmanlı maliye müşaviri Hamit Bey'in M. E. Resulzade'ye madenlerin kiraya verilmesi ve satılmasını yasaklayan kanunu önermesinde görülmüştür.³⁴⁷ Nitekim bunun sonucunda Osmanlı'ya petrol yardımı kolaylaşacaktı. Enver Paşa, Bakü alındıktan sonra Halil Paşa'ya gönderdiği mektubunda bu konuya ithafen şükranlarını bildiren şu ifadelere yer vermiştir: "Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini büyük bir sevinç ve mutlulukla karşılarım."³⁴⁸

Bakü alındıktan sonra Osmanlı Devleti Azerbaycan'da her ne kadar az süreliğine kalabilmişirse de Bakü'nün zengin petrol kaynakları, I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı'da meydana getirdiği ekonomik sorunları kısa süreliğine aradan kaldırmıştır. Bakü'den Batum yolu ile Osmanlı ve Almanya'ya her gün 23 sarnıç petrol taşınmıştır. Bunun neticesi olarak da İstanbul'daki fiyatlar 10 kat düşmüştür.³⁴⁹

³⁴⁵ SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 24a.

³⁴⁶ Ağayev, *Kurtuluş Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 82.

³⁴⁷ İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, C. 5, 365.

³⁴⁸ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 127-128.

³⁴⁹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 265-266.

4.6. Karabağ ve Talış Bölgeleri

Bakü alınıp Azerbaycan halkına mensup olmayan hükümet daireleri buradan kovulduktan sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti'nin karşısında duran en önemli konulardan biri, harp bölgesinden uzakta kalan ve dolayısıyla Müslümanların kontrolünde olmayan Karabağ ve Talış bölgelerinin Ermeni terör çetelerinden temizlenmesi olmuştur. Karabağ bölgesi, Gence'nin güneyinde kalmakta, yani Azerbaycan'ın batısını teşkil etmekte idi. Talış bölgesi ise Azerbaycan'ın İran'la sınırdaki olan doğu-güney sınırını oluşturmaktaydı. Kendi coğrafi mevzilerine göre bu bölgeler, Kafkas İslam Ordusu'nun Gence'den Bakü'ye ilerleyişi sırasında etkileşim dışında kalmış ve devam eden şiddetli harp sonucu istenilen şekilde ilgilenelememiştir. Bu yüzden de bu bölgelerdeki yerli Müslüman halk Ermenilerin zulmüne muhatap kalmıştır.

Bu iki bölge arasında daha zor durumda olan Karabağ bölgesi olmuştur. Daha Çarlık döneminde uygulanan göç siyaseti sonucu Karabağ'da, yapay bir şekilde Ermeni çoğunluğu oluşturulmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonucu Rusya'da ortaya çıkan anarşiden faydalanan Ermeniler, "Büyük Ermenistan" projesini uygulamaya konmuş ve Nahçıvan'da olduğu gibi Karabağ'da da Müslümanlara karşı katliam uygulamışlardır. Bunun aksine Talış bölgesi ise, eski Bakü savunması güçlerinin toplandığı yer olmuştur. Böylelikle Bakü'yü alan Kafkas İslam Ordusu'nun karşısında seçim duruyordu: Lenkeran'da (Talış bölgesinin en önemli şehri) mı yoksa Karabağ'da mı, ilk önce asayiş sağlanmalıydı?

16 Eylül 1918'de Osmanlı Başkumandanlık Karargahı'ndan Kafkas İslam Ordusu'na telgraf yollandı. Bu telgrafta, ilk önce İran ile Azerbaycan sınırında yerleşen Enzeli ve Lenkeran şehirlerinin alınması istendi. Buna göre, Hazar Denizi boyunca güneye doğru alay gönderilmeli idi. Böylece, ilk olarak Talış bölgesi hedef olmuştur. Lakin daha sonra bu karar iptal edilmiş ve Karabağ'a doğru askeri operasyonun başlanması kararlaştırılmıştır. Aniden karar değişikliğinin en önemli sebebi, Karabağ bölgesinin Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında hiçbir tehlike olmadan ve

üçüncü ülke toprağına gerek duyulmadan birleştirici tek kuru yol olması olmuştur. Böylelikle Karabağ'ın geri kazanılması için askeri operasyon başlamıştır.³⁵⁰

4.6.1. Karabağ

Karabağ'a gönderilen Müslüman birliklerin ana hedefi, burayı Ermeni teröristlerinden temizlenmesi idi. Karabağ'daki durum, daha önceki Nahçıvan ile benzerlik taşımıştır; Rusya'da ihtilal çıktıktan sonra burada Ermeni ve İslam Milli Konseyleri teşkil edilmiş ve idareyi onlar üstlenmişti. İlk yılı çatışmasız ve sakin şekilde geçiren Karabağ Ermenileri, 1918'de Osmanlı Ordusunun Azerbaycan'a girmesiyle takındıkları tavırlarını değiştirdiler. Onlar ilk önce Azerbaycan hükümetiyle olan bağlarını koparmaya çalışmış ve bu yolda çoklu efor sarf etmişlerdi. Sonunda, Ağustos 1918'de toplanan Ermeni Kurultayının aldığı karar ile, 7 kişilik Ermenilerden oluşan heyete Karabağ'ın yönetimi havale edilmiştir. Bunun akabinde Askeran, Ağdam ve Karyagine (şimdiki Füzuli şehri) giden yollar kapatılmış ve Müslümanlara adeta buradan kaçış yoktur denmiştir. Bunu gören Karabağ Müslümanları silahlanmaya başlamış ve savunma pozisyonuna geçmişlerdir.³⁵¹

Karabağ bölgesindeki sorunlardan haberdar olan Nuri Paşa, buraya Kafkas İslam Ordusu'nu temsilen Yarbay İsmail Hakkı Bey'i Mıntıka Komutanı olarak tayin etmiştir. Onun başkanlığı altında Ermenilerin yaptığı faaliyetlerin karşısı alınmak istenmiş ve bu sebeple seferberlik ilan edilerek milis teşkilatı kurulmaya başlanmıştır. Lakin İsmail Bey elinde Ermenilere karşı savunma yapacak kadar yeteri gücün olmadığını gördükten sonra, 9 Ağustos 1918'de Nuru Paşa'ya yolladığı mektubunda, Ermeni tecavüzünün karşısını almak için buraya yeni kuvvetlerin gelmesinin zaruri olduğunu belirtmiştir. Nitekim bu zaman, Nahçıvan'da Osmanlı'ya yenilen Antranik Karabağ'a kaçıp gelmiştir. Onun geçmesiyle, Müslümanlara yönelik yapılan baskı ve saldırılar artırmaya başlamıştır.

³⁵⁰ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 359-360.

³⁵¹ A.g.e., 357-358.

İlk önce 22 Ağustos 1918'de Dantravir köyünü yakıp yıkan Antranik ve çetesi, karşısında hiçbir gücün durmadığını görerek daha da ileriye gitmeyi planlaştırdı. Bu amaçla 13 Eylül'de Abdallar Köyü'ne, 14 Eylül Agadi Köyü'ne ve Madat ile Sisya Nahiyelerine Ermenilerin saldırıları düzenlendi. Bu saldırılar sırasında Müslümanları öldüren Ermeniler, sağ kalanların da mallarını gasp ederek, onları göç etmeye zorluyorlardı. Ermenilerin Karabağ'da yaptığı katliam Doğu Anadolu ve Nahçıvan'dan farksız ve vahşet dolu idi. İnsanları her türlü işkencelere maruz eden bu terör çeteleri, en akla gelmez şekilde insanları katledip öldürüyorlardı. Bu sebepten dolayı Nuri Paşa'nın İsmail Bey'e yardım edememesi durumu daha da zorlu hale sokmuş ve eğer bir şey yapılmaz ise bu topraklarda sağ salim Müslümanların kalamayacağı da İsmail Bey tarafından, hiç de büyütülmeden, Nuri Paşa'ya mektupla bildirilmiştir.³⁵²

Tüm bunlar göz önüne alındığında, Karabağ topraklarını Ermeni teröristlerinden temizlemek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin özücük ordusu haline gelmiş olan Kafkas İslam Ordusu'nun ilk vazifelerinden biri haline gelmiştir. Lakin Kafkas İslam Ordusu'ndan önce, buraya ilk müdahaleyi Nahçıvan'da bulunan Osmanlı Ordu kuvvetleri yapmıştır.

Osmanlı Ordusu temmuz ayında Nahçıvan'ı aldıktan ve burayı Ermeni çapulcu gruplarından temizledikten sonra, öncelikli olarak bu topraklardaki güvenliği sağlamaya başlamıştı. Bunu yapmak için ise sadece Batum Antlaşmasıyla kendilerine düşen toprakları değil de komşu bölgeleri de zararlı elementlerden korumak, muhafaza etmek ve öncelikle her türlü şekilde temizlemek gerekiyordu. Bu sebepten dolayı Karabağ problemi ağustos ayından itibaren, Nahçıvan'da yerleşmeye başlayan I. Kafkas Kolordusu tarafından kontrol altına alınmaya çalışılmıştı. Bu amaçla, Halil Bey Ordubad şehrine yollanmıştır. Nitekim Zengezur koridoru kendileri için kapalı olduğundan ve Azerbaycan ile doğrudan doğruya ilişkiye giremediklerinden, Azerbaycan'a ait olan Ordubad bölgesinin kontrol altına alınması ve burada asayişin sağlanması Osmanlı Devleti için şart olmuştur. Halil Bey ise Ordubad'da askeri

³⁵² Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, 131-132.

yapılanma gerçekleştirerek, gelecekteki Ermeni tehlikesine karşı yapılacak savunmada bir alt yapı oluşturabilmiştir.³⁵³

Osmanlı Devleti'nin bu adımı, hiç kuşku yok ki, bir gasp hareketi değil, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilgisi güdülerek, aynı Kafkas İslam Ordusunda olduğu gibi, yürütülen siyaset olmuştur. Atılan bu adımlar, iki taraf ilişkilerindeki bağın daha da sıklaşmasında önemli role sahip olmuştur. Ermenilerin Nahçıvan'da yapmış olduğu mezalimi Karabağ bölgesine de taşınmaları ve Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ile sınırdaki direkt olarak bağlantısının olmaması, Ermeni milliyetçileri için bir fırsat haline dönüşerek ve zaten Avrupa ile Amerika'da da büyük desteğe sahip olan Ermenilerin "bakın burada hep Ermeniler yaşıyor" diyerek "bu topraklar böylece bize ait olmalı" projesini başlata bilir ve sonuçta dönüşü olmayacak olan bir tarihi sürece girilebilirdi. Lakin Osmanlı ordusunun ilk önce Nahçıvan bölgesinde asayişin sağlanması, daha sonra ise Karabağ'a müdahalede bulunması, bu Azerbaycan topraklarını Erivan şehrinin durumuna düşmekten kurtarmıştır. İşte bu yüzden de Osmanlı Devleti'nin Nahçıvan ve daha sonra Karabağ için yürüttüğü politika, ilk başta Azerbaycan Cumhuriyeti için büyük öneme sahip olmuştur.

M. E. Resulzade Hariciye Nazırı M. Hacinski'ye İstanbul'dan yolladığı 29 Temmuz 1918 tarihli raporunda, Enver Paşa'nın Nuri Paşa'ya Karabağ ve Zengezur bölgelerini alması için emir verdiğini söylemiştir.³⁵⁴ Lakin görülen o ki, Bakü için giden yoğun savaş nedeniyle Azerbaycan'ın diğer bölgelerine askeri kuvvet göndermek o zaman mümkün olmamıştır. Daha Bakü'ye ulaşmadan böyle bir emrin Kafkas İslam Ordusu komutanına verilmesi, Osmanlı Devleti'nin bu meseleyi ne kadar önemseydiğinin göstergesi olmuştur.

4.6.2. Azerbaycan Ordu Birliklerinin Oluşması

Eylül ayında Bakü'nün alınmasıyla Enver Paşa, uluslararası durumun onların aksine işlediğini görerek, daha haziran ayından oluşturmaya başladığı Azerbaycan Ordu

³⁵³ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 62-63.

³⁵⁴ SPİHDA, F. 277, Op. 2, D. 7, L. 27.

Birliklerinin bir an önce tamamlanmasını istemiştir. Enver Paşa için Azerbaycan ordu kurulma faaliyetlerinin ısrarlı ve istikrarlı şekilde yürütülmesinin arkada yatan çok önemli sebebi de olmuştur. I. Dünya Savaşı'nı kaybedeceği denklemde ülkesinin bağımsızlığı için gerilla muharebesi yapmaya mecbur olacağını bilen Enver Paşa, bu durumda arkasını Kafkasya'ya yaslamak istemiştir.³⁵⁵ Bunun Azerbaycan için önemi ise, Osmanlı Ordularının burayı terk edeceği denklemde, kendi ordu birliklerinin hala bulundurmaması sonucu meydana gelecek olan terörist Ermeni ve Sovyet tehlikesi olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Bakü alındıktan sonra Kafkas İslam Ordusu, kendisine bağlı olan 5. Fırka'yı Bakü'ye yerleştirmiştir. Onların vazifesi şehirde asayiş sağlaması ve Azerbaycan'da oluşacak ordu birliklerinin ilk çekirdeğini meydana getirmek olmuştur. Böylelikle Azerbaycan'da, milli ordu birlikleri teşkilatlanması işi başlamış oldu.³⁵⁶

Bakü'nün alınması için son savaşların gittiği sırada Nuri Paşa'nın kararıyla (13 Ağustos) Azerbaycan Ordu birliklerinin yeniden yapılanması emri üzerine iki tane Azerbaycan Fırkası (Tümen) kurulmalı idi. Bu işler Bakü alındıktan sonra görülecekti. Bakü alındıktan sonra, 23 Eylül 1918'de 1. Azerbaycan Fırkası oluşturuldu. Bu fırka, ağustos aylarında Kafkas İslam Ordusu nezdinde savaşan 1., 2. ve 3. Alaylardan meydana getirilmiş, Ordu Komutanlığı'na ise Cemil Cahit Bey atanmıştır.

1. Azerbaycan Fırkası kurulur kurulmaz Kafkas İslam Ordusu, kendi nezdinde bulunan 36. Fırkanın 106. ve 5. Fırkanın 9. Alaylarını buraya dahil etti. Aynı ayrı fırkalardan oluşan alayların Azerbaycan 1. Fırkasına dahil edilmesinin sebebi, 5. Fırkanın 36. Fırkaya göre daha tecrübeli olması ve iki tecrübeli alaydan ziyade bir tane tecrübeli ve bir tane kuvvetli alayların yeni meydana gelmiş ordu birliğine daha faydalı olacağı düşüncesi olmuştur.³⁵⁷ Bunun akabinde, Karabağ'a yollanacak olan Kafkas İslam Ordusu'na 1. Azerbaycan Fırkası yardım etmeli idi. Bu sebepten Fırka karargâhı Karabağ'ın Şuşa şehrinde kararlaştırılmıştır.

³⁵⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 582-583.

³⁵⁶ A.g.e., 540.

³⁵⁷ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 360, 372.

Biz burada şöyle bir soru sorabiliriz: “Nasıl olur da daha yeni oluşan Fırka, aynı gün hemen savaşa katılabilir?” Cevap ise, Kafkasya cephesi hariç diğer tüm cephelerde I. Dünya Savaşı’ndan başarısız ayrılan Enver Paşa’nın, Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan’dan çıkacağı takdirde bu toprakların yeniden bağımsızlığını kaybetme endişesi ile, ordu teşkilatlanmasını gözü önünde bitirmek istemesinden gelmiştir. Bu sebepten 1. Azerbaycan Fırkası ilk tecrübesini savaş alanında yapmak zorunda kalmıştır. Böylelikle, 23 Eylül 1918’de Karabağ’ın Ağdam şehrinde teşkilatlanması başlayan 1. Azerbaycan Fırkası, daha Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan’ı terk etmeden, 6 Ekim 1918’de teşkilatı tamamlanmıştır.

23 Eylül’de Karabağ’a doğru yola düşen 1. Azerbaycan Fırkasının oluşturulması biter-bitmez, 25 Eylül 1918’de Nuri Paşa’nın yayınladığı bir diğer kararla 2. Azerbaycan Fırkası’nın oluşumu başlamıştır. Bu Fırka Kafkas İslam Ordusu’na ait 4., 5. ve 6. Alaylardan meydana gelmeli idi. Fırka Komutanlığı görevi Nazım Bey’e verilmiştir. Fırkanın karargâh merkezi Bakü şehri seçilmiştir. Bu yeni meydana gelmiş Azerbaycan fırkalarını kuvvetlendirmek amaçlı, Nuri Paşa ilaveten bir sıra başka tedbirler de almıştır. İlk önce 9. Kafkas Alayı 1. Fırka’ya verilmiş ve onların sayı ve tecrübesi artırılmıştır. Daha sonra ise 10. Piyade Alayı, 2. Fırka’nın emrine geçmiştir. Tüm bunlardan ziyade Nuri Paşa işi hızlandırmak amacıyla Azerbaycan fırkalarında Türk askerlerinin olmasına da izin vermiş ve Kafkas İslam Ordusu Bakü’yü almadan önce Azeriler için askeri teslim birliği olan Ehzi-asker, Bakü alındıktan sonra gönüllülerin başvurabileceği kuruma dönüşmüştür. İlk zamanlarda bu kuruma başvuran gönüllü sayısı az olmuşsa da Bakü alındıktan sonra Azerbaycan ahalisi arasında milli ve dini duygular yükselmeye başladığından orduya katılmak isteyen kişilerin sayısında büyük artış yaşanmıştır.

Diğer taraftan yeni oluşmuş bu iki fırka ilk zamanlarda Azerbaycan değil, Kafkas İslam Ordusu tümenleri olarak adlandırılıyordu. Bunun esas sebebi ise daha Azerbaycan Ordu Korpusu’nun (Birliği) oluşturulmaması olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti bu sorunu çözüme kavuşturmak için, 6 Ekim 1918’de ilk kez oluşturulan Azerbaycan Harbiye Bakanlığı’nın 11 Ekim 1918’deki ilk kararı ile,

“Azerbaycan hükümetinin askeri mükellefiyetlerinin müveggeti (geçici) kanunu” Kararnamesini yayınlamıştır.³⁵⁸

Bu Kararname'nin bir diğer amacı ise, askeri çağırışın hukuki esaslarını belirlemek ve düzene oturtmak olmuştur. Nitekim Bakü için savaşların yapıldığı sırada alınan kararlar forsmajör olmuş ve bazen de Azerbaycan Cumhuriyetinin hukuki normlarına aykırı olarak Nuri Paşa tarafından alınmıştır. Böyle durumda ise Azerbaycan yöneticilerinin askeri işlerden uzak kalması durumu meydana gelmiştir. Lakin şimdi artık, savaşın bitmesi ve olağanüstü halin kaldırılmasıyla toprak bütünlüğünü kazanmış Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, alınan tüm kararları ülkedeki hukuk sistemine bağlamak istemiş ve bu da Azerbaycan devletçiliği tarihi açısından ilerleyiş kat etmek olmuştur.

Bu dönem Azerbaycan fırkalarının en önemli sorunu teçhizat ile alakalı olmuştur. Bu sorunun çözüme kavuşması için, hükümet gazetesi “Azerbaycan”da mermi bulup devlete verenlere para ödülleri verileceği bildirisi yapılmış ve bu problem çok kısa süre için aradan kalkmıştır.

Azerbaycan ordu teşkilatlanması açısından yaşanan bir diğer önemli olay ise, 27 Ekim 1918'de Gence'de Harbiye Okulu'nun ilk mezuniyet sınavlarının gerçekleşmesi olmuştur. Bunun önemi Osmanlı ordularının Azerbaycan topraklarını terk ettikten sonra bilinmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a askeri yardımlarının sonuncusunu gerçekleştirmiş ve Azerbaycan ordu birliklerinin gelecekteki oluşumu için zemin meydana gelmiştir.³⁵⁹

4.6.3. Kafkas İslam Ordusu Tarafından Karabağ'ın Alınması

23 Eylül 1918'de Nuri Paşa Karabağ'a yollanması için ordu birliklerine emir yayınladı. İki devlet arasındaki sınırı oluşturmak ve I. Dünya Savaşı'yla başlayan Ermeni mezaliminin Karabağ'daki yuvasına son koymak amacıyla Kafkas İslam Ordusu Karabağ topraklarına yollandı. Bu orduya, daha önce de değindiğimiz gibi, Ağdam'dan 1. Azerbaycan Fırkası katılacaktı.

³⁵⁸ A.g.e., 372-376.

³⁵⁹ A.g.e., 378.

Bu dönem Antranik kumandasındaki Ermeni terörist çeteleri Karabağ'daki Müslümanlara mezalim uygulayarak Şuşakale'ye (şimdiki Şuşa şehri) kadar gelmiş ve burayı kuşatma altına almışlardı. Şuşakale'nin savunmasını İsmail Bey'in emri altındaki Müslümanlar üstlenmişti. Bu zaman şehirde bulunan ahali sayısı yirmi bin idi. Böylece her gün yiyecek ve içeceğin azalması ve kaleyi savunan asker sayısının az olması, Müslümanlar için teslim olunması durumunda çok kötü sonuçlar doğurabilirdi. Bu ortamda Şuşakale'nin tek umudu Kafkas İslam Ordusu'nun uzatacağı yardım eli olmuştur.³⁶⁰

Bu ortamda 25 Eylül 1918 tarihinde ilk Kafkas İslam Ordusu birlikleri Karabağ topraklarına girmeye başladılar. Bu gerçekleşir gerçekleşmez Azerbaycan 1. Fırkası Reisi Cemil Cahit Bey bulunduğu Ağdam şehrinden Ermenilere ultimatoma yollayarak, onlardan hemen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni tanınmasını ve silahların bırakılmasını istedi. Lakin Ermeni milliyetçiler Karabağ için uzun vadeli kurulan planlarının kaybolması korkusu ile bunu yapmaktan çekindiler. Bu sebepten bir kez daha Ermeni kurultayı çağrılmış ve ultimatoma red kararı alınmıştır.

Kurultay kararı alınmadan önce, 1. Azerbaycan Fırkasının karargâh merkezi olan Ağdam'a 5 kişi murahhas heyeti yollayan Ermeniler, red kararı verdikten sonra en önemli 3 murahhasının tutuklanmasına şahit oldular. Buradan geri gitmesine izin verilen murahhaslar ise, Cahit Bey'den yeni bir ultimatoma getirdi. Bu ultimatoma, eğer Ermeniler kısa süre içinde teslim olmazlar ise, Müslümanların Şuşakale'ye doğru askeri hareketinin başlayacağı sözü verilmişti. Bundan ziyade Cahit Bey Şuşakale'ye mektuplar yollayarak oradaki Müslümanların da direncini kaldırmaya çalışmıştır.³⁶¹

1 Ekim 1918'de Nuri Paşa kendisi bizzat, Bakü'den yola çıkarak Ağdam şehrine geldi. Bu, Osmanlı'nın Karabağ'ı ne kadar çok önemseydiğinin göstergesiydi. Nitekim başkent Bakü alınana kadar sadece birkaç defa ve önemli zamanlarda cepheye gelen Nuri Paşa'nın, artık Bakü alınmışken ve esas sorun çözülmüşken ordu

³⁶⁰ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, 133.

³⁶¹ Azerbaycan kaynaklarında 3 ile 5 arası gün, Türk kaynaklarında ise 1 gün süre tanınmıştır, bkz. Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 361; Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, 133.

komutanı olarak Karabağ'a gelmeyi kendine vazife borcu edinmesi, onun Karabağ'a verdiği önemi ve Azerbaycan'a olan ilgisinin göstergesiydi. Zaten sonraları da Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı terk etmesine bakmayarak, Nuri Paşa burada kalmaya devam etmiş ve Halil Paşa ile Azerbaycan topraklarını savunma faaliyetlerinde iştirak etmiştir.³⁶²

Nuri Paşa'nın Ağdam'a gelmesi Ermenileri telaşa sokmuştur. Ermeniler Ağdam'da esir olan murahhaslarına gizli mektuplar yollamakla durumu öğrendikten sonra, hiçbir mukavemetin sonuç vermeyeceğini anlamış ve 3 Ekim toplanan Ermeni kurultayında ultiyatomu kabul etmek kararı almıştır. Bu karar üzerine Azerbaycan Şuşakale Ermenilerine, silahlarını teslim etmeleri için 24 saat vakit tanımış ve esir bulunan Ermenilerle bu bilgiyi iletmiştir. Böylece 4 Ekim, Şuşakale'nin geri alınması için Kafkas İslam Ordusu birlikleri harekete geçmiştir.

Şuşakale'ye doğru yol alan İslam ordusu, yol üstü mıntıka olan Askeran şehrinden Ermenilerin saldırısına uğramışlardır. Burada Müslümanlar Ermenileri geri püskürtmeyi başarsa dahi, Şuşakale yolundaki bir diğer mıntıka olan Eyrikent arazisinde de 6 Ekim'de Ermeniler ile çatışma yaşandı. Bu durum Müslümanları çok rahatsız etmişti. Teslim olmayı kabullenmiş tarafın kendilerine bu kadar zayıyat yaşatması hiç de arzu edilen durum değildi. Şöyle ki, yapılan bu savaşlarda Kafkas İslam Ordusu tarafından 1 subay ve 32 asker şehit düşmüş, 65 kişi yaralanmıştır.³⁶³ Bu duruma Ermeni Milli Konseyi'nin yanıtı ise, kendilerinden olmayan Ermeni teröristlerin bu eylemleri gerçekleştirmesi olmuştur.

Bu savaşların yapıldığı sırada 1. Azerbaycan Fırkası'nın tüm hazırlıkları tamamlanmıştı. Böylece yeni fırkanın kendilerine katılmasıyla daha da kuvvetlenen Kafkas İslam Ordusu, daha emin adımlarla Şuşakale'ye doğru yol aldı. Bunu gören Antranik, Müslümanlara karşı savaşı daha çok devam ettiremeyeceğini görerek güney istikametinde kaçmak zorunda kalmıştır. Sonunda, karşılarında hiçbir engel olmadığını gören Kafkas İslam Ordusu, 8 Ekim 1918'de Karabağ'ın merkezi olan Şuşakale'ye girmiştir.

³⁶² Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı- Kafkas İslam Ordusu Komutanı- Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)*, (İstanbul: Ötüken, 2012), 282-292

³⁶³ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 361-362.

Şuşakale'ye girerken Kafkas İslam Ordusu'nun bir endişesi bulunuyordu. Onlar Bakü'de yaşanan, Müslümanların Ermenileri intikam almak amaçlı katletme olayının burada da yaşanmasından korkuyorlardı. Lakin "Azerbaycan" gazetesinde de yazıldığı gibi, şehre giren Kafkas İslam Ordusu sadece Müslümanlar tarafından değil, Ermenilerin de karşılaşmasına muhatap olmuştur.³⁶⁴ Bunun en önemli mimarı ise 1. Azerbaycan Fırkası kumandanı Cemil Cahit Bey olmuştur. Cahit Bey Şuşa'nın en büyük camisinde Müslümanlarının ileri gelenlerini toplayarak çok sert konuşma yapmış ve ahaliye nasıl adil davranılması gerektiğinin en güzel örneklerinden birini vermiştir:

*"İyiliğinize matuf sözlerimi hemen kabul etmez, emirlerime harfiyen itaat etmezseniz haiz olduğum selahiyetle en azami suretle hakkınızda şiddetli muamele tatbikine zerre kadar teahhur etmem (geciktirmem). Ermenilere şimdi itaat teklif edeceğim. Kabul etmedikleri takdirde, bir orduya itaatsizliğin cezası neyse onlara vereceğim. İtaat ederlerse, hayat, namus ve malları taht-ı emanımda olduğundan hiçbir ferdin ufak bir hareketine müsaade etmeyeceğim. İtaat etmedikleri halde dahi, haklarında tertip edilecek muameleyi ifaya yalnız askerim memur olacaktır. Halkın tamamen seyirci kalmasını ve herkesin iş ve gücüne şu dakikadan itibaren başlamasını talep ve emrederim."*³⁶⁵

Bu konuşma Müslüman ahaliyi herhangi bir kan dökme düşüncesinden caydırmanın yanında, Türk ve Müslüman olmalarına rağmen hukuki devletin gerektirdiği cezaların insan katledilmesi durumunda kendilerine de uygulanacağını hatırlatmış ve böylece Müslümanlara hiçbir hukuki güvence vermeyerek onları geri adım atmaya sevk etmiştir. Cahit Bey'in bu eylemi çok akıllıca atılmış bir siyasi adım olmuştur. Nitekim bir yıldan fazla, Ermeniler sadece Müslüman olduklarından dolayı bölgedeki ahalinin hayat, namus ve malına el uzatmış ve Müslümanların bundan intikam almak isteği çok acı sonuçlara getirebileceğinden, Cahit Bey katliamlar daha başlamadan onları sonlandırmakla çok zekice adım atmıştır.

³⁶⁴ A.g.e., 363.

³⁶⁵ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 134.

Tüm bu yaşananlara rağmen, olayların üstünden çok geçmemiştir ki, Ermeniler yine kendilerine has biçimde davranmaya başladılar. Karabağ'ın Terter ve Zengezur bölgelerinde toplaşan Ermeni terörist çeteleri silahsız Müslüman ahaliye saldırarak, 500'ü aşkın insanı katlettiler. Bunun önüne geçmek için Kafkas İslam Ordusu yeni askeri operasyonlara başladı.

18-19 Ekim Ağbulak istikametinde Ermeni teröristler ile ağır savaşlar yapıldı. Bu savaşlar sonucu Müslümanlar büyük kayıplar verdiler. Hatta ciddi kayıplar verilmesi sebebiyle Ordu Müfreze Komutanı Nazım Bey bu olay sonrası Osmanlı Devleti tarafından harbi mahkemeye sevk edildi ve hakkında suçlama açıldı.³⁶⁶

Ermenilerin Şuşakale'nin kaybedilmesinden hemen sonra böyle faaliyetlere girişmesinde en başlıca sebep, I. Dünya Savaşı'nın sonunun yaklaşması ve Osmanlı'nın buradan mağlup ayrılması idi. Tabii ki de Ermeniler bir nevi Rusya'ya da güveniyorlardı. Lakin Ermenilerin Avrupa ve Amerika kamuoyundaki baskın pozisyonuyla, onların desteğini arkalarına almaları ve Osmanlı'nın yakın zamanda bu topraklardan çekileceği gerçeği, terör örgütlerini daha da cesaretlendirmişti. Nitekim Cemil Cahit Bey de, Nuri Paşa'ya yolladığı mektubunda buna değinmiş ve Ermenilerin yeni askeri birleşmeler meydana getirerek daha tehlikeli olmaya başladıklarını yazmıştı.³⁶⁷

4.7 Osmanlı Ordularının Azerbaycan'ı Terk Etme Kararı

Önce tarafsız kalma niyetinde olsa da bir oldubittiye getirilerek I. Dünya Savaşı'na katılmak mecburiyetinde kalan Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri ile birlikte yenik düşmesi, kaçınılmaz olarak Osmanlı Devleti'ni yıkılmaya götüren gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. 4 Ekim 1918'de Sadrazam Talat Paşa istifasını Sultan VI. Mehmed'e sundu. İstifa üzerine 14 Ekim 1918'de İzzet Paşa başkanlığında yeni hükümet teşkil edildi. Bunun üzerine, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinin tüm günahının kendi üzerlerine düşeceğini bilen Talat, Enver ve Cemal Paşalar, ölüm korkusuyla ve yakın arkadaşlarının da ısrarıyla 1-2 Kasım gecesi

³⁶⁶ Rıhtım & Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu*, 365-366.

³⁶⁷ A.g.e., 367-369.

Osmanlı topraklarını bir daha dönmek üzere terk ettiler. Bundan sonra onlar siyasi faaliyetlerini yurt dışından yapmıştır.³⁶⁸ Lakin Talat Paşa (1921’de) ve Cemal Paşa (1922’de) Ermeni teröristlerin “Nemesis Operasyonları” sırasında katledilmiş, Enver Paşa ise 1922’de Orta Asya’da Türkistan’ın bağımsızlığı için Basmacılar hareketi safında Ruslara karşı savaşırken şehit düşmüştür.

İzzet Paşa’nın Osmanlı’da savaşın kaybedilmesi üzerine iktidara gelmesi Azerbaycan-Osmanlı ilişkilerini yeni safhaya taşımıştır. Bundan sonra Azerbaycan, artık tek başına kalmıştır.

Yeni hükümet kabinesinin Azerbaycan’la alakalı almış olduğu ilk karar 23 Ekim 1918’de Karabağ hareketinin durdurulması olmuştur. Bu karar sonucunda Azerbaycan çok zor duruma düşmüştür. Sadece 1. ve 2. Azerbaycan Fırkalarını meydana getirmeyi başaran Azerbaycan, askeri alanda tecrübesi daha az olmasından kaynaklı ülke içindeki Ermenilerle baş edemeyeceği korkusuna kapılmıştır. Bu ise devamlı Ermeni tehditleri ile yüzleşen Azerbaycan için çok kötü sonuçlar doğurabilirdi. Böylelikle, Azerbaycan ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler uluslararası şartların getirdiği mecburiyet karşısında son bulmuştur.

Kafkasya’yı ve dolayısıyla Azerbaycan’ı gerilla savaşının merkezi olarak seçen Osmanlı’nın bu toprakları terk etmesi, Azerbaycan kadar Osmanlı’nın da onlara duyduğu ihtiyacı göstermekte idi. Bu birlik sadece soğuk diplomasi ile değil, din ve kültürel bağ ile tarihsel yakınlığın getirdiği sonuçlar neticesinde meydana gelmiştir. Zaten o zamana kadar yaşanmış en acımasız savaş Britanyalı askeri tarihçi Max Hastings’in ifadesiyle de “her şeyin sonu olacak idi.”³⁶⁹ Lakin bu acımasız ortamda iki ülke, iki coğrafya ve iki birbirinden uzak düşen halkın kardeşlik bağı doğmuştur. Şimdi ise bu bağ, büyük imtihanlara tabi tutulacak ve her taraf da kendi çapında bedeller ödemek mecburiyetinde kalacaktır.

³⁶⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 574-575, 582-583.

³⁶⁹ Max Hastings, *Pervaya Mirovaya Voyna. Katastrofa 1914 Goda*, çev. Mariya Desyatova, (Moskova: Alpina Digital, 2014), 137, PDF A4 Version.

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ORDULARININ AZERBAYCAN'DAN ÇIKMASINDAN, SOVYETLERİN AZERBAYCAN'I ZAPT ETMESİNİ TAKİP EDEN SÜREÇ

5.1. Osmanlı Ordularının Azerbaycan'dan Çıkma Süreci ve Sonuca Bağlanamayan Bazı Konular

Karabağ toprakları için savaşların yapıldığı ve iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilerin daha da pekişmesi için adımların atıldığı bu dönemde, Azerbaycan ve Osmanlı Devleti için zorlu zamanlar başlıyordu. Osmanlı Devleti zamanının tabiriyle “büyük harbi” artık kaybetmiş ve kazananın isteklerini dikte etmesi ile sonuçlanan her harp gibi, bu harpte de yenilen taraf olarak en büyük darbeyi üzerine almıştı. Öncelikle Kafkasya topraklarından Osmanlı askerlerinin çekilmesini isteyen İtilaf Devletleri, Osmanlı iktidarına ağılık taslamaya başlamıştı. Osmanlı Devleti ilk önce 23 Ekim Karabağ topraklarından, daha sonra ise 24 Ekim 1918'de tüm Kafkasya topraklarından çekilmeye başlamıştı. Böylece Kafkas İslam Ordusunun binlerce neferinin kanı pahasına Müslümanlar için kazandığı Azerbaycan topraklarından geri çıkma süreci başlamış oldu.³⁷⁰

5.1.1 Eğitim Sistemi İçin Yapılan Görüş

Bu zaman İstanbul'a konferans için gelen Topçubaşov Osmanlı yetkilileri ile bir sıra görüşmeler yaparak, savaş sonrası konjonktürün belirlediği uluslararası düzenden en az zarar ile çıkmak için adımlar atmaya başladı. Bu görüşmelerden en önemlisi 28 Ekim'de gerçekleşti. Osmanlı Maarif Bakanı ile görüşmeli olan Topçubaşov onun hastalığı nedeniyle yardımcısı ile görüştü. Bu görüşte medeni ve kültürel ilişkiler üzerine konuşmalar yapıldı. İlk olarak, Resulzade tarafından daha öncesinde konusu

³⁷⁰ Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 160.

açılmış olan Türk eğitim sisteminin Azerbaycan tarafından benimsenmesi, Osmanlı hocalarının Azerbaycan'a gönderilmesi ve Azerbaycanlı öğrencilerin İstanbul'a eğitim almak için gelmesi konuları konuşuldu.³⁷¹ Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, eğitim konusu iki ülke ilişkileri arasında yeni değildi. Nitekim daha öncesinde de bu yönde bir sıra adımlar atılmıştı. Lakin, harbi ve ekonomik alanlarda Azerbaycan topraklarından çekilmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, iki ülke arasında ki ilişkilerin sadece medeni ve kültürel olarak koruna bileceğini görmüş ve en son olarak eğitim üzerinde durmayı vacip bilmiştir. Bu alanda atılan önemli adımlardan biri İstanbul'da açılan "Azerbaycan matbuat bürosu" olmuştur. Bu büro gelecekte Azerbaycan'la ilgili bilgilerin, Osmanlı toplumu içinde yayılmasında büyük rol oynamıştır.³⁷² Bir diğer önemli hususlar ise, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a 50 öğretmenin görevlendirilmesi ve Azerbaycan'dan eğitim amaçlı Osmanlı'ya öğrencilerin gelmesi olmuştur. Bu adımlar sayesinde Azerbaycan'ı Rus etkisinden çıkarma hedefi güdülmüştür.³⁷³

5.1.1.1. Türk Dili

Dil konusu Azerbaycan'ın müstemleke olduğu Rusya'dan bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin önemle yaklaştığı konu olmuştur. Hatta daha öncesinde Gence'de yaşanan hükümet krizinin bu konuyu tüm çıplaklığı ile gün yüzüne çıkarmış olması ile Azerbaycan ve Osmanlı Devleti ilişkilerinde karışıklıklar çıkmıştır. Bu sebepten Azerbaycan hükümeti okullarda Türkçe öğretilmesine çok büyük önem vermiştir.

Azerbaycan'ın hala Rusların etkisinden çıkmadığının en çarpıcı örneği, İstanbul'a konferans için gelen M. E. Resulzade ile Hariciye Nazırı M. H. Hacınski arasındaki yazışmada görülmüştür. Şöyle ki, tek-tek Osmanlı idare heyeti ile görüşmeler yapan

³⁷¹ Məsud, *Əlimərdan Bəy Topçubaşov*, 243-245.

³⁷² Həsənlı, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 183.

³⁷³ Bengal Bolat, "Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti-Osmanlı Devleti Eğitim İlişkileri" *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu, 13-16 Eylül 2018*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021): 120-121

Resulzade, merkezi hükümetten İstanbul'a sunulması için raporlar istediği sırada, Hacinski tarafından yollanan raporun Rusça yazılması olmuştur.³⁷⁴ Tüm bunlardan kaynaklı olarak, kendi “özünü” koruyup muhafaza etmeye çalışan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, uluslararası alanda bağımsızlığının tanınmasına kadar, bir Türk devleti niteliğinde tanınmak için uğraşmıştır. Lakin Azerbaycan'daki hükümetin daha düzeni oluşturamaması ve bu sebepten Çarlık döneminden kalma yolsuzluğu ortadan kaldıramamasından dolayı, bu istek tam olarak baş tutamamış ve gönderilen Türk öğretmenler bu yönden hiçbir fayda sağlayamamışlardır.³⁷⁵

5.1.2. Mezhep Ayrımcılığı Üzerine Yapılan Görüş

28 Ekim tarihinde Topçubaşov bir diğer önemli görüşme daha gerçekleştirmiştir. Bu görüşme Şeyhülislam ile olmuştur. Kafkasya kökenli olan Şeyhülislam'la kolaylıkla ortak dil bulan Topçubaşov, Rus kolonyal sisteminin Azerbaycan'a verdiği zararlardan konuşmuş, daha I. Petro'dan başlayarak Rus siyasetinin köklerine inerek, Kafkasya topraklarını ele geçirmek için mezhep ayrımının Çar Rusyası tarafından nasıl hayata geçirildiğini müzakere etmiştir. Rusların din hocalarını bile kendilerinin tayin etmesi sonucu meydana gelen yerli Müslüman ahalinin Ruslaşmasına çözümler aranmıştır.

Bu konuya daha önce 13 Ekim 1918'de yayımladığı “Azerbaycan Türkleri Yüz Sene Moskof Elinde” yazısıyla M. E. Resulzade de çok net ve doğru tespit vermiştir. O, Azeri Türkleri için hazırlanan hocaların “hükümet arzusuyla... mevcut bulunan Şia ve Sünni ihtilafatını derinleştirsinler” diyerek Rusların kolonyal politikasının bu topraklarda hangi yollarla hayata geçirdiğini izah etmiş, lakin 19. yüzyılın sonlarında ön plana çıkmaya başlayan millet mefhumunun daha çok güç kazanmasıyla “halk tabakalar arasında müsavat (birlik), idare-i ruhaniyelerde tevhit (birleştirme) ve intihap (tercih etmiş), mekatib-i (okulda) umumiyyede Türkçe tedris ile beraber mekatib-i milliye ihdasına (ortaya çıkarmak) ile hürriyet talep etmeye

³⁷⁴ İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri*, 71-75.

³⁷⁵ Mehmed Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, 1 bs. (İstanbul: Derin Tarih, 2020), 31-32.

başlamışlardır”la olayın en oturaklı özetini yapmıştır.³⁷⁶ Sonuç olarak Topçubaşov da mezhep ayrımı başta olmak ile, böyle ayrımcı meselelerin hallolmasını ve Osmanlı halkı ile Azerbaycan halkı arasında kalan bazı husumetlerin giderilmesinin önemini vurgulamış ve Osmanlı Şeyhülislam’ının da desteğini alarak bu konuda daha Safevilerden başlayan karşı durmanın sonuca bağlanması için ortak atma kararına gelmiştir.³⁷⁷

5.1.3. Topçubaşov’un İstanbul’daki Son Faaliyetleri

Topçubaşov, 27 Ekim 1918’de Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmed Nabi Bey’le görüşme gerçekleştirmiş ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin resmiyete bağlanması için Osmanlı elçisinin Azerbaycan’a göndermesini istemiştir. Daha öncesinde Azerbaycan’ın böyle girişimlerine hep olumsuz cevap veren Osmanlı hükümeti bu defa Topçubaşov’un isteğine olumlu cevap vermiştir.³⁷⁸ Bunun en önemli sebebi ise, harbin kaybedilmiş olmasından, artık sadece kendi öz topraklarını korumanın Osmanlı devlet idarecilerinin ana hedefini oluşturması olmuştur.

Bunun ardından imzalanan Mondros Mütarekesi (30 Ekim), Topçubaşov’un aynı müracaatla yine Hariciye Nazırı’na başvurmasına sebep olmuştur. 4 Kasım 1918’de Topçubaşov “Azerbaycan’da şimdilik bir mümessil-i askeriyemiz bulunduğu icabında bir mümessil-i siyasi tayin edileceğinin şifahen tebliği”nin önemini belirterek bir kez daha Osmanlı’ya müracaatta bulunmuşsa da bu sefer yeni Hariciye Nazırı tayin edilen Mustafa Reşat Paşa artık hiçbir şeyin onların elinde olmadığını ve İtilaf Devletleri’nin izni olmadan bir şey yapamayacaklarını söylemiştir.³⁷⁹

Topçubaşov Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanınması sonucu, uluslararası alanda diğer devletlerin Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını tanınmasına bir kapı açacağını bildiğinden bu konuya çok büyük önem vermiş ve

³⁷⁶ Mehmed Emin Resulzade, “Azerbaycan Türkleri Yüz Sene Moskof Elinde”, *Zaman*, no. 187 (13 Teşrinievvel 1334): 2.

³⁷⁷ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 183-184.

³⁷⁸ A.g.e., 189.

³⁷⁹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 293.

Osmanlı tarafı bunu da çok net olarak anlamıştır. Ulaştırma Bakanı Rauf Bey'in Topçubaşov ile yaptığı görüşmesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığın İtilaf Devletleri tarafından tanınması için, onların yakın zamanda İstanbul'a gelecek olan murahhasları ile bu konuda görüşme yapmasını tavsiye etmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir.

Mondros Mütarekesi sonrası Azerbaycan demir yollarının Osmanlı eliyle İngilizlere geçmiş olması, Azerbaycan'da çeşitli tepkilere sebep olmuştur. Çarlık rejimi altında petrol üretimi dışında hiçbir alanda kalkınamamış Azerbaycan, demir yollarının elinden çıkması haline kötü duruma düşeceklerini biliyordu. Lakin Osmanlı'da İngilizlerin bu kararını ilk önce reddetmiş, ancak Birleşik Krallık'ın bağımsızlığı tanınmayan Azerbaycan'ın "Türk birliklerinin tuttuğu toprak" olarak nitelendirmesi sonucunda İngilizlerin bu isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁸⁰ Bunun üzerine Topçubaşov bu konuyla ilgili Osmanlı Hariciye Nazırı'yla bir kez daha görüşme gerçekleştirmiş ve ondan da aynı cevabı aldıktan sonra, artık Osmanlı'nın hiçbir yetkiye sahip olmadığını anlamıştır. Lakin Osmanlı tarafı bu görüşmede de Azerbaycan için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını ve hiçbir yardımı esirgemeyeceklerini dile getirmişlerdir.³⁸¹ Ancak ne yazık ki, bunun artık hiç bir önemi kalmamış ve her iki devlet de zayıf konumda bulunduğu için artık çok az şey etkide edebilmiştir.

5.2. Osmanlı Ordu Birliklerinin Azerbaycan'dan Tam Olarak Çıkması

24 Ekim 1918'de Osmanlı ordularının Azerbaycan'dan çıkmasıyla ilgili emir yayımlandı. Bu emir üzerine Osmanlı orduları altı hafta içerisinde Azerbaycan topraklarını terk etmeliydiler. Lakin burayı tam olarak terk etmenin Ermenilerle baş-baş kalacak olan Müslümanlar için hangi sonuçlar doğuracağını bilen Osmanlı hükümeti, Azerbaycan'da kalmaları için Osmanlı askerlerine bir sıra imtiyazlar tanıma politikasını uygulamaya başladılar. Bu amaçla 26 Ekim 1918'te 5236 numara

³⁸⁰ Məsud, *Əlimərdan Bəy Topçubaşov*, 246-250; Həsənlı, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 187-190.

³⁸¹ "Azerbaycan ve Mütareke Mukavelesi", *Vakit*, no. 374 (7 Teşrinisani 1334): 2.

altında bir emir yayımlandı. Bu emir esasında, Azerbaycan'da kalmak isteyen her asker, üç yıllık kontrat imzalamalı idi. Bu kontratlar bir yıl tamamlanmadan feshedilemezdi. Bu askerlere her yıl iki aylık izin verilmeli ve askerlerin ailelerinin para masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmalı idi. Buna ilave olarak, Osmanlı hükümeti askerlerin vatanlarındaki tüm haklarını muhafaza etmeyi de kendi sorumluluğuna alıyordu. Nuri Paşa da ilk önce kendisine edilen teklif üzerine Azerbaycan Ordusu Komutanlığını kabul etmiş ve burada kalmayı kararlaştırmıştı.³⁸² Böylece, koşulların iyi olmasından dolayı birçok Osmanlı subay ve askeri Azerbaycan'da askerlik yapmak için başvurular yapmıştır.

Bu emir imzalanırken, dört gün sonra imzalanacak olan Mondros Mütarekesi sonucu, bu kararların hiçbir öneminin kalmayacağı Osmanlı yetkilileri tarafından bilinmekteydi. Lakin bu emir, Osmanlı askeri tabakasına, devletin onlardan asıl olarak ne umduğunun mesajını veriyordu. Bu sebepten dolayı Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra tüm Osmanlı Ordu birlikleri Kafkasya topraklarını terk etmeli iken, bu karara karşı askerler arasında gizli olarak itaatsizlik başladı. İlk önce 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Osmanlı ordusunun Nahçıvan ve Karabağ bölgelerini terk etmeleri sonucu doğacak olan sorunlara karşı tedbirler alınmasını Sadrazam İzzet Paşa'dan istediğinde (1 Kasım), İzzet Paşa burada kalmaları için asker ve subaylara dört hafta vakit tanıdı.³⁸³ Bu zaman kendi başlarına kalacakları takdirde, Ermenilerin onlara karşı uygulayacakları zulümden korkan Müslümanlar, hicret etmek yoluna başvurdular. Lakin İzzet Paşa hicret sonucu oluşacak olan demografik durumun Ermenilerin lehine olacağını, Müslümanların zararına olacağını öngördüğünden, Osmanlı askerlerine bunun karşısını almaları için hicret etmek isteyenlere her türlü zorlukları çıkarmalarını emretti.³⁸⁴

Kasım ayında Osmanlı topraklarına giren İngilizler, Korgeneral William Montgomery Thomson aracılığıyla Osmanlı hükümetine ultimatoma sunarak, onlardan Kafkasya topraklarındaki tüm askeri birliklerini hemen geri çağırılmasını

³⁸² Karaköse, *Nuri Paşa*, 281-282

³⁸³ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 75-76.

³⁸⁴ A.g.e., 79-80.

emretti.³⁸⁵ Galip devletlerin onlara imzalatacakları barış antlaşmasından bazı imtiyazlar almayı hedefleyen yeni Osmanlı bakanları, İngilizlerin gözünde düşmekten korktuklarından bu kararlara sonuna kadar itaat etmeye başladılar ve ordulara hemen Kafkasya'yı terk etmelerini emrettiler. Lakin Osmanlı askeri tabakası bununla razı olmadı.

Azerbaycan'dan Osmanlı askerlerinin çıkması ile bağlı ilk emir geldiğinde, onlar sessizce bu işi yapmaya koyuldular. Nitekim 20. yüzyılın başından itibaren Taşnak-Ermenilerin "Büyük Ermenistan" kurmaya çalıştıkları sırada Müslümanlar için birçok dehşet verici katliamlara girişmesi, onları yalnız kalmaktan korkar hale getirmişti. Osmanlı askerlerinin yerli ahalden gizlenerek Azerbaycan'dan geri çekilmesinin bir diğer önemli sebebi ise onların kendi ifadeleri ile açıklanabilir: "Meselenin gayet gizli tutulması askerin inzibat ve intizamına zerre kadar hanel ibraz edilmemesi lazımdır."³⁸⁶ Bundan anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti Azerbaycan halkı içinde itibar kaybına uğramak istemiyordu. Böylelikle, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Azerbaycan topraklarından çıkma emri Osmanlı ve Azerbaycan için bir ayı aşkın zorlu süreci başlatmıştır.

10 Kasım 1918'de Azerbaycan, Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa başta olmakla Osmanlı askeri heyeti için büyük bir salonda ziyafet teşkil etti. Burada yapılan tüm konuşmalar daha sonra hükümet gazetesi olan "Azerbaycan" gazetesinde yayımlandı. 400'e yakın entelektüel, siyasetçi, sanayici, parti liderleri ve Azerbaycan ordu komutanlarının bulunduğu bu ziyafette ilk konuşmayı Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski yaptı:

"Azerbaycan dövüş meydanlarında bizim Türk gardaşlarımızın kanı bizim kanımızla birbirine karıştı. Menşe olarak birbirimize gohumuğ (akrabayız), şimdi Azerbaycan topraklarında birbirine karışan kanlarımız bu gohumluğu daha da möhkemletti (sıkı yaptı). Azerbaycan'ın uğrunda akmış kanlar Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasında dostluğun ve kırılmaz elagelerin (ilişkilerin) möhkem (sağlam) teminatıdır."

³⁸⁵ İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 59.

³⁸⁶ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 73.

Sonra konuşmaya Mehmet Emin Resulzade başladı. O, bir yıl önce buldukları bu salonda “Müslümanların tayin-i mukadderatı uğrunda sert münakaşalar yaptığını, Şaumyan başkanlığındaki sosyalistlerin ise buna izin vermeyeceklerini ve her türlü yolla bunun karşısını almaya çalışacaklarını ve Azerbaycan Türklerinin kendi fikirlerini hayata geçirecekleri takdirde buranın harabeye dönüştürüleceği” ile korkutulduklarına değinerek “İndi (şimdi) Azerbaycan Türkleri gan gardaşlarının kömeyi (yardımı) ile hukuklarına nail oldular.” demiş ve bu sürecin ne kadar zorluklarla sürdürüldüğünün altını çizmiştir. Daha sonra sözü alan Ahmet Bey Ağaoğlu da aynı mecrada konuşma yapmıştır: “Vakit vardı ki, Azerbaycan Türkleri öz gardaşları olan Osmanlı Türkleri hakkında danışması (konuşması) az gala (hemen hemen) cinayet hesap edilirdi.” diye üstüne ekledi. En son konuşma yapan Nuri Paşa ise bu zamana kadar ne yapmışsa, bundan sonra da yapmaya devam edeceğini söylemişti: “Kardeş Azerbaycan’ın menfaati her bir Türk için mukaddestir... Eğer Azerbaycan’ın özgürlüğü için yeni kurbanlara ihtiyaç duyulursa, onları da vermeye hazırız.”³⁸⁷

Bu meclisteki konuşmalar, adeta Şubat ve Ekim İnkılapları sonrasında bugüne kadar yaşananların kısa bir özeti mahiyetinde olmuş ve her iki ülkenin hangi fedakarlıklar ile şimdiki zamana gelmesini anlatmıştır. Lakin fedakarlıklar ile elde edilen tüm kazançlar, Enver Paşa sonrası idarecilerin beceriksizlikleri ve uluslararası konjonktür sebebiyle kaybedilmiştir. Bunun bir diğer sebebi ise Azerbaycan’ın askeri yetersizliği olmuştur. Bir sebebi daha H. Bal tarafından dile getirmiştir. O, uzun Rus idaresi zamanında körüklenen ayrılıkların aradan bu kadar kısa zaman içinde ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını ve gelecek tarihte yaşananların bundan kaynaklandığını söylemiştir.³⁸⁸

³⁸⁷ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 190-191.

³⁸⁸ Bal, *Azərbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 226.

5.2.1. Osmanlı Askerlerinin Merkezi Hükümetin Emrinden Çıkması ve Azerbaycanlılara Yardım Etmeleri

Osmanlı askerlerinin Azerbaycan topraklarından çıkma süreci sırasında, bir seri emre itaatsizlik olarak ifade edebileceğimiz vakalar yaşanmıştır. Nitekim kendilerinin I. Dünya Savaşındaki komutanı Enver Paşa'nın fikirlerinin askeri tabaka arasındaki yer edinmesi kolay-kolay yeni hükümet kabinesi emirleri ile yok edilemediğinden, bu emirlere karşı gelmeler yaşanmıştır. Şöyle ki, Enver Paşa'nın görevden istifa etmeden önceki son emri, 15 Ekim 1918 tarihli Nuri Paşa'ya yolladığı mektupta şöyle ifade edilmiştir:

*Belki zahiren Azerbaycan'dan ve Kafkasya'dan kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur olacağız. Böyle bir halde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın kendi kuvvetlerine istinat zamanı gelecektir. Binaenaleyh Kafkasya'da kalacak kuvvetler Azerbaycan ve Kuzey Kafkas kuvvetleri olarak kalmak için şimdiden bu kuvvetleri esas ittihaz ile hem bunları tevsiyan (genişleterek), hem de yeni teşkilat yaparak bu suretle kuvvetlendirmeye bakmalıdır... Orada çalışacak zabitan ve saire Azerbaycan tebaası olarak kalsın ve Hükümet çekilmek emri verse bile orada kalmak üzere tertibat ittihaz edilsin.*³⁸⁹

Buna benzer emir sadece Kafkas İslam Ordusu komutanına değil, bir de Şark Orduları Komutanı Halil Paşa'ya da gönderilmiştir.³⁹⁰ Emre itaatsizliğinin ikinci en büyük sebebi ise, bir kısım Osmanlı askerinin, Azerbaycan Türklerini Ermenilerin insafına terk etmeyi reddetmeleri olmuştur. Osmanlı askerlerin bu isteğinin istikrarlı olarak icra olunması için kumanda heyetinin desteğine de ihtiyaçları olmuştur. Bu desteği sağlayan kişi ise 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa olmuştur.

Daha önce Osmanlı hükümetinden burayı terk etmesi ve yerli Müslüman ahaliye hiçbir yardımda bulunmamasıyla ilgili emirler alan Şevki Paşa, Mondros Mütarekesi sonucu kendilerine tanınan 30 Aralık tarihine kadar Kafkasya'yı terk etmek maddesinden yararlanarak, yerli Müslüman-Türlere gizlice silah dağıtılmasını başlattı. Bu amaçla birçok gizli silah deposu tertip edildi. Bundan ziyade gizli şekilde

³⁸⁹ Bal, *Azerbaycan ve Kafkas İslam Ordusu*, 227.

³⁹⁰ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 72.

Azerbaycan vatandaşı görünümüyle Osmanlı zabıtlarının burada yerleştirilmesi faaliyetleri de yürütülmeye başlandı. Yakup Şevki Paşa önderliğindeki bu faaliyetler, bir daha belirtelim ki, Azerbaycan'daki Ermenilerin Müslümanlara yaptığı tüm dehşetleri görmüş ve kanlarını onları korumak uğrunda akıtmış kumandan heyetinin merkezi hükümetten gizli olarak yapılmıştır.³⁹¹ Bu direkt olarak merkezi hükümetin emrine karşı gelmekle yanaşı, Ermenilerin kendilerini dünyaya masum tanıtmaya becerilerini de göz önünde bulundurursak, Osmanlı hükümetini darbe altına atmak anlamına da gelmiştir. Lakin artık hiç kimsenin siyaset ve diplomasi düşünecek gücü kalmamıştır.

Osmanlı hükümeti, tabii ki de Azerbaycan'dan çıkma emirlerinin verilmesinde kendi çıkarlarını gütmüş ve dünya basını gözünde diskredite olmaktan kaçmak istemiştir. Amma ki, böyle emirlerin alınması bu topraklarda kanlarını akıtan Mehmetçikler için ne kadar ağır olacağını anlamak da pek zor olmasa gerek, Kasım ayında Azerbaycan'ın tüm bölgelerini tahliye etmeli olan Osmanlı Orduları, sadece Azerbaycan'ın batı bölgelerinden aralık ayında tahliye edilmiştir.³⁹²

Azerbaycan topraklarını terk ederken yaşanan bu olaylar, Azerbaycanlı kardeşleri için canlarını veren Osmanlı askerlerinin nasıl bir ruh halinde olduğunun göstergesi olmuştur. Bu sebepten dolayı, kardeşlerini zalim elinde güçsüz bırakarak terk etmek emri Osmanlı merkezi hükümeti tarafından gelmişse dahi, o emirlerden caymalar yaşanmıştır. Nitekim Bakü hariç, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerinin Osmanlı ordu birlikleri tarafından terk edilmesi sonucunda Müslümanların başına gelecekler herkes tarafından tahmin edilebilirdi.

5.2.2. İngilizlerin Azerbaycan'a Girmesi

Resulzade'ye göre Türklerin ayrılması ve İngiliz ordusunun Bakü'ye girmesi herkeste heyecan ve kaygı yaratmıştı.³⁹³ Müslüman ahalinin telaşla izlediği bu olayı,

³⁹¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 586-587; Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 76-78.

³⁹² Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 84-86.

³⁹³ İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 59.

Hristiyan ahali pek sevinçle karşılamış, Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti ise buna nasıl tepki vereceğine henüz karar verememiştir.³⁹⁴

17 Kasım 1918'de Bakü'ye giren İngiliz Ordularının Komutanı General Thomson, burada mevcut hükümetin yerli ahalinin iradesini yansıtmadığını, Osmanlı entrikası ile kurulduğunu, bu nedenle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni tanımadığını ve buranın hala Rus toprakları olarak kabul edildiğini söylemiştir. General Thomson'un bu tutumu İngilizlerin Azerbaycan'dan ne umduklarının bir göstergesi olmuştur. Azerbaycan'ın Osmanlı'yı destekleyecek herhangi bir eylemde bulunması halinde, işlerinin pek zora düşeceği ve İngilizlerin burayı ele geçirmesinin daha da kolaylaşacağı mesajı verilmiştir.

Thomson'un bunu belirtmesi üzerine, onun tanımadığı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyski bunu nasıl sonuca bağlayabileceklerini sormuş, "Ben askerim, bu işler beni ilgilendirmez." cevabını alınca ise "Madem ki siz askersiniz, ben de istiklalini ilan etmiş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet reisiyim. Biz sizi buraya davet etmedik, sizden memleketimi terk etmenizi talep ediyorum." diyerek çok sert bir cevap vermiştir. General Thomson'un "Herhangi bir askeri kuvveti çıkarmak için askeri kuvvete sahip olmak gerekir." sözleri üzerine, Hoyski çok müthiş bir cevap vermiştir:

"Siz yalnız askeri bilgiye maliksiniz. Ya halk kuvvetlerinin ne olduğunu bilmiyor ve yahut her halkı Hindistan halkı zannediyorsunuz. Biz Azerbaycan Türkleri istiklalimizi ilan etmeden önce 100 binin üzerinde Rus askerini, halk kuvvetlerimiz ile söküp hududumuz dışına attık. Eğer inat ederlerse bir avuç İngiliz askerini denize dökmek kahraman halkımızın kuvvetleriyle birkaç saatlik meseledir. Ancak biz ne onlardan fenalık görmek ne de onlara fenalık yapmak istiyoruz."

Bu cevap karşısında, her ne kadar uluslararası durum Azerbaycan'ın lehine olmasa da General Thomson hükümet kabinesinin yeniden oluşturulması şartı ile iki tarafın bir uzlaşmaya varmasını kabul ederek sorunu çözme yoluna girmiştir.³⁹⁵

³⁹⁴ A.g.e., 60.

³⁹⁵ Keykurun, *Hatıralar*, 115-117.

Üst düzey makam kişiler ile yapılan konuşmadan ziyade, İngilizler Azerbaycan'da nasıl siyaset takip edeceklerini yerli ahaliden de gizlemiyorlardı. İngilizler Bakü'ye girer girmez yayınladıkları bildiri ile, I. Dünya Savaşı'nda müttefikleri olan Rusya'yı desteklediklerini ve onlara teşekkürlerini bildirdiklerini, askeri güçle ellerinden alınan Kafkasya'yı da kendilerine geri kazandıracaklarını ilan etmişlerdi.³⁹⁶ Bildirinin ardından İngilizler Osmanlı bayrakları ve nişanelerini her yerden temizlemeğe başladılar.

7 Aralık 1918'de yasama organı olarak Azerbaycan Parlamentosu ilk defa faaliyete başladı. Azerbaycan Milli Konseyi'nin yerine geçen bu kurumun açılışında Resulzade, Azerbaycan ve Türk tarihine altın harflerle yer edinmiş olan sözleri söyledi: "Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez". Lakin yine Resulzade'nin söylediği gibi "Silahla desteklenen (Britanya) ordusunun karşısında, hiçbir askeri gücü barındırmayan ve sadece kendi halkına dayanan bir hükümet yaşam mücadelesi veriyor." idi.³⁹⁷ Bu sözler Azerbaycan tarihinde 1919 yılını açıklar mahiyette en isabetli söz olmuştur. Nitekim Azerbaycan hükümeti 1919 yılına İngilizlerin dayatması sonucu kurulan yeni kabine ile girmiştir.

5.3. Osmanlı'da Kabine Değişiklikleri ve Mondros Mütarekesi

Bu durum Osmanlı Devleti için de geçerli idi. Üç Paşalar idaresinde alınan yenilgi sonrasında ülkede iktidar boşluğu oluşmuştur. 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa başkanlığında yeni Osmanlı hükümet kabinesi toplanmıştır. Lakin siyasetten uzak, askeriyeden gelen İttihat ve Terakki Partisi üyesi Ahmet İzzet Paşa'nın kaderine, Osmanlı tarihinin en ağır mütarekesi olan Mondros Mütarekesi'ni imzalamak düşmüştür. Mondros Mütarekesinin maddeleri şöyleydi:

1. *Çanakkale ve İstanbul boğazları açılıp müttefiklerin işgaline terk edilecektir.*

2. *Türk donanması ve ordusu torpidoların temizlenmesine yardım edecektir.*

³⁹⁶ İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 61.

³⁹⁷ A.g.e., 62.

3. *Hudutların muhafazası ile iç güvenliği sağlayacak emniyet güçlerinin dışında kalan bütün asker terhis edilecektir.*

4. *Müttefikler kendi emniyetlerini tehlikede gördükleri takdirde istedikleri stratejik merkezleri işgal edebileceklerdir.*

5. *Toros tünelleri müttefikler tarafından işgal edilecektir.*

6. *Hükümet muhaberesi hariç olmak üzere telsiz, telgraf ve kablolar müttefik memurlarının gözetiminde olacaktır.*

7. *Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaları en yakın İtilaf Devletleri komutanlığına teslim olacaklardır.*

10. *Altı vilayetin (Ermeni nüfusunun bulunduğu) herhangi birinde karşılıklar çıkarsa İtilaf Devletleri orayı işgal etme hakkına sahiplerdir.*

Bu maddeleri sıraladıktan sonra Prof. Dr. Ziya Kazıcı şöyle bir soru sormaktadır: “Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silinmesi demek olan Dünya Harbi kaybedilmiş, kelimenin tam anlamıyla devlet yere serilmişken böyle bir antlaşma imzalanmayıp da ne yapılabilirdi?”³⁹⁸ Böylesine dolu bagajla hükümeti teslim alan, siyasi geçmişi olmayan Ahmet İzzet Paşa'nın Osmanlı tarihinin en zorlu döneminde bir mucize yaratması beklenemezdi. Bu ortamda Osmanlı idarecileri, İtilaf Devletleri'nin temsilcileri ile dostluk ilişkileri kurmakla, düşmüş oldukları durumdan kurtulmak istemişlerdi. Bu sebepten de İngiliz ve Fransızlarla yakınlık kurmak için, onlara düşman olan İttihat ve Terakki Parti üyelerinin devlet idare makamlarından temizleme siyaseti başlatıldı. Bunun üzerine kendisi de İttihatçı olan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, suçlamalara muhatap olmuş ve 8 Kasım 1918'de vazifesinden istifa etmiştir. Onun yerini ise Ahmet Tevfik Paşa (11 Kasım 1918-10 Mart 1918) kabinesi devralmıştır.³⁹⁹

Yetmiş üç yaşında olan Tevfik Paşa, Sultan tarafından sadarete getirildikten iki gün sonra, 13 Kasım 1918'de İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan filolarından oluşan İtilaf

³⁹⁸ Kazıcı, *İslam Tarihi*, C. 14, 467-468.

³⁹⁹ “Ahmed Tevfik Paşa”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.2, TDV Yayınları. 1989, 139-140.

Devletleri'nin deniz kuvvetleri İstanbul limanına girdiler. Bu olay Osmanlı'nın bağımsızlığını kaybetmesini de facto simgesi olmuştur. Bu tarihten itibaren merkezi Osmanlı hükümeti, aynen Azerbaycan'da olduğu gibi, İtilaf Devleti temsilcilerini memnun ederek hayatta kalmaya çalışmıştır. Nitekim 1923 senesinde bu devletlerin orduları mağlup olarak burdan çıkana kadar, Osmanlı Devleti işgal altında kalmıştır. Böylelikle, 1919'a gelindiğinde hem Azerbaycan hem de Osmanlı bağımsız siyaset yapmaktan uzak, hayata tutunmak için her türlü şanstı faydalanarak yaşama çabası sergileyerek girmiş ve onların arasındaki ilişkileri şekillendirmiştir.

5.4. Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti

Tüm bunların yaşandığı zaman İstanbul'da bulunan Topçubaşov, Ocak 1919'da Osmanlı Padişahı VI. Mehmed ile görüşme imkânı buldu. Daha 1918 yılının Ekim ayında bunun için müracaat eden, lakin Osmanlı topraklarına İngilizlerin gelmesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Rusya'nın bir parçası olarak saymasından dolayı olumlu yanıt alamayan Topçubaşov, Azerbaycan'da kurulan yeni hükümet kabinesinin 18 Aralık 1918'de General Thomson tarafından tanınmasının ardından, bu görüşmeyi gerçekleştirebilmişti.⁴⁰⁰ Sonunda, 10 Ocak 1919'da Topçubaşov, padişah tarafından kabul edildi. Bu görüşme sadece 15 dakika sürmüştür. Görüşmeyi değerlendiren Topçubaşov şöyle bir sonuca varmıştır: Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum, iki devlet arasındaki ilişkilerin karşılıklı sempatiden öteye gitmesine izin vermemektedir ve Osmanlı Devleti içinde bulunduğu zorlu durumla alakalı olarak Azerbaycan'a yardım edemeyecektir.⁴⁰¹

Öte yandan Azerbaycan Müsavat hükümeti de uluslararası konjonktürün bir gereği olarak İngilizlerle dost olma politikasını yürütmeye başladılar. Bu kapsamda İngilizler de Azerbaycan'a taraf adımlar attılar ve ilk olarak 1918'in sonunda Azerbaycan hükümeti General Thomson tarafından tanındı.

⁴⁰⁰ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 293-294.

⁴⁰¹ Məsud, *Əlimərdan Bəy Topçubaşov*, 307-309.

İngilizlerin ilk başta düşman saydıkları Müslümanları, daha sonra desteklemesinde en önemli etken Rusya'daki durum olmuştur. Öncesinde Rusya'da kurulan Bolşevik hükümetinin çabuk dağılacağını uman Birleşik Krallık hükümeti, kendi beklentilerinde yanılmış ve Komünistlerin geri adım atmaya yanaşmadığını görünce korkuya kapılarak, bu ideolojiyi tüm dünyaya yayma hedefi güden Ruslara Azerbaycan'ın kapısını kapatmak istemişlerdir. Nitekim petrol zengini Bakü Ruslar için çok önemli olmuştur. İşte tüm bunların sonucunda, İngilizler ilk başta düşman devlet olarak girdikleri ülkede, şimdi "dost ülke" imajı yaratmaya çalışmıştır. İngilizlerin politikasındaki bu değişiklik Azerbaycan liderlerini aldatmamış ve Resulzade'nin de ifadesi ile söylersek İngilizlerin kendilerine karşı bu tutumu "Azerbaycanlıların kara gözlerine âşık olarak yapmamıştır".⁴⁰² Lakin bu olay, güçlü orduya hala sahip olmayan Azerbaycan için çok umut verici olmuştur.

Bunun ardından İngilizlerin de desteğini alan Azerbaycan heyeti, Osmanlı toprakları üzerinden Fransa'nın Versay şehrinde toplanan Barış Konferansı'na gitmek için hemen yola düştü. Burada, Azerbaycan heyeti, ülkenin bağımsızlığını dünya devletlerine tanıtmak hedefini gütmüştür. Ayrıca Müsavat hükümetinin bir diğer gündemi de kendi bağımsızlıklarına tehdit olarak gördükleri Ermeniler olmuştur. Öncesinde de belirttiğimiz gibi Osmanlı askerleri bu toprakları terk ederken, merkezi İstanbul hükümetinin isteğine aykırı davranarak yerli Müslüman ahaliye Ermenilere karşı korunmalarını sağlamak için silah yardımı yapmışlardı. Bu amaçla Yakup Şevki Paşa komutasında 18 Kasım 1918'de Iğdır merkezli⁴⁰³ "Aras-Türk Cumhuriyeti" meydana gelmiştir. Aras-Türk Cumhuriyeti'nin toprakları Eçmiadzin'in (Üç Kilise) bir kısmı Serderabad, Uluhanlı (Zengibasarsar), Kamerli (Gernibasarsar), Vedi (Vedibasarsar), Şerur, Nahçıvan, Ordubad ve Sürmeli bölgelerinden oluşmuştur. Hükümet Başkanı Emir Bey Zimanbeyzade olmuştur.⁴⁰⁴ Böylelikle, bölgeden geri çekilmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Azerbaycanlı Müslüman ahaliyi yine de darda koymamış ve

⁴⁰² İshakov, *Mamed Emin Resulzade*, 65.

⁴⁰³ Diğer görüşler için bkz. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 98-99.

⁴⁰⁴ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, 97, 100.

bir teşkilatlanma meydana getirerek kısa zamanlığına olsa bile Müslümanları Ermeni teröristlerin zulmünden koruyabilmiştir.

“Aras-Türk Cumhuriyeti” Sovyet yazarları tarafından ciddiye alınmamıştır⁴⁰⁵ Lakin Müslümanları Ermenilerden korumak için oluşturulan bu hükümet, Antranik Ozanyan liderliğindeki Ermeni çetelerin uyguladığı mezalim hakkında bilgileri Bakü hükümetine ulaştırdıktan sonra, burada panik yaranmış ve onlar göz göre göre İngilizlerin buna müdahale etmemesinden dolayı İngilizler ile daha da çok iyi geçinmek arzusuna kapılmışlardır. Nitekim böyle yapılmaz ise kendilerinin de başına aynısının geleceğinden korkmuşlardır.⁴⁰⁶ Sonunda, Ermenilerin saldırısı ve İngilizlerin buna göz yumması sonucu Ocak 1919’da Aras-Türk Cumhuriyeti son bulmuştur.⁴⁰⁷ Tarihçi Akdes Nimet Kurat’ın bu konuya ilişkin sözleri çok isabetlidir:

*Gürcü ve bilhassa Ermeniler durup dururken, İslam-Türk ahalinin haklarını gözetmeleri İngilizler için bahis konusu bile olamazdı... Ermeni hükümeti Kars'ı İngilizlerden teslim aldı... idaresini Ermenilere havale ettiler. İngilizlerin gözleri önünde Kars'ta ve çevresinde İslam ahaliye karşı büyük ölçüde katliamlar yapıldı ve her türlü zulüm işlendi, binlerce Müslüman öldürüldü. Kendilerini “medeniyet dünyasının baş mümessili” sayan İngilizler bu vahşet karşısında seyirci kaldılar, ve bunları durdurmak yolunda en ufak bir harekette bulunmadılar. Mondros Mütarekesini müteakip Türkiye’yi bekleyen facialar silsilesi bu suretle Doğu illerinde başlamış oluyordu.*⁴⁰⁸

Böylelikle, Aras-Türk Cumhuriyeti’nin kaderi onların komşuları olan Osmanlı ve Azerbaycan hükümetlerinin ne kadar zor durumda kaldıklarının kanıtı olarak önümüzde durmuştur. Aras-Türk Cumhuriyeti’nin böyle son bulması, haklı olarak Azerbaycan Müsavat hükümetinde de kaygı yaratmıştır. Kendi komşu topraklarında, İtilaf Devletleri bulunmasına rağmen ve onlara pek çok defa müracaat edilmesine

⁴⁰⁵ Qaraş Mədətov, *Naxçıvanda Sovet Hakimiyyətinin Gələbəsi və Naxçıvan MSSR-in Təşkili*, 1 bs. (Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı, 1958), 43.

⁴⁰⁶ A.g.e., 114.

⁴⁰⁷ A.g.e., 119-120.

⁴⁰⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 587-589.

rağmen Ermenilerin yerli Müslüman ahaliye soykırım uygulayabilmesi, Azerbaycan hükümetinin içinde bulunduğu zorlu durumun en net göstergesi olmuştur.

5.4.1. Nuri Paşa

Bu tarihlere gelinirken Müsavat Partisi içinde bazı önemli olaylar yaşanmıştır. Nuri Paşa Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı terk etmesine rağmen, burada kalmayı ve Kafkas İslam Ordusu ile başlattığı mücadeleyi sürdürme kararında olduğundan Aralık 1918 kadar Azerbaycan'da kalmış, daha sonra Batum'da İngilizlerle yüzleşmiş ve Kuzey Kafkasya'da Denikin başkanlığındaki Ruslara karşı mücadeleye giriştikten sonra başarısızlık yaşayarak yeniden Bakü'ye geri dönmüştür. Onun bu faaliyeti her ne kadar resmîyet açısından Osmanlı makamları tarafından hoşnutlukla karşılanmasa dahi, onlar buna Enver Paşa başkanlığındaki Osmanlı dış politikasının uzantısı olarak baktıklarından göz kapamışlardır. Böylece Nuri Paşa 1919'un yazında bir kez daha Bakü'ye gelmiştir.⁴⁰⁹

Bakü'ye gelen Nuri Paşa, Eylül 1919'da gayri-resmî Osmanlı temsil heyetini meydana getirdi. Bu kurumun meydana getirilmesindeki en önemli maliye yardımı Azerbaycan hükümeti yaptı. Lakin sonrasında Azerbaycan içindeki ayrılıkçı hareketlerin merkezi olan bu kurum, gelecekte Osmanlı merkezi hükümetini değil, Ankara hükümetini temsil etmiştir.

5.4.2. Yusuf Bey Vezirof Çemenzemenli

Nuri Paşa başkanlığında oluşturulan bu kurumsal yapı, Azerbaycan ve Osmanlı arasındaki ihtilafların ne denli boyutta olduğunu ilk defa her iki tarafa açıkça göstermiştir. Nitekim Ankara hükümetinin talimatı üzerine faaliyet göstermeye devam eden bu kurum Azerbaycan Parlamentosu'nu ikiye bölmüştür.⁴¹⁰ Bu bölünmenin meydana gelmesinden sonra, iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olacak gelişmeler yaşanmıştır.

⁴⁰⁹ Karaköse, *Nuri Paşa*, 296-303

⁴¹⁰ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 161.

Ekim-Kasım 1919'da gelecekte Azerbaycan edebiyatının en büyük eserlerinden biri olan "Ali ve Nino"nun yazarı olarak tanınacak olan Yusuf Bey Vezirof Çemenzemenli, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk İstanbul sefiri olarak görevlendirildi. Lakin Yusuf Bey'in İstanbul'a gittiğinde Şehbender Mahmut Bey'e "Türk payitahtına değil, beynelmilel bir şehre" sefir geldiğini söylemesi, "Azerbaycan için Denikin ile Türklerin hiçbir farkı yok" gibi ifadeler kullanması⁴¹¹, hatta Ermeni basınına Osmanlı'yla birlikte hareket ederek tuzağa düşmek istemediklerini ifade ederek, Osmanlı ordularının Azerbaycan'ın istikbali için yaptığı askeri fedakarlığı söylemeyecek kadar kendi gafletinde ifrata varması Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini kötü etkilemiştir.⁴¹²

Yusuf Bey'in parlamento içerisinde Osmanlı karşıtı tavır takındığı öncesinde de bilinmekteydi. Lakin buna rağmen onun İstanbul'a Azerbaycan'ı temsilen sefir olarak tayin edilmesi, Azerbaycan içindeki İngiliz yanlısı siyasetçilerin nüfuzunun ne kadar güçlü olduğunun göstergesi olmuştur.

5.4.3. Azerbaycan'ın Bağımsız Politika Yürütme Çabası

Tüm bunlara rağmen, Azerbaycan Müsavat Partisi hükümeti, General Thomson'un onların iç siyasetine karışmasına en başından itibaren karşı çıkmaya çalışmıştır. Bu Thomson'un Fethali Han Hoyski başkanlığında kurulan kabinenin başkanlığını, Azerbaycan petrol milyonerlerinden olan Mirza Esedullah Bey'e vermek istemesi olayında net şekilde gözükmiştir. Nitekim İngilizlerin bu isteğine Fethali Han Hoyski karşı çıkmış, bu dayatmayı reddederek Esedullah Bey'i sadece Ticaret Vekili vazifesine tayin etmiştir. Daha sonrasında Ticaret Vekili olan Esedullah Bey, İngiltere çıkarları güden projeler uygulamak isteyince, hükümet içinde hiçbir destek alamadığından istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁴¹³

⁴¹¹ Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, 32.

⁴¹² Perinçek, *Kafkasya'da Türk-Sovyet Askeri İşbirliği*, 60-61; "Yusuf Bey Vezirli ile Bir Hasbihal", *Tasvir-i Efkar*, no. 2954 (10 Kanunusani 1336), s. 1.

⁴¹³ Keykurun, *Hatıralar*, 163.

Hoyski'nin tutumu, daha yeni bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız politika yürütme çabasının en güzel örneklerinden olmuştur. Nitekim bunun aksine İngilizlere güzel görünmek için İttihatçılara yargı üstüne yargı dağıtan Osmanlı sadrazamları bunu aksini sergilemişlerdir.

Azerbaycan bu duruşunu diplomasi sahasında da göstermeye çalışmıştır. Bunu onlar, daha önce bahsettiğimiz Ermeni vahşeti ile yüz-yüze kalan Aras-Türk ve sonrasında onun yerine gelen Elviye-i-selase hükümetlerinin yardım için yolladıkları delegeler verdiği para yardımıyla görülmüştür. Üstelik bu hükümetlere sadece mali yardım yapılmamış, Avrupa devletlerinin merkez şehirlerinde de bununla alakalı makaleler yazılıp yayımlanarak, Fransız devlet adamlarından da yardım istenmiştir.⁴¹⁴

5.4.3.1. Azerbaycan-Osmanlı “Askeri İttifakı”

1920'un Ocak ve Şubat aylarında Londra Konferansı'nın hazırlıklarının sürdüğü sıralarda, Azerbaycan heyeti bir sıra suçlamalar ile karşılaştı. Ermeniler, Azerbaycan'ın İtilaf Devletleri'nden gizli Osmanlı Devleti ile askeri antlaşma imzaladığını iddia ettiler. Bu iddia üzerine, bir de belgelerin bulunması üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Azerbaycan'a tepki geldi. Bunun üzerine, bu zaman Paris Sulh Konferansı'nda bulunan Topçubaşov, 1919 Aralık ayında Avrupa devletlerine itiraz notası çekti.⁴¹⁵ İttifak antlaşmasının haberi alınır alınmaz Osmanlı Devleti de bunu reddetmiş ve böyle bir şeyin olmadığını basın yoluyla duyurmuştu. Nitekim Osmanlı hükümeti de bilmekteydi ki, böyle bir ittifak antlaşmasının yapılması, İngiltere başta Batılı ülkeler tarafından Ermenileri desteklemek amacıyla Müslüman-Türk devletlerine karşı kullanılabilirdi. Bu sebepten dolayı Osmanlı da Azerbaycan'ın yaptığı gibi böyle bir gizli antlaşmanın söz konusu olmadığını savundu.⁴¹⁶

Zaten hem Azerbaycan'ın hem de Osmanlı Devleti'nin böyle bir antlaşmayı imzalamaya gücü yoktu. Lakin iki tarafın da askeriyesi içinden bazı kişilerin

⁴¹⁴ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 469.

⁴¹⁵ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 306-307.

⁴¹⁶ “Türkiye-Azerbaycan İttifakı Doğru Mu?”, *İleri*, no. 734 (23 Kanunusani 1336): 5.

girişimleri sonucu bu iddia ortaya çıkmıştır. Ülkelerini resmen temsil etme yetkisi olmayan kişilerin böyle bir girişimde bulunmuş olması, iki ülkenin birbirine nasıl hala kardeş gözüyle baktığının bir göstergesi olmuştur.

5.5 Türklerin Müsavat Partisi'ne İlişkin Görüşleri

Bu süreci değerlendiren bazı Cumhuriyet dönemi Türk tarihçilerinin Azerbaycanlıları itham eden bazı yaklaşımları dikkat çekmektedir.

Bazı Türk tarihçiler Azerbaycan'ı Osmanlı'ya hiçbir yardım yapmamakla suçlamıştır.⁴¹⁷ Zorlu harp ortamında Çarlık Rusya'dan miras idari yapının birçok eksikliklerini de kendinde barındıran Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kendi ekonomik ve askeri sorunlarını çözmekte aciz kalmışken, Osmanlı'nın İtilaf Devletleri'nin işgalinden kurtulması için nasıl yardım edebilirdi? Azerbaycan içindeki İngilizlerin baskısı, devlet organları içinde Çarlık'tan kalma yolsuzluğun yaygın olması, bunun üzerine kentlilerin toprakla ilgili sorunlarının hükümetin son bulmasına kadar çözülememesi, Azerbaycan'ın ellerini kilitlemiştir. Söz konusu şartlarda, Müsavat Partisi hükümetinin Osmanlı'ya büyük çaplı bir yardım yapabilmesi mümkün olmamıştır.⁴¹⁸ Lakin buna rağmen, Müsavat hükümeti İngilizlerden gizli Osmanlı Devleti'ne küçük çaplı yardımda bulunmuştur.

Bu soruna tam olarak açıklık getirmek için, Azerbaycan'a Osmanlı'nın yardımını ulaştırmada görevli olan Nağı Şehzamanlı'nın hatıratlarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin en büyük mimarlarından olan ve iki hükümet kabinesinin başbakanı Nasip Bey Yusufbeyli ile yaşadığı anıyı aktarmak istiyoruz:

“... hatırını sormam üzerine Nasip Bey: Hiç bir zaman sıhhatimden şikayetçi olmadım. Allah'a şükür zindeyim. Benim sıkıntım daima maddi olmuş idi ki,

⁴¹⁷ Şerafettin Erel, *Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları*, 1 bs. (İstanbul: Baha Matbaası, 1968), 41-44; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2 bs. C. 1, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 180-183.

⁴¹⁸ Yolsuzluğun had safhaya ulaştığı dönemde, İkinci Hoyski kabinesi istifaya vermek mecburiyetinde bile kalmıştı bkz. Volhonskiy & Muhanov, *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*, 95, 158.

Başvekil olduktan sonra ondan da kurtuldum. SEİM devrinde Tiflis'te Maarif Vekili olduğum zaman maaş beni görmezdi. Daima olduğu gibi Gence'den, babamdan para isterdim. Azerbaycan istiklalini ilan ettik. Cumhuriyetimizin Maarif vekili oldum. Gene aldığım maaş masrafımı kapatmıyordu. Neden diyeceksin. Parlamentomuzda olsun, parti içerisinde olsun, halkımızın her sınıfı beni seviyor. Herkesten hürmet görmekteyim. Gün yoktur ki cemiyetlerimizin gecelerine davet olunmayayım. Hepsine teberru etmek lazım. Çok yerine sıkıla, sıkıla az veriyordum. Artık Başvekil oldum, o sıkıntıdan da kurtuldum. Sen biliyordun, ben babamın müsaadesiyle bağlarımızdan birini modern bağ gayesiyle ayırmıştım. Üç yıldır milli işlerimizden bağ ile uğraşacak vakit bulamadım. Babama bir mektup yazarak bu yıl da bağ işiyle uğraşamayacağımı, yine eskisi gibi kamış alıp yapturmalarını söyledim. Babamdan bir cevap aldım. Mektubu sana okuyayım. Babam mektubunda içini dökmüş 'Aziz oğlum, çok sabrettim, yazacağım. Sıkıntı çekerek, borç altına girerek sana yüksek tahsil temin edebildim. Artık bitirir, gelir rahat ettirir diye düşündüm. Tahsilini bitirdin geldin Belediye'nin erzak işleri Umum Müdürü oldun. Sana gene ben baktım. Benden yalnız para istedin. Sonra Tiflis'e giderek SEİM'in Maarif Vekili oldun. Aldığın para ile geçinemedin. Bir kaç kere para istedin, gönderdim. Sonra Azerbaycan istiklalini ilan ettiniz. Geldin Cumhuriyetimizin Maarif Vekili oldun. Merkezimiz Bakü'de çalıştın. Gene aldığın para masraflarını kapatmadı. Boyuna benden para istedin. Hep gönderiyordum. Şahsıma ait olan arsanın bir parçasını satmıştım. O paralardan gönderiyordum. Bu gün ise Başvekilsin, Devlet Reisisin, yani Ülkemizin Padişahı olmuşsun. Yine bağının kamışını ben alayım. Sen para göndermesini bilmez misin?"⁴¹⁹

Bu olay, Darü'l Muallimin (Öğretmen Okulu) ve Mekteb-i Sultan müdürlerinden olan Azerbaycanlı Efendizade Mehmed Şerif'in üzerine değindiği meselenin bir bakımdan devamını teşkil etmektedir. Şöyle ki, Azerbaycan'da bulunduğu zaman buradaki yolsuzluğun ne kadar çok olduğuna değinen Efendizade, devleti çokça ziyafet vermekle suçlamış ve bunun hazinesinde para kalmamış Azerbaycan'ı, ne kadar çok zor duruma soktuğunu söylemiştir.⁴²⁰ Bu durumun sadece Nasip Bey için

⁴¹⁹ Keykurun, *Hatıralar*, 153.

⁴²⁰ Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, 30-37.

değil, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tamamı için geçerli olduğu düşünölmelidir. Devlet reisi kendi ihtiyaçlarını bile karşılayamazken, işgale maruz kalan Osmanlı'ya yardım etmesi nasıl mümkün olabilirdi? Azerbaycan'ın henüz bağımsızlığını kazanmadığı ve Rus boyunduruğı altında yaşadığı yıllarda, tüm Hristiyan Avrupanın Osmanlı'ya karşı cephe aldığı Balkan Harbi sırasında, Resulzade başkanlığında “Gardaş Kömeyi” adıyla yardım kampanyası başlatıldığı ve 1,5-2 milyon civarında altın para toplanarak Osmanlı Devleti'ne gönderildiğı de dikkate alınmalıdır.⁴²¹

Tüm bunlar göz önünde bulunduğunda, Müsavat hükümetinin İngiltere ile iyi ilişkiler kurmak isteğinin en başta gelen sebeplerinden birinin askeri gücünün yetersiz olduğu düşünölebilir. Zira Osmanlı ordularının Azerbaycan'ı terk ettikleri sırada Sadrazam İzzet Paşa da 11 Kasım 1918 tarihli “mahrem” cevabında Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski'ye bu şekilde hareket edilmesini önermiştir.⁴²²

5.6. Batı'nın Osmanlı İçin Planları

25 Haziran 1919'da ABD Başkanı Thomas Woodrow Wilson'un Paris'teki evinde, Lloyd George (İngiltere), Clemanseau (Fransa), Sonnino (İtalya) ve Makino'nun (Japonya) katılımı ile özel mahiyetli bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Pasifik Okyanusu'nun yanındaki devlete hükmeden Wilson, okyanusun karşı kısmındaki topraklarda, Anadolu topraklarında, “Büyük Ermenistan” meydana getirmek için proje sundu. Bunu, “Amerika Amerikalılar için, Avrupa Avrupalılar için” diyen “Monroe Doktrini'ni uluslararası hukukta kendilerinin ana oryantasyonu kabul eden ABD Başkanı söylemişti. Hatta ABD Başkanı Irak, Suriye ve Filistin topraklarının da Osmanlı Devleti'nden ayrılması gerektiğini söyleyerek “Osmanlı meselesini uzun yıllardan beri tetkik ettiğini ve Türklerin İstanbul'dan kovulmaları gerektiğı kanaatine vardığı”nı belirtti.⁴²³ Bu toplantı sonucunda, Osmanlı topraklarının sonu görölmeyecek olan çatışmalara sahne olacağı anlaşılmıştı.

⁴²¹ *Azerbaycan Gazetesi*, 4 Nisan 2017.

⁴²² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 585-586.

⁴²³ A.g.e., 595.

5.7. Azerbaycan'da Hükümet Krizi

İşte tüm bunların meydana geldiği tarihlerde, Aralık 1919'da oluşturulan Nasip Bey başkanlığındaki ikinci hükümet kabinesi içinde kriz yaşandı. Bu krizin en başlıca sebebi ise Anadolu'da başlayan kurtuluş mücadelesini destekleyen Türklerin Azerbaycan içindeki sosyalistlere sağladığı destek sonucu, hükümet içinde bölünmenin yaşanması idi.

Azerbaycan içindeki bu durumu, daha 1919'un Haziran ayında Azerbaycan komünistlerinin lideri olan Neriman Nerimanov da dile getirmişti:

*“Daha İngilizler, Kafkasya'ya gelmeden önce Wilhelm'in bombaları Londra sokaklarında patlarken siz, o zaman Müslümanlara ‘İngilizler Türkiye'nin ve bütün Müslümanların tarihi düşmanıdır’ demiyor muydunuz? Bu sözleri, Müslümanlara Türk komünistleri de diyorlardı ve bugün de diyorlar. Ancak, aradan geçen birkaç yıl içinde, siz düşüncelerinizi değiştirdiniz ve İngilizlerle dostluğa başladınız. Gitgide, kendinizi fark etmeden, bağımsızlığınızı kaybettiniz. İngilizler, sizi yalancı sevgi ve saygıyla yok olma durumuna getirmişler; siz de uygar ve insani İngilizler diyerek onları övmektesiniz.”*⁴²⁴

Müsavatchıların dışa vurduğu bu tavrın biz daha önce de bir siyasi oyun olduğunu burada ispat etmiştik. Lakin bunun ülke içinde yaşayan Müslümanlar arasında kötü etkiler bırakması kaçınılmaz olduğundan, bu siyasi hamleler yan etkiler de yaratmaya başlamıştı. N. Nerimanov'un bu sözleri ise, bir nevi Azerbaycan'ı uyarı mahiyette de olmuştu.

Bu ortamda hükümet kabinesinde bulunan bazı Azerbaycanlı paşaların, İngilizlerin kendilerine karşı ağır takınmamaları için Osmanlı Türklerinin aleyhine konuşmaları durumu da olmuştu. Lakin bu konuya değinen Mehmed Şerif Efendizade, böyle kesim insanların Azerbaycan'ın siyasi liderleri olmayıp, alt tabaka siyasetçiler olduğunu söylüyordu. Nitekim Azerbaycan'da Osmanlı'yı açıktan açığa kötüleyecek siyasi partinin iktidarda kalması da mümkün olamazdı.⁴²⁵ Bu hususu Birleşik

⁴²⁴ Nariman Narimanov, *Statyi I Pisma*, 1 bs. (Moskova: Sentralnoye İzdatelstvo Narodov SSSR, 1925), 18

⁴²⁵ Perinçek, *Kafkasya'da Türk-Sovyet Askeri İşbirliği* 70-71.

Krallığın Güney Kafkasya'daki Yüksek Komiseri Harry Luke, Azerbaycan Başbakanı Nasip Bey'le konuşmasında da sezmiş ve onları sınır dışı etmek isteğine Nasip Bey'in cevabı şu şekilde olmuştur: “Bu insanlar (Türkler), Bakü'nün Rusya'dan kurtulmasıyla halkın gönlünü kazandı, adeta birer ulusal kahraman olarak görülüyorlar. Bu yüzden de sınır dışı edilmeleri mümkün değil.”⁴²⁶

5.8. Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınması

Ocak 1919'da başlayan Paris Sulh Konferansı dünyaya yeni şekil-düzen verirken, Kafkasya'da Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan ulus devletler, uluslararası arenada bağımsızlıklarının tanınması için mücadele ediyorlardı. İlk zamanlar bu ulus devletlere Rusya'nın bir parçası olarak bakan İngilizler, Komünizm korkusu karşısında onların bağımsızlığını tanıyıp güçlendirmek yoluyla, Bolşeviklere karşı bariyer oluşturma çabasına girdiler. Bu sebeple 10 Ocak 1920'de Birleşik Krallığın girişimiyle Paris Sulh Konferansı'nın Yüksek Konseyi'nin oturumu gerçekleşmiş ve 11 Ocak Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanınmıştı.⁴²⁷ Lakin Batı'nın bu siyasetini istikrarla yürütemeyeceği en başından itibaren anlaşılmıştı. Bunun en belirgin tarafı ise, müttefikleri olan ABD'nin bile bu hükümetlerin bağımsızlığını tanımaması olmuştu.

5.8.1. Osmanlı Devleti'nin Sevinci

Türk dünyasında ve esasen de Osmanlı'da Azerbaycan'ın bağımsızlığının resmen tanınması çok büyük sevinçle karşılanmıştır. Basında “Türklük Aleminde Mesut Bir Hadise: Azerbaycan'ın İstiklalinin Tasdiki” adı altında yazılar çıkmış⁴²⁸ ve Osmanlı'nın 22 Ocak 1920 kararıyla resmi olan ve olmayan bir sıra makamlardan

⁴²⁶ A.g.e., 71.

⁴²⁷ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 367.

⁴²⁸ “Türklük Aleminde Mesut Bir Hadise: Azerbaycan'ın İstiklalinin Tasdiki”, *Yeni Gün*, no. 303 (18 Kanunusani 1336): 1; Yunus Nadi, “Yeni Bir Türk Devleti”, *Yeni Gün*, no. 304 (19 Kanunusani 1336): 1; “Kardeş Azerbaycan'ın İstikbali”, *Yeni Gün*, no. 304 (19 Kanunusani 1336): 1; “Azerbaycan İstiklali”, *İkdam*, no. 8239 (19 Kanunusani 1336): 1.

Azerbaycan Müsavat hükümetine tebrikler iletilmiştir.⁴²⁹ Bu tebriklerde ‘‘z Türk kardeşlerimizin istiklal-i siyasilerinin bütün alem-i medeniyete resmen ve katiyen kabulünden mütevellit meserrat-ı binihayemizi (sonsuz sevincimizi) arz ile samimi ve kalbi tebriklerimizi takdim eyleriz.’’ Denilmiştir. ⁴³⁰

30 Ocak'ta Osmanlı'nın en eski niversitesi olan İstanbul niversitesi'nin Konferans salonunda, Osmanlı ve Azerbaycan bayrakları asılarak Türk kardeşliği üzerine konuşmalar yapılmış ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının kazanılması dolayısıyla tebrik edilmiştir.⁴³¹ Bu olay Avrupa kamuoyunda da coşkuyla karşılanmış ve bir sıra yazılar yazılarak, başta Sovyetlerle olan ilişkilerde ne kadar önemli role sahip olacağı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.⁴³²

5.9. Bağımsızlığın Kaybedilmesi ve İstanbul'un İşgali

Bu olaylar eşliğinde şubat 1920'ye girilmiştir. ncesinde Kafkasya'da meydana gelen tüm bağımsız hkmetlerle savaş halinde olan ve arlığı yeniden inşa etmeye alışan Denikin, Batı'nın kendisini desteklemesiyle 11 şubat 1920'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımıştır.⁴³³

İtilaf Devletleri artan Bolşevik tehdidine karşı Azerbaycan hükümetini, sadece silah ile destekleyerek ve elit asker sınıfının olmadığını gözardı ederek ülkeyi terk etmeye başladılar. Bu olay Azerbaycan'ın Sovyet karşısında bağımsızlığını kaybetmesindeki en büyük etken olmuştur. 1950'de Ankara'da bulunduğu zaman yayımladığı

⁴²⁹ ‘‘Azerbaycanlıları Tebrik’’, *Vakit*, no. 793 (20 Kanunusani 1336): 3; ‘‘Azerbaycan İstiklalinin Tebriki’’, *Vakit*, no. 794 (21 Kanunusani 1336): 3; ‘‘Darlfnnuların Tebrikatı’’, *Yeni Gün*, no. 306 (21 Kanunusani 1336): 1; ‘‘Bir Tebrik Telgrafi’’, *Yeni Gün*, no 307 (22 Kanunusani 1336): 2; ‘‘Azerbaycan Mmessilini Tebrik’’, *Yeni Gün*, no. 308 (23 Kanunusani 1336): 3; ‘‘Kardeş Azerbaycan'ın İstiklalini Tebrik’’, *Alay*, no. 3 (24 Kanunusani 1336): 8.

⁴³⁰ ‘‘Azerbaycan İstiklali ve Anadolu’’, *İkdam*, no. 8244 (24 Kanunusani 1336): 4.

⁴³¹ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 369.

⁴³² Hsnli, *Azrbaycan Xarici Siyasti*, 439-440.

⁴³³ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 316.

yazısında Resulzade de buna atıf yapmıştır, “İngilizler Kafkasya’dan çıkmalarıyla Bolşevikleri cesaretlendirmişlerdi”.⁴³⁴

İngilizlerin I. Dünya Savaşı’ndan daha yeni çıkmasından dolayı, 19. yüzyılda Çar Rusyası’yla “Büyük Oyun” diye isimlendirilen Afganistan misali savaşı burada yeniden yürütmeleri çok zor olmuştur. Bu sebepten Kafkasya’da “Küçük İtilaf” bloku oluşturularak Sovyetlere karşı cephe alınması öngörülse de bu plan başarısız olmuş ve Bakü’nün işgalinin önüne geçilememiştir.⁴³⁵

Bunların yaşandığı dönemde, 20 Mart Karabağ’daki Ermenilerin ayaklanması ve Ermenistan Cumhuriyeti’nin bu bahaneyle Karabağ’a girmesi Azerbaycan’ın durumunu daha da zora sokmuştur. Bu olaydan sadece dört gün önce ise, 16 Mart 1920’de İstanbul resmen İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş ve Osmanlı Devleti dağılma ve çözülme sürecine girmiştir. Böylelikle, bağımsızlık için mücadele de ortaklaşarak başlanan iki ülke arasındaki ittifak ilişkileri, bağımsızlığın kaybedilmesiyle sonuçlanacak olan tarihi periyota girmiştir.

5.9.1 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Sonu

Bir yıldan fazla bağımsızlığının uluslararası meydana tanınması için uğraşan ve diğer alanlarda hiçbir gelişme kaydedemeyen Müsavat hükümeti, Ermenilerin harbi istilasını ile karşı-karşıya kaldıktan sonra, kuzeyden gelen Bolşevik tehdidine karşı da aciz duruma düşmüştü. Azerbaycan’ın karşısında yenilgiye uğramış General Denikin ve silah yollamaktan başka hiçbir yardım yapmayan ve dolayısıyla yeni teşekkül eden Azerbaycan ordusuna faydasız Antanta ile ittifaka karşın, zaferden zafere koşan Kızıl Rus Ordusu duruyordu. İki senelik mevcudiyeti zarfında tam altı hükümet idare kabinesi değiştiren Azerbaycan, kendi içinde bile itibar kazanamamışken çok güçlü rakip ile yüzleşmek zorunda kalmış ve bu karşılaşmada Osmanlı artık onların yanında olmamıştı. Böylelikle, daha mart ayının sonunda Karabağ’a tüm askeri birliklerini gönderen Müsavat (20-30 bin asker), Bakü’de içeriden başlayan yıkımla

⁴³⁴ Həsənli, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 495-496.

⁴³⁵ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 370.

yüzyüze kalmıştı. Tüm bunların sonucu olarak Yusufbeyli başkanlığında hükümet kabinesi 1 Nisan'da dağılmış ve devlet başsız kalmıştı.⁴³⁶

Bu zaman Azerbaycan'da bulunan eski Osmanlı Şark Orduları Komutanı Halil Paşa Nahçıvan'da ve Karabağ'da Ermeni çetelerine karşı yaptığı mücadele ile Azerbaycanlılar arasında daha çok saygı kazanmış ve 20 Mart başlayan Ermeni istilasına karşı Azerbaycan'ın yanında yer almıştı. Onun kardeşi Nuri Paşa da Kuzey Kafkasya'dan Azerbaycan'a doğru ilerleyen Kızıl Ordu ile savaşarak sonuna kadar Azerbaycan'ın yanında kalmış ve en son Gence'nin kaybedilmesiyle Azerbaycan topraklarını terk etmişti.⁴³⁷

26 Nisan 1918'de Karabağ'da Ermeni ayaklanması bastırıldı ve Ermenistan ile barış imzalandı. Lakin artık çok geç idi. Kızıl Ordu artık Samur Nehri'ndeki müdafaa hattını kolaylıkla yarmış ve Bakü'ye doğru yol almıştır. Kızıl Ordu'nun sınırı kolayca geçmesi ise Bakü'de bulunan Azerbaycan ordularının Karabağ'a yollanmasından kaynaklanmıştır. Bu zaman Bakü'de komutanı Türk olan birisinin Azerbaycan'a geleceği ve Bolşeviklerin burayı işgal gibi bir amacının olmayıp, bu topraklardan geçerek kardeş Türklere yardım edeceği propagandası Azerbaycan halkı arasında yapılmıştır.⁴³⁸

Sonuç olarak Azerbaycan sınırının Bolşevik orduları tarafından süratle geçilip Bakü'ye doğru ilerlediği haberini alan Azerbaycan parlamentosu, 27 Nisan'da büyük tartışmalar yapıldığı toplantının akabinde, Resulzade gibi Cumhuriyet liderlerinin karşı çıkmalarına rağmen, akşam saatlerinde aldığı karar ile iktidarı yerli Bolşeviklere teslim etmeyi kararlaştırmışlardır.⁴³⁹ Bu ise Bakü'nün Moskova tarafından işgal edilmesi demek idi.

⁴³⁶ Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 178.

⁴³⁷ Sorgun, *Halil Paşa*, 225.

⁴³⁸ Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 386-387; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 180.

⁴³⁹ Həsənlı, *Azərbaycan Xarici Siyasəti*, 500-501; Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, 338-342

SONUÇ

Her savaş, yapıldığı coğrafyada jeopolitik birtakım değişimlerle sonuçlanır ve bu değişikliklerin büyüklüğü, o savaşın büyüklüğüyle doğru orantılıdır. I. Dünya Savaşı, o zamana kadar yapılan en büyük ve kapsamlı savaş idi. Bu sebepten, o zamanın tarihçileri onu “Büyük Savaş” olarak isimlendirmiştir. Zira savaşın arkasından büyük değişimlerin de geleceği çok aşikâr idi.

Azerbaycan ve Türkiye, her ikisi de bu savaştan kendi payını almışlardı. İlk önce Çarlık Rusyası'nın bir parçası olan Azerbaycan, Rusya devriminin yol açtığı çalkantılı bir dönem yaşadıktan sonra, Gürcüler ve Ermeniler ile birleşerek Maveraya-yı Kafkas hükümetini kurmuştu. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, yüzyıllardır en büyük rakibi olan Çarlık Rusyası'nın bu dağılık durumundan faydalanarak kaybettiği toprakları geri kazanmak için harekete geçti. Bu sırada, Azerbaycan halkı 28 Mayıs 1918'de Maveraya-yı Kafkas hükümetinden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etti ve topraklarını Bolşeviklerden geri kazanmak için Osmanlı'dan yardım istedi. Bu yardım ilk önce askeri olarak yapılmış ve devam eden süreçte başka sahalarda da sürdürülmüştür. Azerbaycan'ın, Osmanlı'ya petrol yardımında bulunmasına karşılık, Osmanlı da bölge halkını yüz yıllık bir “Ruslaşma”nın etkisinden kurtarmak için buraya kendi eğitim sistemini ve asker yapılanmasını getirdi.

Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü Bolşeviklerden alıp Azerbaycan'a geri vermek için giriştikleri savaşlar, birçok siyasi çevre tarafından maceracı olarak görülmüş ve Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasında en önemli sebep olarak gösterilmiştir. Lakin Osmanlı'nın kardeşi olarak gördüğü bir milleti zalimin elinden kurtarma arzusu sadece Osmanlı Türklerinin değil, diğer Türk liderlerinin de önemle vurguladığı bir meseledir. Nitekim Kazan Türklerinin “Milli Konsey” reisi Sadri Maksudi Bey'in, Osmanlı'nın Moskova büyükelçisi ile yaptığı görüşmede, “Türkistan'ın en birinci kapısı olan Bakü'nün herce bad-abad (her ne olursa olsun) işgal edilmesini” tavsiye etmesi, meselenin Müslüman Türkler açısından da ne kadar büyük olduğunun göstergesi olmuştur. Osmanlı Devleti de tüm Müslüman Türklerin

lideri olduğundan, bu siyaseti yürütmüş ve bu eylemlerinde kararlı olmuştur. Nitekim sonuçta 15 Haziran Bakü'nün fethedilmesiyle Türkler başarıya ulaşmıştır.

Tüm bu başarıları takiben Balkanlar cephesinin çökmesiyle yenik duruma düşen Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalmıştır. Bu antlaşma sonucu Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda tek başarılı olduğu Kafkasya cephesinden çıkmıştır. Böylelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 28 Mayıs 1918'den, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesinin ardından 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ne kadar olan süreçte, her iki ülke tarihlerinde ilk kez bu kadar yakın etkileşime girmişlerdir.

Öte yandan, bu yakınlığın bir de yan etkisi olmuştur. Bu da ilhak meselesidir. Osmanlı ve Azerbaycan'ın birleşmesini öngören bu fikir, iki ülkede de taraftar bulmuştur. Lakin uluslararası konjonktürün izin vermemesi ve Azerbaycan siyasetlerinin buna büyük tepki göstermesi ile Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile birleşmesi (ilhak) mümkün olmamıştır.

Kasım 1918'de İngiliz orduları ilk önce İstanbul'a, daha sonra ise Bakü'ye girmişlerdi. İstanbul hükümeti bundan sonra İngilizlerin elinde bir oyuncak haline gelmişti. Bundan sonra Osmanlı ordularının Azerbaycan'ı terk etme süreci ve buradaki iktidarı İngilizlerin ellerine alması yerli Müslüman ahali ve Osmanlı askeri sınıfı tarafından ilk başlarda bir manalı karşılanmamıştı. Şöyle ki, İngilizler Azerbaycan'a ilk girdikleri vakit Cumhuriyet hükümetini tanımamış ve burayı Rusya'nın bir parçası olarak gördüklerini söylemişlerdi. İngilizlerin bu tutumu Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamlara girişmelerinde cesaretlendirici olmuştur. Böylece, Thomson kumandanlığındaki Britanya ordularının Azerbaycan'a girmesi, aynen İstanbul'da olduğu gibi burada da dengeleri değiştirmişti.

Bunun ardından Osmanlı askeri tabakası Azerbaycanlı Müslüman kardeşlerini düşmanın eline terk etmemek için faaliyete girişmiştir. Bu yolda, onlar yerli ahaliyi silahlandırmış ve onların arasında kendi subaylarını yerleştirerek, ülkeyi Aralık 1918'de terk etmişlerdir. Bu ise Enver Paşa'nın en başından itibaren oluşturmak istediği Azerbaycan ordusunun meydana gelmesinde ana kemiği teşkil etmiştir. Lakin İngilizlerin burayı kendi boyunduruğu altına almış olması ve ülke içinde bitmek

tükenmek bilmeyen sorunlar, Osmanlı'nın bu planlarını sonuna kadar uygulamasına engel olmuştur. Sonuçta, 1919 senesine Azerbaycan ve Osmanlı, yabancı devletlerin boyunduruğu altında girmiştir. Daha sonraki tarihlerde İngilizler her ne kadar Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığını *de facto* olarak tanımışsa da İstanbul'da olduğu gibi burada da Müslümanlara karşı uygulanan mezalime göz yummuşlardır.

1919 yılının mart ayında İngilizlerle alakalı Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'na çok sayıda şikâyet mektupları geliyordu. Bunlar arasında İngiliz askerlerinin Müslüman kadınlara ahlaksızca davranışlar sergilediğine dair şikayetler de vardı. Bu durumun aynısı Osmanlı içinde de yaşanıyordu.

Diğer taraftan Ocak 1920'de, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı, ABD ve Japonya hariç, diğer tüm devletler tarafından *de jure* olarak tanındı. Bunun, bu zamana kadar yapılmayıp da şimdi yapılmasının çok önemli bir sebebi vardı. O da, Rusya'da başlayıp tüm "medeni dünya"ya korku salan komünizm korkusunun Avrupa'daki siyasi zihinleri işgal etmesi idi. Kuzeyden doğru emin adımlarla güneye doğru ilerleyen komünistler Azerbaycan'ı tutmak için çok kararlı idiler. Ermeni ayaklanmasının Azerbaycan içinde yarattığı savunma güçlerine etki eden boşluğu üzerine Ruslar Azerbaycan'ı yeniden işgal ettiler.

Her şeye rağmen, Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin böylesine kısa süre içinde birlikte sırt-sırta savaşarak mücadele etmeleri, şimdiki zamana kadar bu iki coğrafyada yaşayan halkların birbirlerine kardeş olarak bakmasına ve bu görüşün hala devam etmesine sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetleri iki ülke tarihi ilişkilerinde altın harflerle yazılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, Mehman. *İstoriya Azərbaycana*, çev. Y. M. Nəşibli, N. A. Cavanşir. Bakü: Zərdabi LTD, 2015.
- Ağayev, Mehman. *Kurtuluş Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 1 bs. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Aliyarlı, Süleyman. *İstoriya Azərbaycana*, 2 bs. Bakü: Çıraq, 2009.
- Allen, William Edward David & Muratoff, Paul. *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on Turko-Caucasian Border 1828-1921*, 1 bs. Londra: Cambridge, University Press, 2010.
- Altunsoy, Yılmaz. Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1., S. 2 (2019): 42-91.
- Arkomed, S. T. *Materialı Po İstorii Otpadeniya Zakavkasya Ot Rossiyi*, 1 bs. Tiflis: Krasnaya Kniga, 1923.
- Atnur, İbrahim. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*. 9 bs., C. 3. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008.
- Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920). (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*. 1 bs. İstanbul: TEAS Press, 2018.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında (1918-1920). (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, 1 bs. İstanbul: TEAS Press, 2018.
- Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti-Osmanlı Devleti Eğitim İlişkileri*. I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu, 13-16 Eylül 2018. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021.
- Bal, Halil. *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, 2 bs. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2014.

- Balayev, Aydın. *Mamed Emin Resulzade*, 1 bs. Moskova: Flinta Yayınevi, 2009.
- Betül, Aslan. Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma. *Atatürk Dergisi*, C. 4, S. 1 (2010): 29-63.
- Dekreti Sovetskoy Vlasti*, 1 bs. C. 1. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1957.
- Dokumenti i Materialı Po Vneşney Politike Zakavkasya i Gruzii*. 1 bs. Tiflis: Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, 1919.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, 1 bs. C. 1. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1959.
- Dunsterville, Lionel Charles. *The Adventures of Dunsterforce*, 1 bs. Londra: Edward Arnold, 1920.
- Efendizade, Mehmed Şerif. *Azerbaycan ve İnkılabı*, 1 bs. İstanbul: Derin Tarih, 2020.
- Erel, Şerafettin. *Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları*, 1 bs. İstanbul: Baha Matbaası, 1968.
- Qafarov, Vasif. *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldəniz Rəcəbov, 1 bs. Bakü: TEAS Press, 2018.
- George, David Lloyd. *The Truth About the Peace Treaties*, 1 bs. C. 1. Londra: Victor Gollancz, 1938.
- Hartill, Leonard Ramsden. *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları*, 1 bs. İstanbul: Zafer Matbaası, 1990.
- Həsənov, Həsən. *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*, çev. M. Süleymanov. 1 bs. Bakü: TEAS Press, 2018.
- Hastings, Maks. *Pervaya Mirovaya Voyna. Katastrofa 1914 Goda*. çev. Mariya Desyatova. Moskova: Alpina Digital (PDF A4 Version), 2014.
- Həsənli, Cəmil. *Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*, Bakü: GARISMA, 2009.

- Huntington, P. Samuel. *Stolknoveniye Sivilizasiy*, çev. T. Velimeyev. Moskova: AST, 2014.
- İmanov, Vüqar. *Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918) (Azərbaycan Belgelerine Göre)*, 1 bs. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006.
- İshakov, S. *Mamed Emin Resulzade. Sbornik Proizvedeniy i Pisem*, Moskova: Filinta, 2010.
- İsmayılov, Mahmud. *Azərbaycan Tarixi*, C. 5. Bakü: Elm 2008.
- Karaköse, Nejdət. *Afrika Grupları Komutanı- Kafkas İslam Ordusu Komutanı- Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)*. İstanbul: Ötüken, 2012.
- Karayev, Alihaydar. *İz Nedavnego Proşlogo (Materialı K İstorii Azerbaydjanskoy Kommunističeskoy Partii (b))*. 1 bs. Bakü: Bakinskiy Raboçiy, 1926.
- Kazemzade, Firuz. *Borba Za Zakavkazye*, çev. A. Umayeva. Bakü: Şerq-Qerb, 2010.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Tarihi*, 1 bs., C. 13. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2005.
- . *İslam Tarihi*, 1 bs., C. 14. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2008.
- Keykurun, Naki. *Azərbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar*, 1 bs. Ankara: İlke Kitabevi Yayınları, 1998.
- Kurat, Nimet Akdes. *Türkiye ve Rusya. XIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Küçükkayhan, Çetin. “Osmanlı Basınına Göre Brest-Litovsk’tan Mondros’a Kadar Kafkasya”. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2001.
- Mədətov, Qaraş. *Naxçıvanda Sovet Hakimiyyətinin Gələbəsi ve Naxçıvan MSSR-in Təşkili*, 1 bs. Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azərbaycan Harekatı*. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991
- Məsud, Afaq. Əlimərdan Bəy Topçubaşov... Xalqımızın Müstəqil Yaşayacağına İnanırdıq. Bakü: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018.

- Mustafayev, Beşir. “Kafkaslarda Müslüman Soykırımı”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 1 (2012): 533-561.
- Muhanov, Vadim & Volhonskiy, Mihail. *Po Sledam Azerbayjanskoy Respubliki*. Moskova: Yevropa. 2007.
- Nizamoğlu, Yüksel, “Vehip Paşa (Kaçı)’nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri”, Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Ordubadi, Səid Məmməd. *Qanlı İllər*. Bakü: Qafqaz, 2007.
- Perinçek, Mehmet. *Kafkasya’da Türk-Sovyet Askeri İşbirliği (1919-1922)*. 1 bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021.
- Rahmanaliyev, Rustan. *İmperiya Turkov*. Moskova: Ripol Klassik, 2013.
- Rəsulzadə, Məhməd Əmin. *Azərbaycan Cumhuriyyəti*. Bakü: Elm, 1990.
- Rıhtım, Mehmet & Süleymanov, Mehman. *Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*. Bakü: NURLAR. 2008.
- Rogan, Eugene. *Padeniye Osmanskoy İmperii: Pervaya Mirovaya Voyna Na Blijnem Vostoke, 1914-1918*, çev. İ. Yevstigneyeva. Moskova: Alpina Digital, 2018.
- Said, Kurban. *Ali ve Nino*. çev. Sevinc Kazımova. Moskova: Azbuka-Attikus (PDF A4 version), 2016.
- Sonyel, Salahi. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2 bs. C. 1. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1987.
- Sorgun, Taylan. *Kut’ül Amare Kahramanı Halil Paşa. Bitmeyen Savaş*, 7 bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.
- Swieotochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Şavrov, Nikolay Nikolayeviç. *Novaya Uqroza Russkomu Delu V Zakavkazye: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodsam*, 1 bs. St. Petersburg: Tipografiya Redaksii Periodičeskix İzdaniy Ministerstva Finansov, 1911.

- Şensözen, Vasif. *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, 1 bs. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2013.
- Şihlinskiy, Ali Ağa. *Moi Vospominaniya*, 1 bs. Bakü: AzFan Yayınevi, 1944.
- “Ahmed Tevfik Paşa”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 2. TDV Yayınları. 1989.
- “Anadolu”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 3. TDV Yayınları. 1991.
- “Osmanlılar”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 33. TDV Yayınları. 2007.
- “Uç Beyi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 42. TDV Yayınları. 2012.
- Tuğaç, Hüsamettin. *Bir Neslin Dramı*, 1 bs. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975.
- Türker, Rüştü. *Kafkas İslam İslam Ordusu Bakı Yollarına*, çev. M. Rıhtım. Bakü: NURLAR, 2008.
- Yaqublu, Nəsiman. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*. Bakü: Kitab Klubu, 2013.
- Yüceer, Nasır. *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, 2 bs. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008.
- Əliyev, Mirzə Bağır. *Qanlı Günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan)*. Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı (PDF A4 Version), 1993.

ÖZGEÇMİŞ

Amil JAFARZADE

A. EĞİTİM

2019-2022 Yüksek Lisans – İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

2014-2018 – Lisans – Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Tarih Bölümü

B. SEMPOZYUMLAR

2ND INTERNATIONAL AZERBAIJAN CONGRESS ON LIFE, SOCIAL, HEALTH, AND ART SCIENCE